

(091)(075.8)

О. О. Любар, Д. Т. Федоренко

Історія педагогічної думки і освіти в Україні

Частина п'ята:

В борні

Київ — 1999

О.О. Любар, Д.Т. Федоренко. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина п'ята: В борні.

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів педагогічних закладів.

Посібник розроблено в Науково-дослідній лабораторії з проблем педагогіки національної школи Криворізького педуніверситету.

Науковий керівник — професор **О.О. Любар.**

Рукопис рецензували:

Пікельна В.С. — доктор педагогічних наук, професор.

Шульженко О.М. — кандидат філософських наук, професор.

Баратюк В.В. — директор Довгинцівської педагогічної гімназії м. Кривого Рогу.

Вилання здійснено при спонсорській підтримці виконкому
голови

614 429

37(С2)(09)

37(477)(091)(075.8)

1993

О. О. Любар, Д. Т. Федоренко

614429

Історія педагогічної думки і освіти в Україні

Частина п'ята:
В борні

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний по-
сібник для студентів педагогічних закладів

Київ — 1999

П'ята частина посібника "Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — В борні" з нових методологічних засад досліджує важливі сторінки розвитку української педагогіки і шкільництва у надзвичайно важливий історичний період після втрати Україною незалежності.

В умовах духовного закріпачення української культури прогресивні представники просвіти народу продовжували боротьбу за збереження національної школи, розвитку педагогічної думки і фактично за збереження української ментальності, народу як нації, а не безсловесних рабів.

Посібник розрахований на студентів і викладачів педагогічних університетів, інститутів, училищ, гімназій, слухачів інститутів післядипломної підготовки, науковців і аспірантів, усіх, хто вивчає історію української культури, школи і педагогіки.

Видання перше.

Передне слово

П'ята частина "В борні" посібника "Історія педагогічної думки і освіти в Україні" уже традиційно складається з трьох розділів і з концептуально нових підходів (сучасне переосмислення історичних подій, що мали місце наприкінці ХІХ ст. і другої третини ХХ ст., залучення досі не відомих читачам джерел, критичний аналіз школи і педагогіки радянської доби тощо) досліджує важливі сторінки розвитку української педагогіки і шкільництва у надзвичайно важливий історичний період після втрати Україною незалежності (від зруйнування російським царатом Запорозької Січі, через спробу відродження національної школи в роки УНР, втрату Україною національного шкільництва і освіти в радянські часи).

Надзвичайно складний час наклав свою печатку і на стан розвитку національного шкільництва, освіти та педагогічної думки в різних землях України, які довгий час перебували під владою Польщі, Австро-Угорщини чи Росії, що мали на меті одне — урвати з багаторстраждальної і доведеної до злидарства спадкоємиці Козацької республіки якомога більше, зовсім не дбаючи ні про освіту українців, ні про розвиток їх самобутньої культури.

Досі практично не досліджена педагогічна спадщина учительства Шевченківської доби, виховні ідеї Кирило-Мефодіївського братства, розквіт етнопедагогічних уявлень у творчості провідних українських педагогів минулого століття О. В. Духновича та К. Д. Ушинського та інших чи не вперше в історії педагогіки розглянуто неупереджено, з позицій наукового конструктивізму, відкидаючи усе, принесене услужливими тоталітаристичній системі авторами.

Засвічена Т. Шевченком, М. Костомаровим, П. Кулишем та іншими просвітителами зоря національної освіти і педагогіки і в темряві царсько-російської ночі засяяли новим спалахом талантів К. Д. Ушинського, М. Драгоманова, Б. Грінченка та інших, хто нескорився пресу чиновництва від освіти, продовжував розробляти проблеми національного шкільництва і педагогіки навіть в умовах реформ 60-х років минулого ст.

Провідні ідеї відомих українських просвітителів розглянуті на нових першоджерелах і з позицій об'єктивного внеску в скарбницю української школи і педагогіки. До наукового обігу включено

нові, досі невідомі науковцям, викладачам і студентам педагогічних навчальних закладів і всім, кого цікавлять проблеми відновлення історичної правди, документи, публікації та архівні свідчення.

У кожному розділі багато уваги приділяється аналізу шкільництва і стану освіти в Україні в різні історичні епохи.

П'яту частину "Історії педагогічної думки і освіти в Україні" названо "В борні" не випадково: навіть славнозвісні у всьому світі педагоги, що по праву є прикрасою Педагогічного Олімпу (І. Огієнко, Г. Ващенко, А. С. Макаренко та ін.) зазнавали переслідувань, утиску, приниження.

То ж і цей період, складний і неоднозначний, що практично анулював найменші національні ознаки народної освіти, шкільництва і педагогіки, фізично знищив сотні тисяч прогресивно мислячих учителів, викладачів і студентів педвузів, українських вчених і митців, звинувачуючи їх у буржуазному націоналізмі, в посібнику досліджено науково об'єктивно, ідеологічно неупереджено і історично достовірно.

П'ята частина посібника "В борні" має реалізувати такі завдання:

1. Довести до майбутніх педагогів, слухачів курсів післядипломної підготовки, аспірантів і науковців новітні дані про стан і основні тенденції розвитку системи народної освіти після втрати Україною незалежності до відновлення її на початку останнього десятиріччя ХХ ст.

2. Сформувані у студентів і інших читачів навички практичної роботи над педагогічними першоджерелами, уміння робити висновки і узагальнення по тексту документа, статті, підручника, навчального посібника чи монографії.

3. Виховати складні соціальні почуття усвідомлення національної гордості, жагучого прагнення постійного професійного пошуку і непохитного зросту професійної педагогічної майстерності.

Посібник побудовано так, що виклад фактичного матеріалу, завдання для самостійного студентського пошуку і тексти до них сприятимуть формуванню пізнавальних, пошукових і творчих інтересів у майбутніх учителів ХХІ сторіччя.

Посібник написали: О. О. Любар — розділ I, Д. Т. Федоренко — розділ II, О. О. Любар, Д. Т. Федоренко — розділ III.

Розділ I. Крізь темряву ночі

1.1. Освіта в Україні після втрати нею незалежності

Входження Лівобережної України разом з Києвом до складу Російської держави визначило подальші шляхи розвитку освіти. Російський уряд поступово, але послідовно і наполегливо, домагається ліквідації національної школи, перетворює освіту у засіб денаціоналізації, пауперизації українського народу. У 1720 р. указом Петра I було заборонено книгодрукування українською мовою. Далі царсько-російське планомірне знищення всього українського набуває хронологічну послідовність. У 1764 р. Катерина II заборонила викладання українською мовою у Києво-Могилянській Академії; у 1769 р. за указом Правлячого Синоду були вилучені у населення українські букварі та українські тексти з церковних книг. Священники зобов'язувалися у церквах України читати молитви та вести службу Божу "голосом, свойственным російському наречію".

Ці акції щодо знищення українського шкільництва і духовності народу набули нового розмаху після втрати Україною автономії та зруйнування Січі. З цього часу українська національна школа перестала існувати.

У 1786 році був затверджений Статут народних училищ. Ним у Росії встановлювалася система народної освіти у складі головних і малих народних училищ. Ці ж заклади створювалися і в Україні, яка тоді входила до складу імперії.

Головні народні училища відкривалися у губернських містах у складі чотирьох класів з п'ятирічним терміном навчання. Малі ж народні училища з дворічним курсом навчання функціонували у повітових містах. У перших двох класах головних і у малих народних училищах була спільна навчальна програма. Діти вчилися читати, писати, лічити, вивчали священну історію, короткий катехізис; у програмі другого класу були російська граматики, правопис, арифметика, читання, малювання, у третіх-четвертих класах крім зазначених предметів вивчалися історія, географія, фізика, механіка, природознавство, архітектура, латинська мова і одна із іноземних мов. Нові навчальні заклади хоч і відкривалися в усіх губернських і повітових містах, не стали масовою школою, навіть кількісно не могли задовольнити потреби народу. Так на кінець XVIII ст. в Україні

було тільки вісім головних і сімнадцять малих училищ, у яких відповідно навчалось 1701 і 1629 учнів.

Широкі маси українського народу були позбавлені навчання у нових школах, та й сам зміст освіти у них був антинародний: у школах заборонялася українська мова, ігнорувалися народні звичаї, традиції виховання. Переслідувалися прогресивні діячі освіти; школа перетворилася у знаряддя русифікації українського населення.

Недостатність середніх і вищих шкіл змушувала заможну українську шляхту віддавати своїх дітей на навчання у Петербург і Москву, посилати за кордон, наймати вчителів-іноземців для домашнього навчання. Шляхта цуралася народної школи як такої, що не готувала до кар'єри державного чиновника. Відданість народним традиціям, звичаям, повага до рідного слова і культури свого народу, що лежало в основі діяльності народної школи, в умовах шовіністичної політики царизму було протиприродним українському панству. Воно стало на шлях співробітництва з царським урядом і аби зберегти свої привілеї, намагалося довести свою відданість монарху, зрікаючись усього національного, стає байдужим до долі свого народу, і в першу чергу до його школи.

Система освіти на кінець XVIII століття прийшла у протиріччя з новими відносинами, що склалися у російському суспільстві. Посилене формування капіталізму, загострення класових протиріч, зростання національної свідомості вимагало нових шкільних реформ.

Діяльність малих і головних народних училищ виявилася короткотривалою.

У журналі Комісії про влаштування училищ, створеній при Головному управлінні училищ Міністерства народної освіти від 14 квітня 1800 р., подається повна характеристика стану народних (малих) шкіл: "всі ці школи скрізь цілком одноманітні: всі учні, в якій би школі не були, читають одні й ті ж навчальні книги, а вчителі вживають однакові способи навчання і дотримуються однакового розподілу годин, що відведено до і після полудня, так що науки в цих школах викладаються в найвіддаленішому краї Росії в один і той же час і на тій одноманітній основі, на якій викладаються і в самій столиці"¹.

¹) История России в XIX веке. — № 19. — С. 69.

Сучасник тієї епохи, активний діяч Головного управління училищ А. А. Чорторійський так відгукується про народні училища: "Не можна уявити собі нічого ганебнішого і гіршого ніж народні училища, в яких досить погано викладаються початкові основи невеличкого числа навчальних предметів. Нагляд за школами ввірений нещасним наставникам, які спилися від бездіяльності і нудьги, ніхто не посилав дітей до цих шкіл, які нікого не цікавили і про які ніхто не говорив"¹.

XIX століття розпочалося з пошуків організації народної освіти. Основи нової навчальної системи були викладені в "попередніх правилах народної освіти" 1803 року. Цим законодавчим актом усі училища призначаються "для моральної освіти громадян у відповідності до обов'язків і користі кожного стану і були чотирьох розрівів: приходські, повітові, губернські, або гімназії, та університети.

Між приходськими, повітовими училищами і гімназіями встановлювалася наступність. У приходських школах термін навчання визначався один рік, і діти вчилися читанню, письму, першим діям арифметики, закону Божому, наставленню у добрій моралі та обов'язках до государя, начальства та ближніх.

До повітових училищ з дворічним терміном навчання мали поступати ті, що закінчили приходські училища. У них вивчалися: граматики російської мови, коротка історія і географія, першопочаткові основи геометрії й природничих наук, наставлення "в должностях человека и гражданина", ... "практические знания, полезное для местной промышленности и потребностей края".

Загальні основи нової навчальної системи, що були викладені у "попередніх правилах" 1803 р. набули розвитку у Статуті навчальних закладів, що підвладні університетам". Цей документ був опублікований 5 листопада 1804 року. У статуті кожному розряду шкіл ставили двоєдину мету: готувати до вступу до вищого розряду шкіл та давати закінчену освіту тим, хто не буде продовжувати навчання.

Статутом визначалося, що приходське училище повинно надати дітям землеробського та інших станів корисні і практичні знання, зробити їх у фізичному і моральному відношеннях ліпшими, дати їм точні поняття про явище природи тощо.

¹) История России в XIX веке. — № 19. — С. 69.

Мета повітових шкіл полягала в тому, щоб дітям різних прошарків населення дати знання, відповідно до їхнього стану і розвитку промисловості.

Гімназії мали готувати молодь до навчання в університетах.

Позитивним було те, що гімназична освіта звільнялася від схоластики, розширювалася мережа вищих шкіл. Зокрема, у 1804 році відкривається Харківський університет, який стає центром вітчизняної освіти і науки.

Хоч реформою 1803—1804 рр. система освіти оголошувалася всестановою і безплатною, проте внесені урядом поправки звели нанівець демократичні наміри. Система діяла в інтересах дворян та крупного чиновництва. У 1819 р. відбувся перегляд навчальних планів, з яких вилучили як небезпечне вільнодумство — філософські науки, політичну економію та ін. У цьому ж році відмінено безоплатне навчання.

У 1828 році з'явився “Статут гімназій і прогімназій”, який діяв до 1864 р. Ним освітня система визначалася в інтересах різних станів населення. Середня і вища школа перетворилася із безстанових у станові навчальні заклади. У гімназіях посилювався класичний напрямок освіти, що сприяло підготовці дворянської молоді до навчання в університетах та чиновницької служби. Статутом 1828 року було ліквідовано наступність між навчальними закладами. Приходські і повітові училища були виведені із підпорядкування університетів. Власне, замість однієї було створено дві незалежні одна від одної системи елементарної освіти; одна представлена приходськими й повітовими училищами, та система середньої і вищої освіти, що забезпечувалася гімназіями й університетами.

Народна школа, незважаючи на добрі наміри авторів реформи 1803—1804 року, продовжувала перебувати у злиднях і запустінні. Харківський професор Успенський, наприклад, відвідавши початкову школу Слобожанщини у 1814 р., писав, що “ні в одному із училищ учні не вміють навіть порядно сидіти і тримати ні пера, ні паперу”. “Школа, — пише він, — производила безграмотных невежд и недорослей. Многие дети в двухклассном уездном училище достигали совершеннолетия и выходили из училища с самыми бедными сведениями, которые в пору были иметь мальчику 10 или 11 лет”¹.

¹) История России в XIX в. — № 13 — С. 83.

Новим школам російська імперія відводить таку ж роль, що і попереднім. Вони мали бути надійним засобом обрусіння українських земель. Ця думка досить відверто була проголошена П. І. Пестелем у "Русской правде". Говорячи про різні народи, що населяли Росію, він вимагав, що "беспреданно должно неприменную цель иметь в виду, чтобы составить из них всех только один народ и все различные оттенки в одну массу слить так, чтобы обитатели целого пространства российского государства все были русские... на целом пространстве российского государства господствовал один только язык российский"¹. Як бачимо, і офіційний царський уряд, і декабрист Пестель у ставленні до України та долі українського народу стояли на одних позиціях — імперських. Школі відводилася важлива роль у денационалізації українського народу, і, в кінцевому рахунку, зникнення його з української землі.

Така школа була ворожою народу. У ній заборонялося все українське: мова, правдива історія, традиції, звичаї. І українська людність ігнорувала таку школу. Навіть та незначна кількість училищ, які відкривалися після 1804 р., були напів, а то й зовсім порожніми. Так, із відомостей про стан навчальних закладів по харківському навчальному округу (1821 р.), у Сумському повіті в 6 училищах значилися тільки учитель, помічник і наглядач, з поміткою "учеников не имеется"; у Валківському повіті в 2-х училищах також значаться вчителі та наглядачі, але без учнів.

Ще жалюгіднішим був стан жіночої освіти. Так, в цих повітових училищах Харківської губернії у 1814 р. на 557 учнів приходилося тільки 8 учениць².

Не ліпше складалися освітні справи і на землях України, що входили до складу Польщі. Шляхетська Польща проводила насильницьке ополячення українців. Національні українські школи зазнавали постійного утиску і закривалися.

У 1772 році відбувся перший поділ Польщі, і Землі Правобережної України були поділені між Австрією та Росією, що вплинуло на становище і розвиток освіти. Проте, аж до другого поділу Польщі у 1795 р. на більшій частині Правобережної України діяли католицькі та світські школи, якими керувала Едукаційна комісія. Остання по

¹) Пестель П. І. Русская Правда. — Спб., 1906. — С. 55.

²) Харьковские губернские ведомости, 1865. — С. 6 — 9.

своїй суті виконувала роль Міністерства освіти. Вона була створена у 1773 р. за ініціативою прогресивних польських державних діячів. Заслугою Едукаційної комісії є проведення шкільної реформи у 1783 р. Її наслідком було створення на основі єзуїтських колегіумів системи світських шкіл. До системи входило три типи шкіл:

1. Вищі або окружні;
2. 2. Нижчі або півокружні;
3. 3. Парафіальні або приходські.

Вищі школи були у складі шести класів із семирічним терміном навчання. У нижчих школах діти навчалися шість років і закінчували три класи.

Дітям хліборобського стану призначалася найнижча ланка системи — парафіальні школи. Для усіх цих навчальних закладів були розроблені навчальні плани, програми, підручники. Програми парафіальних шкіл передбачали поєднання елементів загальної освіти з виробленням практичних умінь у галузі хліборобської праці, ремесел, торгівлі. Діти одержували фізичну культуру, знайомилися з основами гігієни і світської моралі. Вилучення з програм навчання християнської моралі викликало велике невдоволення консервативної шляхти і католицького духовенства.

У 1789 році Едукаційна комісія перейшла у наступ на існуючі українські школи, що діяли при православних церквах. Вона розпорядилася закрити їх на усьому Правобережжі одноразово. Комісію не влаштовували і уніатські школи. У них по її наполяганню заборонялося викладання українською мовою.

Комісія намагалася ревізувати зміст освіти в уніатських школах, прагнучи вилучити з них рештки греко-східного напрямку, чим зблизити їх з католицькими. Але діяльність комісії в Україні мала обмежений характер, про це свідчить статистика, яка показує, що на всій території Правобережної України навчанням охоплювалася мізерна частина дітей. Так, у 1789 році у Волинській окрузі у Крем'янецькій окружній та Олицькій підокружній школах навчалася 517 дітей. Всього ж у цьому році на Правобережжі було дві окружні і 14 підокружних шкіл.

У 1795 році відбувся другий поділ Польщі, і одноразово перестала існувати Едукаційна комісія. У цілому її діяльність була спрямована проти інтересів українського народу, якого комісія позбавила права на створення національної народної школи.

Уряд Австро-Угорської монархії на західно-українських землях не сприяв розвитку української школи. На кінець XVIII ст. в існуючих початкових (тривіальних) і головних або неповних середніх школах навчання здійснювалося німецькою, а на Закарпатті угорською мовами. Паралельно з ними діяли польські школи. Така колоніальна політика нової влади привела до того, що більшість дітей українців залишилася без освіти.

Така ж доля спіткала і українське населення Закарпаття та Буковини. Середні школи на Закарпатті — Ужгородська гімназія (1646), реформаторська колегія (1540), католицька гімназія в Мармарош-Сигеті (1730), Ужгородська середня школа з вчительською семінарією при ній (1793) та інші призначалися для змадьоризування та покатоличення українців Закарпаття. З 1775 року Австрія захопила Буковину і почала здійснювати постійну денаціоналізацію українського населення шляхом насадження німецьких шкіл.

Таким чином, на території усєї Правобережної України, Галичини, Буковини і на Закарпатті засобами школи здійснювалася денаціоналізація українського населення. Незмовляючись поміж собою, уряди Польщі, Австрії, Угорщини, Туреччини вбачали в українській школі найгіршого противника колонізаторської політики. Аби приборкати українське населення, вони закривали народні школи, забороняли викладання українською мовою в усіх навчальних закладах, переслідували вчителів та інших діячів школи. Це у свою чергу негативно вплинуло на стан вітчизняної освіти і культури, ізолювало їх на деякий час від загально-європейського освітнього процесу.

Наступи колоніального режиму на всі сфери життя українського народу, розтління української шляхти і її зрада українських інтересів гнітюче вплинули на стан суспільства. За вказівкою Катерини II і наступних монархів робилося все, аби українці обрусіли, “викоринити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від москалів”. Для цього використовувалися всі арсенали імперського гніту — арешти української інтелігенції за найменші прояви інтересу до української ідеї, заслання, звільнення з роботи, постійні переслідування тощо.

У суспільстві наступив розпач, зневіра у своє майбутнє, занепад будь-яких проявів національно-визвольного руху.

Світлим сплихом в темряві імперської ночі стала діяльність українських просвітителів дошевченківської доби.

Одною з найбільш колоритних постатей серед учительства дошевченкової доби є Іван Петрович Котляревський (1769—1838), знайий здебільшого як класик нової літератури.

Формально дворянин, але не маючи великої власності, І. Котляревський належав, по суті, до різночинної інтелігенції, близької до народу, був українським патріотом. В основі його світогляду лежали просвітницькі ідеї XVIII ст. — невдоволення феодальним ладом, співчуття знедоленому люду, думки про освіту як рушійну силу суспільного розвитку¹.

Випускник Полтавської колегії І. П. Котляревський довгий час учителював на Золотонощині Полтавської губернії. Є достовірні твердження, що іменно учительська практика остаточно вирішила майбуття неповторного класика нової української літератури дошевченкової пори.

На формування педагогічних поглядів І. П. Котляревського значний вплив мали просвітительські ідеї українських філософів XVIII ст. і у першу чергу Григорія Савича Сковороди (1722—1794), Якова Павловича Козельського (1729 — після 1795). Іван Петрович добре знав, хоча й не всі поділяв, погляди і праці професора Харківського університету Івана Єгоровича Шада (1758—1834), ректора Харківського університету, професора російської словесності Івана Степановича Ризького (1761—1811), інших філософів, педагогів, просвітителів.

І. П. Котляревський значну увагу приділяв педагогічним питанням. Він спеціально їх не розробляв, однак власним життям показував приклад демократизму і гуманізму.

Один з дослідників педагогічних поглядів І. П. Котляревського В. Битюк стверджує:

У вчительській роботі письменник вбачав не лише заробіток, а й певне покликання. Оскільки в ті часи мережа шкіл була незначною, діти здобували освіту в домашніх умовах, 1793 року І. Котляревський їде в Золотоніський повіт, де поринає у важку, але почесну працю вчителя. Про цей період життя письменника, про його особисту долю розповів В. Савінов у статті "Первая любовь Котлярев-

¹) Див.: Кирилюк Є. Слава сонцем засіяла /У кн. І. П. Котляревський. Твори у двох томах. — Т. I. — К., 1969. — С. 12.

ского", яка була надрукована у журналі "Северная пчела" за 1863 рік, № 80. Достовірних відомостей і фактів дійшло до нас дуже мало, однак вони дають уявлення про Котляревського як людину творчої думки й титанічної праці¹.

Діяльність вчителя буквально кинула І. Котляревського у вир народного життя, де він глибоко пізнав здобутки української етнопедагогіки і етнопсихології, традиції і обряди, народний побут, багатий український фольклор.

Є свідчення сучасників, що ще молодим учителем Іван Петрович Котляревський переодягався в селянське вбрання і брав участь у народних розвагах.

"В цю епоху свого життя, — пише біограф творця "Енеїди" Стеблін-Камінський, — вивчаючи малоросійську мову, він спостерігав звичаї, повір'я і перекази українців, бував на зборищах і забавах простолюду і сам брав участь у них, уважно слухав і записував слова малоросійського наріччя"².

Про І. П. Котляревського — учителя і "попечителя богоугодних закладів", збереглися свідчення як про сумлінного, талановитого, неординарного педагога: він збудував для вихованців лікарню, забезпечив кожную дитину окремою постіллю, що для аналогічних закладів було прогресивним кроком уперед.

Навчання в закритих закладах проводились за програмами, що значно відрізнялися від існуючих тоді програм загальноосвітніх шкіл. А. Котляревський наблизив свої програми до "нормальних" шкіл, запровадивши навчання мові і історії, математиці і географії... Пізніше учителя-новатора і літератора призначають попечителем полтавських "богоугодних закладів" (дім інвалідів, лікарня та ін.). І ця посада для Котляревського була такою ж відповідальною, як і робота з дітьми дворян, різночинців, чиновників, церковнослужителів та міщан.

1796 року І. Котляревський залишає роботу вчителя, але на цьому його педагогічна діяльність не припиняється, — констатується в давній біографічній статті. — Після військової служби він стає наглядцем полтавського "Будинку виховання дітей бідних дворян" і

¹) Битюк В. Письменник, педагог, вихователь // Рад. освіта, 1969. — 3. IX. — С. 2.

²) Котляревський у критиці та документах: 36. статей, рецензій, висловлювань. — К., 1959. — С. 62.

на цій посаді перебуває близько двадцяти років. У будинку було від 200 до 250 виходців з родин не тільки бідних дворян, а й різночинців. І. Котляревський з кожним роком удосконалював систему навчання, запровадив належний режим і розпорядок дня. Діти носили єдину форму. Крім основ наук, викладались креслення, архітектура, законодавство, танці, виконавське виховання. Письменник постійно дбав, щоб діти були нагодовані, добре вдягнені, фізично здорові. Для медичного обслуговування спеціально побудував лікарню. За ретельну педагогічну працю І. Котляревський одержав чин майора, діамантовий перстень і підвищену пенсію¹.

Спочатку Будинок виховання бідних дворян був своєрідною школою, а з 1808 р. після відкриття гімназії став інтернатом, звідки діти ходили навчатися до гімназії.

З 1822 р. гімназія та Будинок для виховання дітей бідних дворян переведені в приміщення Малоросійського поштамту, недалеко від якого споруджено приміщення театру.

У 1818 р. І. П. Котляревський призначається директором місцевого театру. На цій посаді ним написані незабутні твори української класики “Наталка Полтавка” і “Москаль-чарівник”.

На жаль, виховний потенціал “Наталки Полтавки”, “Енеїди”, “Москаля-чарівника”, їх етнопедагогічна основа по-справжньому ще не досліджені.

Самовіддана педагогічна діяльність І. Котляревського добре відома була і Т. Шевченку, який майстерно розповів про неї в повісті “Близнець” (1855 р.). Матеріал про автора “Енеїди” зібрав Кобзар під час перебування в Полтаві 1845 р. Тоді ж він зустрів багато живих свідків, які особисто знали І. Котляревського як вихователя.

Теплими словами згадує Т. Г. Шевченко І. П. Котляревського також у повістях “Художник” і “Наймичка”.

І. П. Котляревський підтримував постійні зв'язки з директором Ніжинської гімназії І. С. Орлаєм (1770—1829), з відомим істориком Д. М. Батиш-Каменським (1788—1850), якого консулював з історії України при написанні фундаментальної праці “Історія Малої Росії від водворення слов'ян в цій країні до знищення гетьманства” (вийшла друком 1903 р.).

¹) Битюк В. Письменник, педагог, вихователь // Рад. освіта, 1969. — № 70. — 3. IX.

І. П. Котляревський — визначне явище української культури, сучасної рідної мови, яка саме після нього набула статус літературної. Досить нагадати, як високо М. М. Коцюбинський визначив заслуги І. П. Котляревського у царині відновлення культурного, соціально-політичного і загальнонародного значення рідної мови, яка з появою “Наталки Полтавки” і “Енеїди” “занедбане й закуте під сільську стріху слово, мов фенікс з попелу, воскресло і... голосно залунало по широких світах”.

Більшість творів І. П. Котляревського стала українською класикою і вивчається в школах, ліцеях, гімназіях і педінститутах. Спектакль Київського академічного театру ім. Івана Франка “Наталка Полтавка” екранізовано (кіностудія “Укртелефільм”), а 1991 року екранізовано і знамениту “Енеїду” (студія “Україмафільм”).

“Народ наш не з хмари впав, а віками жив на власній землі, що він належить до найдревніших цивілізацій, — заявив постановник “Енеїди” Володимир Дахно. — Чи не найкраще можна зробити це за допомогою такого шедевр, як “Енеїда”, найвиразніша риса якої — нев’януча актуальність. Ось народ виборів свободу. Але виявилось, що то була не найтяжча справа в нашій долі. Набагато важче підстояти будь-яке завоювання. І боронити його маємо не мітингами чи кулаками, а високим рівнем добробуту народу, культури. Зробити це неймовірно важко, але давайте не зашорюватись на краху економіки, не опускати руки в очікуванні ілюзорної манни небесної. Українці вміють і люблять трудитися. Особливість моменту — в необхідності згуртування суспільства на святе діло. Наша стрічка якраз і кличе прощатись зі злиднями, злом, діяти, як троянці, сміючись. Треба жити!”¹

Велику роль у вітчизняному шкільництві відіграв Іван Семенович Орлай (1770—1829 р.) Народився він на Закарпатті поблизу м. Ужгорода, навчався у Львівському та Пештському університетах. У 1793 р. Орлай І. С. закінчив Петербурзьке медико-хірургічне училище і працював певний час медиком. Педагогічний його талант розкрився на посаді директора Ніженської гімназії вищих наук, на якій він перебував з 1821 по 1826 р.

Ідея створення Ніженської гімназії вищих наук належала князю Олександрю Безбородьку, який заповідав на цю мету 210 тис. рублів.

¹) Нев’януча “Енеїда” // Українська культура, 1992. — № 3. — С. 21.

За настоянням його брата Іллі Безбородька гімназія розпочала своє існування з 19 квітня 1820 р. Статутом гімназії стверджувалося, що гімназія є вищою школою, її свідоцтва, видані випускникам, "мають рівну силу зі свідоцтвом, що їх видають російські університети, та звільняють осіб, що одержали ці свідоцтва, від іспиту для підвищення в рангах".

І. С. Орлай доклав багато зусиль, аби Ніженська гімназія вищих наук давала молоді широке коло знань, розвивала природні обдарування юнаків, готувала їх до різноманітної діяльності в інтересах свого народу. Більшість гімназичних курсів викладалися на високому науковому рівні, на той час сучасних теорій Канта, Шада та інших. Гімназисти вивчали такі дисципліни, як російська мова та література, латинська, грецька, німецька й французька мови, географія, історія, фізико-математичні науки, політичні теорії, військова справа, танці, предмети образотворчого мистецтва, закон Божий тощо.

І. С. Орлай дбав про залучення до викладання в гімназії талановитих, демократично налаштованих вчених. Добре відома діяльність професора Миколи Білоусова, який викладав римське право й філософію. Сучасники свідчили, що він прищеплював гімназістам вільнодумство, відзначався демократичним ставленням до студентів. Дух пізнання, демократизму, що царив у гімназії сприяв розкриттю талантів Миколи Гоголя, Євгена Гребінки, Петра Редкіна та інших вихованців цього навчального закладу.

Нелегкою була доля гімназії. З 1832 р. її перетворено у фізико-математичний ліцей, з 1840 — у правничий ліцей, з 1876 р. — у історично-філологічний інститут. Але не зважаючи на ці реформації, у навчальному закладі жив дух, закладений І. С. Орлаєм: демократизм, служіння вітчизні, науці, рідному народові. За ці часи перетворень його вихованцями були Леонід Глібов, Василь Тарновський, Микола Гербель, Олександр Лазаревський, брати Сементовські, як уславили українську науку та культуру.

Працюючи в Ніженській гімназії вищих наук, а потім директором Рішельєвського ліцею в Одесі (1826—1929 рр.), І. С. Орлай обстоював створення єдиної системи шкіл, виступав за ліквідацію закритих пансіонів, називаючи їх інквізиторськими закладами. Він обґрунтував значення загальної освіти навчання точних наук, і впроваджував їх у навчальні програми закладів, які очолював.

І. С. Орлай обирався членом багатьох наукових товариств у Росії і за кордоном. Його перу належать багато праць з педагогіки, історії, медицини.

У Полтавському меморіальному музеї І. П. Котляревського (рукописний фонд) зберігається листування І. С. Орлая з відомим тоді українським педагогом, славетним письменником, автором "Енеїди" і "Наталки Полтавки" І. П. Котляревським.

І. С. Орлай в листах до І. П. Котляревського висловлює своє ставлення до українського шкільництва, освіти і виховання в країні про вітчизняну науку, мистецтво і національне виховання молоді.

Світлою і своєрідною постаттю учительства дошевченкової безпросвітності є Павло Павлович Білецький-Носенко (1174—1856), який народився в Прилуцькому повіті на Полтавщині в дворянській сім'ї. Служив у війську. Після відставки вчителював у Прилуках. Досконало володів кількома мовами, знав стародавню та нову світову і вітчизняну літературу. П. П. Білецький-Носенко був попечителем "богоугодного закладу", потім займається освітою шляхетних дітей у власному будинку в м. Лапинцях під м. Прилуки (близько тридцяти років), окрім того (з 1810 р.) — штатний наглядач повітового училища, а через два роки — почесний наглядач училищ Прилуцького повіту.

Учитель П. П. Білецький-Носенко відомий як лексикограф, фольклорист і етнограф, поет, прозаїк, драматург, свою посадову платню, як свідчить один із біографів, повністю віддавав на користь Прилуцького училища, частина коштів спрямовувалась на утримання кількох бідних учнів... Цьому ж училищу П. П. Білецький-Носенко подарував близько 600 томів книг (на 1000 рублів), поклавши початок училищній бібліотеці¹.

П. Білецький-Носенко відомий в наукових колах України, а з товариством наук при Харківському університеті підтримував тісні творчі зв'язки.

Характерним у діяльності П. П. Білецького-Носенка як учителя — сприяння поліпшенню освітянської справи, учбово-педагогічного процесу, прагнення удосконалити систему освіти в повітових учбових закладах на традиціях української етнопедагогіки. Збереглось

¹) Дяч. Деркач Б. Життя і творчість П. П. Білецького-Носенка / У кн.: Павло Білецький-Носенко. Поезії. — К., 1973. — С. 3—34.

кілька його письмових звертань до міністра освіти Росії Уварова, до Московського товариства дослідників природи, до ректора Харківського університету І. П. Рижського, в яких він ставить ці та інші питання.

Учитель виявився автором одного з перших “Словаря малоросійського, или юго-восточно-русского языка”, що виданий Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН України лише в 1966 році¹.

І суджено було рукопису Словника, як і “Граматики малоросійського языка” (1843) мандрувати до міністра Уварова, до президента Російської академії наук, до Києва, знову до Москви, повертатися до Києва, а звідти — у безсмертя!

Так уже склалося, що багато літ утверджувалась хибна думка, ніби Євген Павлович Гребінка (1812—1848) відомий лише як талановитий байкар, і його “Ведмежим судом”, “Маківкою”, “Сонцем да вітром», — іншими алегоричними творами зачитувались численні покоління учнів. Відомі читачеві його талановиті поезії “Човен”, “Маруся” і такі, що стали народними піснями (“Ні, мамо, не можна нелюба любити!..”).

І лише допитливі учителі рідної мови і літератури сповіщали учням, що Є. П. Гребінка писав такі прекрасні твори тому, що був учителем! Певний час Гребінка працював чиновником Комісії духовних училищ, викладав російську словесність в Петербургському кадетському корпусі, Морському кадетському корпусі, інституті корпусу гірничих інженерів. Викладає Гребінка крім мовознавчих дисциплін мінералогію, ботаніку і зоологію тощо.

Сучасники тепло згадують Гребінку-педагога, відзначають його спокійний характер, любов до літератури, демократизм. Офіційне начальство ставилося до нього дещо стриманіше: тільки в грудні 1838 р. він за “усердную службу” був всемілостивіше пожалуваний піврічним окладом та через десять років, у вересні 1848 р., його представлено до височайшої нагороди. Але Гребінка не дочекався її: 3(15) грудня 1848 року він помер від туберкульозу вчителем 3-го розряду в чині колезького радника².

Дехто з дослідників творчої спадщини Євгена Павловича ладен твердити, що саме педагогічний хист, покликання і талант дозволили

¹) Див.: Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К., 1966.

²) Зубков С. Д. Євген Гребінка / у кн.: С. П. Гребінка. Твори у трьох томах. — Т. I. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 6.

Гребінці видати солов'їну поезію, байки, оповідання і повісті, в яких утверджується педагогічна мудрість українського народу, його морально-етична культура. І чого гріха таїти, викладання у військових навчальних закладах спонукали С. П. Гребінку створити поетичні шедеври російською мовою, які теж стали народними. Це пісні і романси "Слыхали ль вы", "Малиновка", "Молода еще девница я была" (народний варіант "Помню, я еще молодужкой была", "Черные очи" (нар. варіант "Очи черные"), «Светла речка под окном твоим шуршит" та довгий ряд інших. Знай наших! Український учитель і байкар, викладач російської мови і природничих дисциплін взяв і подарував російській культурі, народові запашний букет народно-пісенних шедеврів, що уже понад півтора століття прожили і житимуть вічно.

Але ж в байках, українських і російських поезіях учитель Євген Павлович Гребінка виклав своє розуміння формування прекрасного і корисного, бо хто пізнається на чарівності, добросерді, той ніколи не здійснить підлоти... І такого учителя стільки літ замовчували, бо він, бачте, виховував почуття, формував уяву, систему знань у військових, ніби вони зовсім і не люди...

П. П. Гулак-Артемівський (1790—1865) відомий як поет-романтик, поет-лірик, добропорядний гуманіст, і мало кому відомо, що Петро Петрович знав кілька мов і любив спілкуватися ними, довгі роки викладав у приватному пансіоні в Бердичеві, у польських поміщиків.

Дитячі та юнацькі роки П. П. Гулака-Артемівського по-справжньому не досліджені, однак відомо, що він залишає Київську духовну академію в 1813 році і через 4 роки учительовання з'являється в Харківському університеті, навчається завзято і незабаром стає його ректором. І нехай про професорське викладання і ректорство П. П. Гулака-Артемівського збереглися неоднакові, а то й негативні судження, а Шевченкова оцінка взагалі вбивча ("Покойний Основьяненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колисці од матері, а Гулак-Артемівський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся"). Власне, це оцінка періоду, коли П. П. Гулак-Артемівський захопився кар'єрою і відійшов від літературної творчості.

П. П. Гулак-Артемівський автор багатьох важливих для учителів статей ("О поэзии и красноречии", "О философии", "Нечто для

сочинителів” та інших, які ще чекають свого вивчення).

Шкода, що учитель П. П. Гулак -Артемівський практично не досліджений, фактично нікому як педагог не відомий в Україні, якій служив, національну педагогіку і школу якої відстоював у тривожні дні і ночі дошевченкової доби.

Представниками прогресивної педагогічної думки на західноукраїнських землях були І. Могильницький (1777—1831 рр.), Й. Левицький (1801—1860 рр.), М. Шашкевич (1811—1843 рр.), І. Вагилевич (1811—1866 рр.), Я. Головацький (1814—1888 рр.) та ін.

Іван Могильницький один із перших просвітителів Галичини підняв боротьбу за відродження української школи. Він, як канонік і наглядач шкіл Перемишльської єпархії звертався до австрійських властей і особисто до цисаря з вимогою запровадження навчання в галицьких школах українською мовою, для народної школи створив першу в Галичині граматику української мови, написав наукову працю “Відомості о руськом язичі”, яка добре послугувала вчителям та іншим представникам української інтелігенції.

Значимою для розвитку шкільництва і педагогічної думки в Галичині була діяльність Йосифа Левицького. У 1830 р. він створив “Граматику руської або малоруської мови у Галичині”, букварі, читанки, арифметику та інші підручники для галицьких початкових шкіл. Левицький засуджував колоніальний режим, який прагнув онімечити і ополячити українців, відстоював єдність українського народу. Просвітитель висміював такі явища як відступництво, зрадництво, що заохочувалося і підтримувалося колоніальною владою. Іван Франко вважав що Й. Левицький був предтечею Маркіяна Шашкевича та його соратників.

Співтворчість Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького виявилася у діяльності гуртка “Руська трійця”. Гуртківці об’єдналися у боротьбі проти реакційної політики австроугорської монархії, яка намагалася засобами освіти онімечити українців Галичини, Буковини та Закарпаття, стали на захист української культури, народної школи. І. Я. Франко їх за звитяжну просвітницьку роботу назвав “першими будителями народного духу в Галичині”.

Діячі просвітницького гуртка “Руська трійця” обстоювали ідею народності у вихованні учнів, боролися за право українського наро-

ду на свою національну школу, за розвиток української мови та її вживання у освітніх установах, науці, культурному житті. Особливо послідовно вони виступали проти германізації української школи та освіти. У своїй брошурі “Азбука і АВЕСАДИО” (1836 р.) Маркіян Шашкевич “найпершою потребою всього народу” вважає народну освіту, створює для народної школи “Читанку для малих дітей” тощо.

Педагогічна діяльність просвітителів першої половини XIX ст. збудила новий спалах педагогічної думки освітян нової історичної епохи.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте статтю П. І. Мазура “Шлях на Голгофу”¹⁾ і дайте відповіді на такі питання:

1. Чому історики української педагогіки називають освітянську політику царизму “плановим наступом русифікації”? Наведіть докази того.

2. Як український народ боровся за власну систему освіти, педагогіку і виховання рідною мовою? Мотивуйте свої судження.

3. Винесіть до своїх конспектів найголовніші положення статті учителя Лебединської СШ Новоазовського району Донецької обл. Павла Івановича Мазура “Шлях на Голгофу” і дайте відповіді, чому автор так назвав свій твір?

Аргументуйте свої судження.

П. І. Мазур

Шлях на Голгофу

“...Вновь книг никаких не печатать...”

Зловісна постать Петра I – не міфічна, а реальна...

Свавільне знищення всього, що хоч віддалено нагадувало про самостійність України, її козацької вольності...

Криваво-огненна заграва над Батурином — нелюдська помста за визвольні діяння Івана Мазепи...

¹⁾ Мазур П. І. Шлях на Голгофу // Рідна шк., 1993. — № 5. — С. 4—7.

Тисячі і тисячі козаків, що кістями лягли у невське багновище підмурками нової столиці...

Цар добре розумів, що поки не буде знищена духовність народу, до тих пір не вдасться поставити його на коліна.

І повели на плаху українську книгу.

Україна в ті часи славилась своїм книгодрукуванням. На кінець XVII ст. в Росії була лише одна друкарня, а на Україні — двадцять, їх обслуговувало п'ятдесят паперових фабрик. У наших чумаків був навіть спеціальний маршрут — возами поставляти до Москви книги.

Бажаючи мати і в себе сучасні друкарні, Петро I посилав своїх людей в науку до друкарів Києва та Чернігова. То добра, результативна була наука. За те й “віддячив” Петро I — по-царськи: височайше заборонив 5 жовтня 1720 р. книгодрукування на Україні українською мовою. А перед цим, у 1718 р., вщент згоріла Києво-Печерська бібліотека, започаткована ще князем Ярославом Володимировичем. Хто ж оцінить ті втрати, які понесла в огні наша культура, історія, наука! І все-то не випадково...

“Во исполнение ея императорского величества указа...”

У планах русифікаторських Катерина II пішла далі своїх попередників. Це при ній край наш занімів у кайданах кріпацтва. Це вона видала маніфест про знищення Січі Запорозької. Це вона з презирством писала, що ніде в своєму житті не бачила провінції, де б люди були такі дурні й дикі, як на Україні. А тому потрібно “легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли”, “щоб навіть сама назва гетьманів зникла...” Для цього, невтомно твердила цариця, треба зробити український народ без'язиким і безголосим, потрібно “старатись викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ, цілком відмінний від москалів”.

Лише вступивши на престол, Катерина II у 1764 р., призначаючи правителем України графа П. Румянцева, наказала йому пильно стежити за Києво-Могилянською академією. Російський уряд штучно вів її до занепаду. У 1811 р. Академію формально перетворили у звичайну духовну школу. Українська громадськість домагалась, щоб Києво-Могилянській академії надали статус університету євро-

польського типу, щоб такі ж вузи було відкрито в Батурині, Чернігові, Новгород-Сіверському. У відповідь Катерина II рішуче сказала "Ні!". Натомість планомірно скорочувалась мережа шкіл для народу. Ось лише один красномовний приклад. На території Чернігівського, Городяньського та Сосницького повітів у 1768 р. було 134 школи (одна школа на 746 дітей). Через сто років населення тут зросло вдсятеро, шкіл лишилось 52 (одна школа на 6730 учнів). На той час усі українські підручники були вилучені й знищені.

Було суворо велено, щоб священники і дяки у церквах України читали молитви та правила службу Божу "голосом, свойственным-российскому наречию".

...Закінчувалось XVIII ст. На Україну поволі опускалась глуха ніч. Тарас Шевченко у задумі стояв перед "Мідним вершником". На гранітному цоколі бовванілі слова: "Первому — Вторая" — Петрові Першому від Катерини Другої. З поетової душі виривались на світ слова печалі й гніву:

Це той Перший, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! Кати! Людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися...

У цьому контексті боротьба за українське слово ставала не лише культурницькою, а й політичною акцією. Бо поки є мова — існує народ, його минувшина і майбутнє.

Кілька років по тому, уже й сам у неволі, на Кас-Аралі, поет записує у свою "захаявну книжечку":

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та й годі — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди.

1.2. Освітній рух Шевченківської доби. Просвітницька діяльність і педагогічні ідеї Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша.

Першим проявом національно-визвольного руху в Україні в умовах російського самодержавного ладу стала діяльність таємничої політичної організації “Слов’янське товариство Св. Кирила і Мефодія” (така первинна офіційна назва) заснована в грудні 1845 р. Вона складалася із відомих прогресивних діячів України М. І. Костомарова (1817—1888), М. І. Гулака (1822—1899), В. М. Білозерського (1825—1899). Потім крім Т. Г. Шевченка кириломефодіївцями стали О. В. Маркович (1822—1867), П. О. Куліш (1819—1897), І. Я. Посяда (1823—1894), О. О. Навроцький (1823—1892), Г. А. Андрузький (1827—?) та інші. Варто назвати, що слідчі справи містять прізвища 93 осіб, причетних до Кирило-Мефодіївського товариства.

Незважаючи на короткочасне існування братства (грудень 1845 р. — березень 1847 р.), його учасниками вироблений і прийнятий “Статут слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія”, а також програма — “Книги буття українського народу” (відомі під назвою “Закон Божий”) та “Головні правила товариства”. Крім цього, підготовлені звернення до “Братів українців!” та до “Братів Великоросіян і Поляків!”, в яких стисло відображено основні ідеї згаданих вище програмних документів¹⁾.

Дізнавшись про заснування Кирило-Мефодіївського товариства як політичної організації, Т. Г. Шевченко виявив готовність пристати до нього, поставився до його ідей з великим запалом, готовністю співробітничати з більшістю питань, і особливо з проблем освіти, майбутнього політичного переустрою суспільства.

Багаточисельні дослідження діяльності Кирило-Мефодіївського братства не однозначні в оцінці позицій його учасників, розділяючи їх на “поміркованих” і “революціонерів”, що узгоджувалося з партійними установками колишнього режиму.

Тому відійшовши від традиційного класового підходу, концептуально важливим слід вважати положення, за яким кириломефодіївці

¹⁾ Гончарук П. С. Питання історії в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства // Україн. істор. журн., 1970. — № 5. — С. 52.

були одностайними у скасуванні самодержавства, кріпацтва, заміни монархії республікою, широкої освіти народу, визнання національних прав України¹⁾.

Основний документ Кирило-Мефодіївців “Закон Божий” (“Книга буття українського народу”) складається із 63 різних за обсягом статей (параграфів), що становлять морально-філософську концепцію, в центрі якої — доля народу. Всі три примірники програмованого документу кирило-мефодіївців, що були вилучені під час арештів, написані рукою Миколи Івановича Костомарова. Однак є всі підстави вважати, що Т. Г. Шевченко брав активну участь в обговоренні тексту “Книги буття українського народу” (Закону Божого), і до багатьох статей (параграфів) цього історичного документа увійшли думки і переконання Кобзаря, висвітлені ним в прозових і поетичних творах.

“63... Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди скоро стануть козаками, єсть-то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, хотіли забить народ простий, як скотину, так, щоб йому не було ні чувства, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крепаків, оддали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над первими християнами, драли з їх, з живих, шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудями годувати.

І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускати навіть до церков, хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утеряв навіть постать чоловічу.

І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді”²⁾.

Так, аналогічні думки Т. Г. Шевченка втілено в безсмертних “Гайдамаках” і довгий час забороненій поемі “Сон”, в численних інших творах, в яких Просвітитель і Пророк, Свіість України закликає виховувати підрастаюче покоління і весь народ на правдивих сторінках рідної України.

Т. Г. Шевченко чітко розумів, чому Україна змушена була шука-

¹⁾ Маловідомі сторінки історії України. У запитаннях і відповідях. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 12.

²⁾ Закон Божий // Наука і суспільство, 1991. — № 11. — С. 29. (стиль і мова оригіналу).

ти союзу то з Польщею, то з Росією, із братніми слов'янськими народами, правителі яких дивилися на українців зовсім не як на братів. Саме через те 63-я стаття "Закону Божого" — одного з головних документів Кирило-Мефодіївського товариства — дає історичний аналіз побудови взаємин України з іншими слов'янськими країнами, виховне значення бажання "розбрататися, ...щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два з третім" і що з того вийшло, і не з вини України...

Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго.

І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерські, нерозділимо і несмісно, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і несмісно, на образ іпостасі божої нерозділимої і несмісної, як колись поєднаються усі народи слов'янські між собою.

Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своєї простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

І одбилася Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилити голову.

Бо любила вона і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділимо і несмісно по образу Тройці божої нероздільної і несмісимою, як колись поєднаються між собою усі народи слов'янські.

Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік — польським панам на поталу¹⁾.

¹⁾ Там само. — С. 29.

Така довга цитата потрібна, щоб довести об'єктивність розкриття кирило-мефодіївцями позиції України, її автохтонного народу у боротьбі за мирні взаємини із слов'янськими сусідами. Далі та ж 63-я стаття показує історію боротьби України за свободу і незалежність, за дружбу і братерське єднання з іншими народами, що, власне кажучи, є змістом і суттю української етнопедагогіки, віковичним прагненням українців ще з часів Праукраїнської цивілізації.

"І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша война за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії.

І вибилась з сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запанували пани над бідним остатком вольного народу.

А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербурзькому імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю"¹⁾.

Основні документи Кирило-Мефодіївського товариства визнані царськими прислужниками як такі, що спрямовані проти існуючого ладу, підривають його і є безпечними. Такими вони були й насправді, бо в тій же 63-ій статті Катерина II, руйнівниця Запорозької Січі, називається непристойними словами, а саме: "А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, надавала їм вольну братію і в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками"²⁾.

Подібні ж оцінки катом українського народу, кровожадному Петру та Катерині дає Т. Г. Шевченко у своїй поезії.

Царизм жорстоко повівся з братчиками, бо боявся поширення правди про історію України. Остання б сприяла пробудженню національної свідомості, пробудженню народу і його боротьби за свою незалежність.

Загально відомим є оптимізм творчості Т. Г. Шевченка. Такий же світлий оптимізм і в основних документах Кирило-Мефодіївсь-

¹⁾ Там само. — С. 29.

²⁾ Там само. — С. 29.

кого товариства. При чому оптимізм документів товариства стверджує перемогу в майбутньому, віру у безсмертя України:

“І пропала Україна. Але так здається...

...Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина...

Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським¹⁾.

Складовою частиною програмних документів Кирило-Мефодіївців була освітня програма. Нею передбачалося:

- заснування шкіл з рідною мовою навчання;
- видання книг і посібників для простого народу;
- розширення сфери вживання української словесності в наші;
- зближення з народом, сприяння поширенню освіти.

Кирило-Мефодіївці пропагували ідеї Товариства в учбових закладах: Костомаров у своїх лекціях у Київському університеті; Білозерський і Пильчиков серед виходців Полтавського Петровського кадетського корпусу, де вони вчителювали. Кирило-Мефодіївці знайшли в Полтаві немало прихильників. Серед них була і дочка відомого письменника та громадського діяча В. В. Капніста — С. В. Скалон.

Члени Товариства дбали про створення й видання книжок, доступних простому народові. Саме тоді вирішено було організувати збирання коштів для книгодрукування, написання історії України та інших книг в дусі ідей Товариства. Виникла навіть ідея заснувати для цього окреме легальне товариство. Цю думку підтримали професор Харківського університету А. Л. Метлинський і вчитель Полтавської гімназії Л. І. Боровиковський. З цього приводу тричі відбувалися наради, в яких брали участь Шевченко, Костомаров, Гулак і Куліш²⁾.

Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров та інші кирило-мефодіївці були справжніми виразниками освітянської політики товариства.

¹⁾ Там само. — С. 29.

²⁾ Сергієнко Г. Я. Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства // Україн. істор. журн., 1971. — № 1. — С. 72.

У численних спогадах про Т. Г. Шевченка, у дослідженнях М. П. Рудька про Т. Г. Шевченка і Київський університет, матеріалах про Мефодіївське братство та інших дослідженнях аналізуються основні документи товариства з огляду на освітянську політику уряду, розвиток українського шкільництва, освіти і педагогічної думки, сімейного виховання тощо.

Як вказує один з дослідників діяльності Кирило-Мефодіївського товариства Г. Я. Сергієнко, кирило-мефодіївці виступали палкими поборниками поширення серед народу освіти, як могутнього засобу усвідомлення пригнобленими масами їх становища й необхідності боротьби за своє визволення з-під гніту. Передбачалось здобути від уряду дозвіл на відкриття шкіл у державних і поміщицьких селах, написати короткі підручники українською мовою з історії, географії, рахівництва (рахунку) і сільського господарства¹⁾.

Для кирило-мефодіївців була чужою національна замкнутість та ненависть до інших народів. Т. Г. Шевченко, наприклад, ніколи не ототожнював гнобителів російського, польського, українського, чеського, болгарського, сербського та інших народів з пригнобленими масами. Відмежовуючи російський народ від російського царизму, польський — від його шляхти, поет вірно зауважив, що горе цих народів подібне до горя українців, що скрізь кривавим потом і слізьми простого люду міститься насущний хліб, народ падає в кріпосницькому ярмі, "латану свитину з каліки знімають", щоб "обути княжат недорослих", "розпинають вдову за подушне", жорстоко розправляються з тими, хто пробує протестувати проти суспільних несправедливостей²⁾.

5 квітня 1847 року за участю у Кирило-Мефодіївському товаристві Т. Г. Шевченка заарештовано. До жандармів потрапив рукопис поетичної збірки "Три літа".

З усіх кирило-мефодіївців Т. Г. Шевченко покараний найбільш суворо, і його заслано рядовим до Окремого Оренбурзького корпусу без права писати і малювати... І все ж царська заборона не дала результатів: Тарас не скорився: Він писав! І його твори звідти полетіли у безсмертну вічність.

¹⁾ Там само. — С. 73.

²⁾ Див.: Гончарук П. С. Питання єднання та співробітництво народів у поглядах кирило-мефодіївців // Україн. істор. журн., 1971. — № 1. — С. 76.

Незборима совість української нації Тарас Григорович Шевченко (1814—1861) не залишив якихось праць з етнопедагогіки, однак більшість його поетичних і прозових творів — то свідчення глибокого знання психології рідного народу, його побуту, звичаїв, вірування, моралі і духовних цінностей, господарської діяльності, народно-поетичної, музичної і художньої (малярської) творчості, народних промислів і ремесел. Творчість Т. Г. Шевченка і його життя виховують національну самосвідомість, фактично стоять на сторожі геноциду нації, її збереження.

Будитель народу, Буремний Кобзар, символ України — таким знає світ Т. Г. Шевченка, якого вшановує кожна українська сім'я, кожен учень і педагог національної школи.

Смислом його життя було служіння рідному народу, Батьківщині, своїм геніальним талантом він намагався виховати і в читачів такої ж сили почуття любові і вірності їм:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Т. Г. Шевченко своєю багатогранною творчістю славить сяйво знань, схиляється чемності, повазі до літніх, і саме ці категорії, як відомо, завжди були об'єктом народної педагогіки, народного уявлення про сім'ю і виховання, про роль батьків і дорослого оточення дітей. Він тужить і плаче над знедоленими дітьми, сирітками ("Мені тринадцятий минало,..." "І золотої, і дорогої..."); він бачить першопрчиною тому державний устрій... Кожен твір Т. Г. Шевченка, кожен епізод його поезій і власної долі — то картина із життя, яка не лише констатує, а виховує, кличе до правди, сталить серця любов'ю до народу і гнівом до визискувачів. Хочемо ми того, чи ні, а саме етнопедагогічне бачення життя, революційна позиція Т. Г. Шевченка зробили його незборимою совістю української нації, її Буремним Кобзарем.

Пророк і Будитель Т. Г. Шевченко своїми творами стояв на сторожі людської душі, її високого рівня духовності, адже він жахався можливості прояву невідворотного розпаду душі:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі...

І хіба таким застереженням Пророк не зазирає в душі українців, кому випало розбудувати державність незалежної України? Так, Т. Г. Шевченко тонко розумів склад душі українця, її зведення, духовного збагачення і... можливого розпаду аж до загибелі людини, якій часто попередує розпад душі.

У світоглядні позиції Т. Г. Шевченка значне місце посідають педагогічні погляди поета, більшість творів якого фактично є педагогічними настановами, педагогічною мудрістю, що високо майстерно "одягнена" в лати поетичного слова.

Не дуріте самі себе,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

("І мертвим, і живим...").

Так міг сказати лише мудрий педагог, хто чітко бачить і глибоко розуміє складні психолого-педагогічні процеси, що відбуваються в ході формування людської особистості в сім'ї, у навчальному закладі та засобами самоосвіти, самовиховання і самовдосконалення особистості дитини, підлітка, юнака чи вже дорослої людини.

Практично усе своє тривожне і буремне життя Т. Г. Шевченко був прихильником і пропагандистом досягнень української етнопедагогіки, її надбання, що трансформовані в основу кожного твору славетного письменника і особливо тих, що спрямовані на навчання, розвиток, освіту і виховання молоді, закликають до перемоги світла знань над темнотою рабства. Як мислитель і політичний діяч Т. Г. Шевченко особливо близько брав до серця відсутність зв'язку офіційної освіти і шкільної практики з народною педагогікою, з народним життям, традиціями сімейного виховання¹⁾.

Саме тому поетичні і прозові твори Т. Г. Шевченка пересипані цитатами з багатьох народних дум: "Іван Коновченко", "Про пирятинського Поповича Олексія", "Втеча трьох братів з Азова", "Сава Чалий", "Самійло Кішка", багатьох пісень.

Т. Г. Шевченко – унікальне явище в українській культурі. Великий вінок поетичних почуттів, навіяних фольклором і етнопедагогікою, розквітає в повісті "Прогулка с удовольствием и не без мора-

¹⁾ Стулак Ю. П. Т. Г. Шевченко і народна педагогіка // Народ. творчість та етнологія, 1964. — № 2. — С. 86.

ли", в листах до Я. Кухаренка, А. Маркевича, М. Лазаревського, М. Йосипа, в "Журнали", — буквально у кожному художньому творі та епістолярній спадщині Великого Кобзаря.

Етнопедагогіка і фольклор для Т. Г. Шевченка передусім виразники мистецького і культурного генія народу, його характеру, волі, душі, соціально-громадських ідеалів.

«Голос той і ті слова ідуть між люди», бо етнопедагогіка своїм інструментарієм, своєю зброєю, засобами більш спирається на усне і писемне мовлення, що збуджує і формує почуття і «думу вольную на волю...»

Чи це не кінцева мета етнопедагогіки — виховати справді вільну людину вільного демократичного суспільства суверенної держави?

Розуміючи цю благородну і архівеличаву місію народної педагогіки та української етнопедагогіки, фольклору та етнографії, їх впливу на формування свідомості і світоглядності, моральних якостей і духовного багатства особистості, Т. Г. Шевченко мовить:

Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...

/«Подражание Псалому»/

Ставши охоронцем слова рідної мови, Т. Г. Шевченко закликав зрозуміти, пізнати таїни рідної мови, бо людина без любові до материнської мови не може бути вірною ні своєму народові, ні державі.

Пророцтво Т. Г. Шевченка виходило з глибокого розуміння генотипу українців, тривалості важливого шляху відтворення втрачених закодованих природою в людській пам'яті національно-ментальних ознаків /характеристик/. То ж цілком педагогічно аргументовано, психологічно доведений до відчайдушності, поет вигукує:

Німець скаже: «Ви змогли»,
«Могли, змогли!»
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слов'яни».
«Слов'яни! Слов'яни!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!

Образне бачення проблеми, її пізнавально-виховне сприйняття і відтворення дозволили поетові досягти такої сили узагальнення, що виступає водночас і як геніальна поезія, і як етнопедагогічна мудрість:

— Пам'ятайте завжди: Ви ж українці, спадкуєте давній і великий талановитий та безсмертний народ.

Об'єктивно життя і творчість Т. Г. Шевченка мали епохальне значення. В історії української педагогічної думки, освіти та шкільництва склалися стереотипи трьох епох:

— школа, освіта, учительство і педагогічна думка дошевченкової епохи;

— школа, освіта, учительство і педагогічна думка Шевченкової доби;

— розквіт педагогічної думки і прогресивного руху учительства пошевченкового періоду розбудови теорії і практики шкільництва та освіти.

Осяяна Т. Г. Шевченком доба дала Україні талановитих педагогів і письменників, звитязних трударів освітянської ниви, хто поніс свій тяжкий смолоскип долі в безпросвітній пільмі кріпацтва.

Шевченка як громадянина і патріота не могли не хвилювати проблеми українського шкільництва, освіти і виховання молоді.

Т. Г. Шевченко глибоко розумів і знав стан народної освіти. У ряді поетичних творів /«Наймичка», «І мертвим, і живим...»/, повістях /«Близнець», «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали»/, «Щоденнику» та інших він започаткував педагогічні ідеї, які значно вплинули на формування цілосної педагогічної думки в Україні.

Перш за все просвітитель обстоював право свого поневоленого народу на рідну школу. Його глибоко обурював той стан, в якому вона перебувала. По суті українська школа була знищена і заборонена російським царизмом.

У 1786 р. були закриті всі національні школи /школи грамоти з мандрівними дяками, полкові та інші/, і замість них встановлюється російська система народної освіти у складі головних і малих народних училищ. Церковні школи ревізуються, вчителі беруться на облік, навчання в них ведеться російською мовою.

Широкі маси українського народу були позбавлені навчання у нових школах, та й сам зміст освіти у них був антинародний: у

школах заборонялася українська мова, історія рідного народу, ігнорувалися народні звичаї, традиції виховання. Переслідувалися прогресивні діячі освіти, школа перетворилася у знаряддя денаціоналізації і русифікації українського населення.

Це непокоїло поета, і він підняв свій голос на захист прав українців, розбуджуючи їхню свідомість, національну гідність.

Велику надію покладає просвітитель на народну школу як засіб поліпшення життя народу, його пробудження й усвідомлення свого рабського стану.

Народна школа, на думку Т. Г. Шевченка, повинна бути доступною для всіх дітей. В ній діти мають одержувати міцні і глибокі знання, всебічно розвиватися. Рідна школа повинна задовольняти потреби свого народу і діяти на засадах народності.

Велику роль у народній школі поет надає особі вчителя, справу якого вважає найвищою мірою благородною і серйозною. Народний учитель беззавітно служить людям, своїй батьківщині. Саме таким педагогом був для Шевченка І. П. Котляревський, змальований ним у повісті «Близнець». На противагу йому поет у ряді своїх творів описує бездарних і обмежених учителів, які своєю нікчемністю не могли сприяти розвитку учнів. Частина з них були садистами, знущалися над дітьми. Так, дяк Совгира «бьет, бывало, а самому лежать велит, да не кричать, а не борзяться и явственно читають пятую заповедь. Настоящий спартанец!»¹⁾

Народний учитель має бути доброю, високоморальною людиною, носієм духовності свого народу.

Т. Г. Шевченко розвінчує політику царизму, який дбав не про освіту, а затемнення народу. Робилося це тим, що шкіл було дуже мало, більша частина дітей не охоплювалося навчанням. А ті діти, яким випала доля навчатися, одержували примітивні знання, бо вчилися здебільшого у церковно-приходських школах малограмотними дячками.

Не кращу освіту одержувала і дворянська молодь. В інститутах шляхетних дівчат, кадетських корпусах у дітях вбивалися їхні задатки, кращі людські якості, одержані від природи та батьків. Освіта в них була збідненою, основна увага приділялася виробленню дворянських манер та моралі. У своєму знаменитому «Щоденнику» поет за-

¹⁾ Шевченко Т. Г. Княгиня // Твори в трьох томах. Т. 2. — К., 1955 — С. 130.

писав свої враження, які він виніс від відвідання Нижегородського інституту шляхетних дівчат. Він обурюється низьким рівнем естетичної культури у навчальному закладі, а з приводу безграмотності кращого випускника кадетського корпусу 22 жовтня 1857 р. він залишив такий запис: «Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный и вдобавок пьяница? Проклятие вам, человекоубийцы — кадетские корпуса!»¹⁾

Народність поет розумів як засіб патріотичного виховання молоді, прищеплення їй святого почуття любові до рідного краю, до знедоленого українського народу. Досягається це шляхом вивчення історії своєї батьківщини, безпосереднім життям з народом, боротьбою за його щастя.

Т. Г. Шевченко засуджує українське панство та інтелігенцію які зрадили свій народ, плазували перед царатом, аби здобути нові привілеї і ще нещадніше пригноблювати своїх «братів незрящих гречкосіїв». Появі та зростанню таких «земляків» сприяла колонізаторська політика царату в Україні, серцевиною якої була денационалізація української школи, русифікація населення. Поет картає інтелігенцію за прояви національного нігілізму, що привело її до повного душевного спустошення, спідління. Засуджуючи колоніальну політику в галузі освіти в Україні, Т. Г. Шевченко закликав не до відрубності вітчизняної школи, а обстоював всебічну широкую освіту української молоді.

У повчальному посланні «І мертвим, і живим...» Т. Г. Шевченко звертається до земляків-інтелігентів, аби останні схаменулися і обстоювали народні права, служили трудовому люду. Він застерігає, що тих, хто зрікає свого народу, його історії, культури, мови, чекає зневага і осуд.

Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають,
Чужі люди проганяють.

Це застереження поета і сьогодні слухне, бо явище національного нігілізму та космополітизму, грубих порушень національної політики в Україні досягла свого апогею. Його породженням є зрада інтересів України, споживацьке ставлення до життя, паразитизм,

¹⁾ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. У 6-ти т. — К., 1963. — Т. 5. — С. 154.

злочинність, схилення перед псевдодуховними цінностями, алкоголізм, наркїманія тощо.

Поет показує, що шлях до національного відродження лежить через усвідомлення своєї історії, національної гідності.

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не лишайте ані титли,
Нїже тїї коми,
Все розберіть...та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чий сини? Яких батьків?
Ким? За що закуті?...

Ця порада Т. Г. Шевченка як ніколи актуальна і у наші дні, коли має місце процес духоного відродження та відновлення суверенної України.

Велику роль у вихованні дітей Т. Г. Шевченко надавав матері. Поет глибоко знав, як із благовінням оспівана у фольклорі жінка-мати («На сонці тепло, а біля матері добре», «Нема у світі цвіту яскравішого над мальвочки, нема і роду ріднішого над матіночки», «Немає у світі такого краму, щоб купити маму» тощо).

У поемі «Наймичка» Т. Г. Шевченко проявив себе співцем материнства, зворушливо розкриває силу материнської любові:

Дитя мое!
...Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе.

Змальовуючи страждання матері-наймички поет захоплюється святими материнськими почуттями, її подвижницькою працею і відданістю дітям, чим залочаткував в українській педагогіці культ жінки-матері. У пізніших поезіях цю ідею він висловив так:

У нашім раї на землі
Нїчого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим...
...І перед нею помолюся,
мов перед образом святим.

Поета турбував стан жіночої освіти, коли більшість дівчат із селянських родин взагалі не вчилася, а дівчат-дворянок у привілейованих закладах вчили тільки світових манер, не розвивали їхній розум, духовність. Т. Г. Шевченко, як гуманіст, обстоює рівність хлопців і дівчат у навчанні, стоїть за надання жінці повноцінної освіти.

Високу оцінку надає поет родинному вихованню. У трудовій сім'ї, на його думку, діти зростають працьовитими, духовно багатими. Сім'ї мають створюватися на підставі любові, спільна праця є основою життя дорослих і дітей. Тому поет вчить молодь, особливо дівчат, обачливості у коханні, застерігає від спокус, зради. Йому болить доля матерів-одиначок, дітей-безбатченків («Катерина», «Наймичка»). Твори Т. Г. Шевченка цього циклу то стогін народу над сплюндрованою долею, то ствердження краси і величі українців засобами викриття їх катів різних мастей...

Захоплюючись вихованням дітей у селянських сім'ях, поет за-суджує його у дворянських родинах («Прогулка с удовольствием и не без морали», «Близнецы» та інші твори). У них часто матері відмовляються від згодування своїх дітей, а робить це наймана жінка:

І не знають як ті діти
У них виростають,
Бо матері там немає,
А мамку наймають.

В останні роки свого життя Т. Г. Шевченко намагався бути корисним рідній школі. Він радісно зустрів звістку про відкриття в Україні недільних шкіл і для них написав «Букварь Южнорусскій» (Санкт-Петербург, 1861 р.), який посідає провідне місце в історії освіти і культури України.

«Букварь Южнорусскій» як одна з перших навчальних книг українців, має розділи: азбука, склади, цифри, лічба, текстовий матеріал, на якому вчать читати. Його справедливо можна вважати новаторським, бо він значно відрізняється від попередніх букварів того часу (Шейковського, Гащука, Золотова), що націлювали дітей на вивчення незрозумілих складів, назв букв і заохочував учнів до свідомого читання, осмислення прочитаного.

Буквар має приказки та прислів'я, на яких Т. Г. Шевченко прагнув формувати юні душі майбутніх освічених співвітчизників. По цьому зрозумілі і світоглядні позиції Т. Г. Шевченка, і його ставлен-

ня до української етнопедагогіки, яка є сконцентрованою скарбницею вироблених віками національних уявлень про виховання і освіту, навчання і розвиток відростаючого покоління і взагалі про культуру, звичаї, обряди і традиції рідного народу.

«Казав пан: «Кожух дам», — та й слово його тепле», «Багато панів, а на греблю й нікому», «З дурнем не борись, а з багатим — не судись».

Отакі народні перлини пропонує читати маленьким українцям Шевченків буквар (с. 23-24). І це в умовах жорстокої царської цензури, коли наша знедолена мова фактично жевріла лише на рівні побутового вжитку, була затюканою і зацькованою, вважалася мужицькою, некультурною мовою робочої худоби.

Пригадаймо, у «Кобзарі»: «Кругом неправда, все мовчить...». У букварі Т. Г. Шевченко ті ж самі ідеї передає народними творами: «Брехнею увесь світ пройдеши, та назад не повернешся», «З брехні не мруть, та віри більш не ймуть», «Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі».

Отак от: із величезного, вічно живого джерела афористичних творів кришталевої чистоти Т. Г. Шевченко зачерпнув саме ці, що стверджують одвічне народне ставлення до Правди і до Кривди як до моральних категорій, виразників високої духовності.

Ніхто не зможе так сформулювати своє ставлення до ледарів чи хвальків, як зробив це український народ ще в давні часи: «Або ти, тату, йди по дрова, а я буду дома, або я буду дома, а ти йди по дрова», «Ледачому животіві і пироги вадять», «Аби мені місяць світив, а зорі я й кулаком дістану», — доносить до сьогодні Шевченків буквар.

Використання фольклорних творів у букварі для читання і для виховання справжніх патріотів, власне, започатковане Т. Г. Шевченком, хоча до того в одній з перших українських граматики така спроба уже мала місце.¹¹

З такою підвищеною зацікавленістю звертаємося до фольклорно-етнологічних і фольклорних свідчень Т. Г. Шевченка, який дуже любив думи «Про пирятиського Поповича Олексія» і «Про Марусю Богуславку»; їх часто цитував Кобзар і включив до букваря.

¹¹ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия: Фразы, пословицы и поговорки малороссийские. — СПб., 1818.

Цей варіант думи про пирятинського Поповича Олексія — найстаріший, і подобався Т. Г. Шевченку Олексій Попович за високий гуманізм, загальнолюдську мораль, за його дії, життєписання.

Недарма ж цій думі присвятив своє дослідження Іван Франко, а Леся Українка записала маловідомі варіанти цієї писемної пам'ятки нашої культури. Твори з аналогічним змістом і спрямуванням зустрічаються в болгарському, сербському, македонському та інших епохах, в російських билинах, що свідчить про спільне, точніше було б — єдине, праукраїнське коріння в прадавні часи слов'янської єдності племен.

Виховував народ, виховував і Т. Г. Шевченко думою про пирятинського лицаря-звитягу писаря Олексія Поповича вірність українцям, їх звичаям, обрядам, любов і повагу до отця з матір'ю, до ріднокраю. Благородний Олексій Попович — мужній воїн, який ладен принести себе в жертву заради врятування друзяків-козаків.

В образі Олексія Поповича Т. Г. Шевченко розглядив значні виховні потенціальні можливості у формуванні основ почуття національної самосвідомості, патріотизму і героїзму, найкращих рис, що властиві українцям. Тому й включив думу до букваря, цитував рядки з неї, знав напам'ять.

Дума, ніби між іншим, свідчить про високу культуру тогочасного українського суспільства, в якому козаки святе письмо знали, уміли читати, писати, любили народні колискові та історичні пісні, глибоко і сумлінно дотримувалися віри своїх прашурів...

Дума про Марусю Богуславку у Шевченковому букварі має не лише назву, а й текст традиційний, що вперше опублікований ще 1856 року¹⁾.

Маруся Богуславка — легендарна постать в історії нашої міфології і культури. Можливо, що ця героїня колись мала свій конкретний прообраз, як уславлена віками Маруся Гордіївна Чурай - преславна українська піснетворка.

І українська етнопедagogіка чітко визначила своє ставлення до улюбленого героя, генія, хто збагатив скарбницю народної мудрості власними творами, які у свою чергу стали народним надбанням. Тому на честь Т. Г. Шевченка, вшановуючи його безсмертя, фолькло-

¹⁾ Записки о Южной Руси /Сост. П. Кулиш. — СПб., 1856. — Т. I. — С. 210 — 214.

ристика України зберігає народні твори різних жанрів, що є виразниками складного явища взаємозв'язку і взаємовпливу, взаємозбагачення і взаємозумовлення явища фольклоротворення і літературно-педагогічного процесу:

- Шевченкове перо царя за серце зашкребло.
- Тому свідомим став, що «Кобзар» прочитав.
- Великий Тарас боровся за душі кожного з нас.
- Шевченко багато чого знав, тому й славу всесвітню завав.
- Шевченків «Кобзар» для народу великий дар: хто його читає, той про Україну дбає.

Виключна вимогливість до особистої творчості, до фольклору і етнопедагогіки дали різучі результати — переважна більшість поетичної спадщини Т. Г. Шевченка стала народною: одних лише народних пісень на слова Кобзаря науковцями зафіксовано близько 80 та понад 105 варіантів на них («Реве та стогне Дніпр широкий», «Ух, ух, солом'яний дух, дух», «Така її доля»)...¹⁾

І кожна з цих пісень — то не просто вихователь, то — найкращий вихователь і організатор народних мас, найкращий засіб формування найсвятіших людських почуттів та ще й на найкращих традиціях рідного народу.

Т. Г. Шевченко залишив глибокий слід в народній суспільній свідомості, легендах, переказах, в народно-поетичних творах, які свідчать, так би мовити, про зворотній зв'язок: вшанування пам'яті любимого поета, схвалення його ідей про визвольну боротьбу, про виховання молоді, про мову давню, величаву і красиву, співучу і пісенну, про велику, вольну і нову сім'ю народів.

«Шевченко — живий в народній творчості, в якій образ великого генія, правдолюбця і борця виріс нині на весь свій неосяжний зріст», — відзначив поет-академік М. Т. Рильський.

Т. Г. Шевченко у всі часи історичних епох був зі своїм народом: у воєнну годину він допомагав бити фашистів; у довоєнні каламутні роки мудро підбадьорював знесилених, підставляв плече знедоленим, а заспраглим втамовував жагу²⁾; він і сьогодні закликає до єдності, відродження всього народного, що силоміць перекрес-

¹⁾ Народні пісні на слова Тараса Шевченка. — К., 1961.

²⁾ Див.: Т. Г. Шевченко в народній творчості. — К., 1940.

лено, примусово розтринькано по узбіччях історії, тому і свіжо звучить Шевченкове:

І на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

І інакше не могло і не може бути, бо народ, який має такого Пророка як Т. Г. Шевченко, здатний об'єднати свої душі воскреснути і збудувати вільне нове життя.

Спільно з Т. Г. Шевченком боротьбу за національну систему освіти і виховання в Україні вели видатні просвітителі М. І. Костомаров і П. О. Куліш, творчість яких є основною вітчизняної педагогіки.

Укладачі «Антологии педагогической мысли Украинской ССР» знайшли можливим про надзвичайно відомого в минулому учителя і історика, літературознавця і перекладача Миколу Івановича Костомарова (1817 — 1885) сказати лише те, що... у Київському університеті було організовано таємне Кирило-Мифодіївське товариство, засновником якого був прихильник буржуазно-ліберального напрямку М. І. Костомаров (с. 19) та на с. 279 це прізвище згадується поруч із Шевченком.

Інші дослідники (Я. Серишев, М. Стельмах, В. Скуратівський) називають Костомарова українським і російським істориком, громадським діячем, публіцистом, белетристом, драматургом, поетом¹⁾.

І ніхто не говорить ні слова про Костомарова учителя! А читачам не зайве дізнатися, що майбутній учитель і історик М. І. Костомаров народився в с. Юрасівці на Слобожанщині (нині Воронежська обл.) в сім'ї поміщика. Навчався спершу у Москві (приватний пансіон), потім — у Воронежі (гімназія).

1833 року вступає на історико-філологічний факультет Харківського університету, що вже славився вільнодумством і традиціями підготовки учительських кадрів. Після закінчення університету певний час на військовій службі, готується до магістерського іспиту, захищає дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии» (1844), бо попереду наукове дослідження про унію на Україні було заборонено і спалено.

¹⁾ Див.: Скуратівський В. Микола Костомаров: До 175-річчя від народження // українська культура, 1992. — № 4.

М. І. Костомаров учителює в Рівному, Києві (викладає в гімназіїх), а з 1846 р. обирається ад'юнкт-професором Київського університету по кафедрі російської історії.

М. І. Костомаров за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, а потім висланий на 10 років до Саратова.

На історичних дослідженнях М. І. Костомарова вихована значна група істориків і політичних діячів України, а саме: В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов та ін.

До історії літератури М. І. Костомаров увійшов під ім'ям Ієремії Галки як автор кількох поетичних збірок, до яких, між іншим, сам згодом поставився досить критично.

Проте нам найбільше імпонують слова М. І. Костомарова, які чомусь забувають його біографи: «Народна освіта — всьому голова, всьому основа». І не лише говорив, а все робив, щоб практично реалізувати себе в історії національної педагогіки України. У «Книзі буття українського народу» Костомаров виклав свою освітню програму, в якій з метою піднесення культури українців на перший план ставиться справа народної освіти, з допомогою якої здійснюється «ознакомление народа с плодами образованности».

Елементарна народна освіта мусить подаватися рідною мовою, для якої не повинні бути ніяких обмежень у порівнянні з російською. Вченого непокоїв примітивний рівень освіти народних шкіл, і він викладає реалістичну програму початкового навчання: «Треба обмежитися елементарним викладом наукового знання, необхідного, для першої освіти. Тому на теперішній час, крім букварів, народові потрібні: коротка біблійна і церковна історія, катехизис, виривки з повчань учителів церкви з житій улюблених народом святих і пояснення богослужіння, щоб там говорили модні поступовці, ті, що вважають можливим накидати народові матеріалізм, але нарід з огидою відвернеться від їх науки, скоро помітить, що під покривкою науки хочуть у нього відібрати святощі його серця».

Крім духовної освіти Костомаров наполягає на оволодінні учнями рідною мовою, граматиною, на розширенні знань з природознавства, основ народного життя, становища народу у державі і його юридичні права тощо.

М. І. Костомаров обстоює самостійність української мови і її

обов'язкове вивчення як предмету у народній школі. Він детально аналізує фонетичні і граматичні особливості української мови, показує її відмінність від великоруської та польської.

З 1862 р. М. І. Костомаров звертає увагу на видання українських підручників. У статті «О преподавании на южнорусском языке» він закликає українську інтелігенцію до видання навчальних книг та книжечок для дитячого читання, до пожертвувань на ці видання тощо. Це треба робити, на думку вченого, для чого заводити школи, в яких діти селян набули б освіту рідною мовою.

Він засуджує діяльність сучасників за беззмістовність тогочасної української поезії й белетристики, викриває скупність українського панства щодо підтримки книговидавничої справи: «Писати повісті й стишки — часто бездарні й порожні, з чорнобривими дівками, буйним вітром, могилами, степами з зозулями, далеко легше, ніж віддатися попереднім студіям, тверезій праці для складення потрібних народові книжок. Також і наші заможні народолюбці родніш уберуться для забави в національний костюм, пустять в своїй розмові два-три українські вирази і посперечаються про вартості Шевченка, аніж уділять із своїх доходів одного-другого карбовання на справу народної освіти».¹¹

У вищезгаданій статті Костомаров накреслює план видання книжок для потреб українського народу.

Велику пізнавальну цінність мають дослідження вченим проблем української ментальності, які лягли в основу зародження української етнопсихології та етнопедagogіки. У статті «Дві руські народності» він здійснює спробу порівняльного аналізу української та російської ментальностей. Відмінності між українською та російською ментальністю Костомаров зводить до таких моментів:

1) у росіян панує загальність (бог і цар) над особистістю, окремою людиною. Українець вище цінує окрему людину, ніж загал;

2) росіяни нетерпимі до чужих вір, чужих народів, чужих звичаїв, чужих мов. На Україні ж люди «звикли з незапам'ятних часів» чути в себе чужу мову й не цуратися людей з іншим обличчям та іншими звичаями;

3) росіяни — народ «матеріальний», українці прагнуть «одухот-

¹¹ Цитується за: Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Україн. істор. журн., 1992. — № 4. — С. 27.

ворити весь світ»;

4) росіянин мало любить природу, не плекає квітів, «має якусь ненависть до рослин». Українець любить природу, тому й «українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радості й горя людської душі; трави, дерева, птиці, тварини, небесні світила, ранок і вечір, весна і сніг — усе дихає, мислить, відчуває разом з людиною, усе озивається до неї чарівним голосом то участі, то надії, то осуду».

5) в суспільному житті росіян ціле панує над одиницею, загальне над окремою людиною, яка є цілком придушеною, пригнобленою. Для українців такий порядок неможливий, вони цінують особисту свободу. У росіян панує насильство (монархія), в українців — добровільна спілка, «федерація».)¹⁾

Подання Костомаровим характеристики духовності українця мало і має величезне значення у побудові української національної системи виховання. Адже перевага особистого над загальним, індивідуалізм, прагнення особистості до самовияву, нетерпимість до підпорядкування, поетичність, почуттєвість, естетичність, ідеалізм, м'якість, мрійливість — ці та інші риси характеру українця мають враховуватися у змісті освіти, методиці навчальної та виховної роботи. У практичній діяльності кращих українських вчителів багатьох поколінь ми бачимо уміле використання різноманітних чинників, форм та методів педагогічного впливу спрямованих на формування духовності вступаючих у життя поколінь.

Окремі статті і розвідки здійснили спробу простежити життя і педагогічну діяльність Пантелеймона Куліша, про кого довгий час існували далеко не однакові судження.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 — 1897), визначний літератор і культурний діяч, поет, прозаїк, драматург, історик, фольклорист і етнограф, мовознавець, перекладач з іноземних мов, учитель, педагог-методист, невтомний просвітител, діяч україністики...

П. О. Куліш залишив значну освітньо-педагогічну спадщину, адже ще до вступу до Київського університету вже вчителював у панських покоях. В університеті довго не затримався і змушений податися до дворянської школи м. Луцька, знову скуштувати учительського

¹⁾ Бичко А. К. Класична доба української філософії / У кн.: Філософія: Курс лекцій. — К., 1994. — С. 265 — 266.

хліба. І хоча луцький період життя і літературно-педагогічної діяльності у часі був не дуже довгим, але плідним. Збагачений досвідом, вже в 1841 році П. О. Куліш переїжджає до Києва і учителює в Печерському та Подільському дворянських училищах... Через три роки П. О. Куліш стає учителем Рівенської дворянської школи, незабаром отримує запрошення до Петербургу викладачем спершу гімназії, а потім і університету.

Отаким у стислому вигляді список учительських посад відомого українського просвітителя, сучасника і друга Кобзаря.

Освітньо-педагогічний спадок П. О. Куліша дуже великий, а за значимістю — колосальний. Досить згадати його українську граматику (1854), в якій автор вперше спрощує строкатість правопису рідної мови, приводить його до нормативного вигляду. «Грамматика» П. О. Куліша — прогресивне явище, бо стверджує пріоритети навчання і виховання рідною мовою. У рідному мовному оточенні важливим фактором є наслідування батьків, шляхом якого дитина оволодіває не тільки мовою, а й засвоює різні життєві навички та етику народу — відбувається становлення почуття поваги до старших, любові до батьківського краю, його звичаїв. Якщо підмінити дитині її природний мовний ґрунт, починають руйнуватись, так би мовити, автоматизовані компоненти, що сприяють утворенню динамічних стереотипів.¹¹

Сучасний аналіз лише «Граматики» П. О. Куліша викликає дивування, настільки вона сучасна за задумом і методами реалізації, повернення педагогічної науки і шкільної практики до національних витоків.

Свої естетичні, освітні, фольклорно-етнографічні та педагогічні погляди П. О. Куліш висловив не тільки в славнозвісній «Граматиці» а й у двотомнику «Записки о Южной Руси» (1856 — 1957), «Збірнику праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства» (К., 1927), у «Спогадах про Шевченка» (К. — Х., 1930), у поезіях із збірок «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», відомих поемах, що не увійшли до збірок, у історичному романі «Чорна рада»...

В історію українського шкільництва П. О. Куліш увійшов як

¹¹ Веркалець М. М. До 170-річчя з дня народження П. Куліша. Освітньо-педагогічна спадщина // Рад. школа, 1989. — № 8. — 87.

великий реформатор українського правопису. Його «ГраMATка» мала широке визнання у народі і отримала назву «Кулішівки». Ця книга була і букварем, і читанкою, і підручником з арифметики. На початку 1861 року вийшло друге видання «ГраMATки», яке широко вітав Т. Г. Шевченко: «Це перший вільний промінь світла, який може проникнути в здавлену кріпацьку голову».

Просвітителю взявся за створення «ГраMATки», аби спростити, полегшити складний шлях навчання дітей. Він так пояснює це завдання: «Скільки не є у нас на Україні граMATик і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо друковані не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудиться над книжкою, поки навчиться іноязичні слова розбирати, через те надовго діти з дому до науки одлучаються, од роботи одвикають, псуються без отцевського й материнського догляду».

До «ГраMATки» Куліша український правопис був надзвичайно строкатим, не уніфікованим, що пояснювалося не погодженістю мовних правил в українських землях, що входили до різних держав.

У «ГраMATці» здійснено спрощений правопис, забезпечена уніфікація мовних та писемних правил. У вступному слові Куліш так описує втілення свого задуму: «...я намагався спростити, настільки можливо, український правопис і пристосувати його до найлегшої вимови слів. До цих пір око читача неприємно разила буква «і». В українській мові, взірцем якої є для мене найбільш спільний полтавсько-чигиринський діалект, зовсім немає звука «ы», і тому я його замінив осьмеричним «и», а гостре «і» я виражаю десятиричним «ї».

У «ГраMATці» подається азбука, маленька азбука, прописна азбука, стрічна азбука, крива азбука тощо, даються поради щодо її засвоєння.

Потім розроблено шість уроків по засвоєнню складів, їх різновидів та розділ «Читання по верхах».

Крім азбуки, складів та правопису в «ГраMATці» подаються розділи: «Прислів'я», «Яка була доля нашого народу од найдавніших часів», «Арифметика», «Слово для письменних».

Розділи «Прислів'я» та «Яка була доля нашого народу од найдавніших часів» мали призначення для читання. Зміст їх був насичений народною мудрістю та правдою життя. «Приказка, — стверджує Куліш, — живе з давніх давен між народом. А нам предківський

заповіт, як треба світ розуміти, як між людьми обертатися. Тим то, хто хоче піддержати свою річ, щоб більше дано їй віри, що вона не дурниця, той спирається на прислів'я, яко на отцевське й предківське добре випробуване слово».

Розділ «Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів» містить коротку історію України, автором подається характеристика її політичного самоврядування, описується багатовікова боротьба козаків з турками, татарами, поляками та іншими загарбниками, маються географічні описи української землі.

У розділі «Арифметика» подаються відомості про саму науку, її практичне застосування, ілюстрації наявних цифр, закінчуючи мільйонним розрядом. Кожній математичній операції присвячено свій підрозділ. Подано також таблицю множення з детальними описаннями її користування та кілька задач для розв'язування.¹⁾

У «Слові для письменних», що виконує роль своєрідних, програмових вказівок, автор закликає педагогів розвивати національну свідомість маленьких громадян та мову.

«ГраMATка» була сприйнятою в народі і відіграла визначальну роль у поширенні освіти в Україні. Якби тільки Куліш створив одну «ГраMATку» та й цим би доробком він увійшов би у число визначних українських просвітителів.

П. О. Куліш невтомно працював на ниві народного просвітництва, дбаючи про доступність освіти, її гуманні, духовні цінності. Його непокоїла відірваність тогочасної освіти від потреб народу, що вела до денаціоналізації, зпідління моралі. У «Листах з хутора» педагог розглядає проблему «батьків і дітей» яка загострюється в міру зростання освіченості молодих і їх відходження під впливом останньої від народного способу життя. Куліш засуджує таку освіту і категорично стверджує, що наука, яка веде до відчуження від родини, народної моралі та одвічних патріархальних цінностей, є шкідливою. Наслідки такої освіти проявляються у яничарстві та духовному виродженні «освічених» українців, що було метою колоніального режиму. Тому нападки Куліша на «високу» освіту були його протестом проти антиукраїнської освітньої політики царизму, засобами якої

¹⁾ Веркалець М. М. До 170 — річчя з дня народження П. Куліша. Освітньо-педагогічна спадщина // Рад. Школа, 1987. — № 8.

український народ позбавлявся своєї інтелігенції, духовної еліти. Засуджує педагог і дух наживи, який пронизує цивілізоване «освічене суспільство і призводить до падіння моралі». Для представників такої цивілізації «Усе только сбыт и потребление на уме», а всі прагнення зводяться аби «ввесь мир закипів торгом»... На жаль сьогодні ми знову переживаємо подібні часи, коли духовність не є пріоритетом освіти, а остання утримується за остатковим принципом і переводиться на ринкові рейки.

Куліш відстоював народну школу, в якій би жили кращі освітні традиції народу. Перш за все українські діти мають вчитися рідною мовою, яка є неоціненним скарбом духовного зростання юних. У вірші «До рідного народу» поет підкреслює виключну роль рідної мови:

Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва.
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.

Народну мову, просте слово Куліш вважає безпосереднім впливом екзистенціальної «глибини» людського єства, безпосереднім «голосом» серця. Таке просте, щире слово Куліш протиставляє штучній мові літературних салонів як чомусь «чужому» (навіть «іноземному»). І хоча проста людина (близький до землі житель хутора, селянин) шанує «розумність» такого слова, яке не походить із розуму («з голови»), в серці своїм, як правило, зовсім несвідомо береже рідне слово як найбільший скарб свого єства.¹¹

П. Куліш розглядає школу як заклад, в якому здійснюється прилучення дітей до хліборобської культури. Це поєднує людину з природою, рідною землею і вихована так особистість «твердо на своїй рідній землі стоїть». Освітній ідеал Куліша — люди, світлі душею і міцні здоров'ям, «здатні зопсовану по всій землі жизнь и оправити...»

Куліш всю свою творчість присвятив проблемі поширення освіти серед свого народу. Його літературні, історичні твори, публіцистика — все було спрямоване на те, щоб підняти освітній рівень українців. Він надіявся на те, що з допомогою освіти можна об'єднати

¹¹ Бичко А. К. Класична доба української філософії / У кн.: Філософія: Курс лекцій. Навч. посібник — К., 1994. — 266 с.

народ, домогтися усвідомлення ним свого підневільного стану та вибороти собі кращу долю.

О козаки, народ мій завзятий,
Первоцвіте між нами, лицарями,
Хто б ваші душі вмів собі з'єднати,
Той царив би над всіма царями!

Просвітитель мріє про той час, коли українська освіта буде на рівні з європейською, як за часів Київської України-Русі та Козаччини. Вітчизняна школа, на його думку, не повинна бути ізольованою, а в ній має розумно, гармонійно поєднатися українська з європейською культурою. Це значно підніме рівень духовного життя українського суспільства. Він передрікає йому велике майбутнє, адже якщо українці змогли зберегти свої гарні природні властивості не зважаючи на матеріальне і моральне приниження то, «що ж буде з тим народом, коли дух європейської освіченості увійде в цю похмуру закутину».

Не можна не погодитися із передбаченнями просвітителя, але таке збудеться внаслідок невтомної праці на ниві розбудови українського шкільництва.

Просвітня діяльність Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова розбудила педагогічну думку, викликала до життя нові покоління учителів, які присвячували себе вихованню юної зміни, а з нею і плекали долю України. М. Максимович, П. Ніщинський, А. Свидницький, В. Мова, В. Гнилоширов, М. Вербицький, Л. Глібов, Л. Боровиковський, С. Воробкевич, В. Лесевич, І. Закревський і багато інших освітян невтомно працювали на освітянській ниві і послідовно все робили аби зростали «люди на землі».

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте статтю А. Граба «Духовна скарбниця» (скорочено)¹ і дайте відповіді на такі питання:

1. Чим, якими основними позиціями Шевченків поетичний ідеал людини співпадає з етнопедагогічним ідеалом? Мотивуйте свої судження.
2. Яке ставлення до долі дівчинки і жінки у творчості Т. Г.

¹ Граб А. Духовна скарбниця // Рад. Освіта, 1981. — 11.03. — № 20. — С. 4.

Шевченка і народнопедагогічних уявлень про роль жінки в житті людини.

3. У чому спорідненість ставлення Т. Г. Шевченка і народної педагогіки до проблем сімейного виховання? Доведіть свої міркування.

А. Граб

Духовна скарбниця

Т. Г. Шевченко всією пристрасстю своєї великої і щедрої душі, всіма засобами своєї художньої майстерності, палким і прониклим словом обґрунтовує і утверджує той ідеал людини, про який мріяв народ. Він був не лише великим поетом, а й великим просвітителем. П'ятдесят примірників «Кобзаря» сам Шевченко послав організаторові недільних шкіл у Чернігові. Таку ж кількість він послав і в Київ з проханням виручені гроші передати до каси недільних шкіл.

Важливим у сімейному, родинному вихованні є знання оціночних критеріїв поведінки людини, що її створює громадська думка. «Де справедлива батьківська оцінка, там добра синова поведінка», — говорить народне прислів'я. Регулятором поведінки людини завжди виступала громадська думка оціночного змісту. Народна педагогіка протягом віків, виходячи з соціальних умов, творила ці спільні для всіх критерії оцінок відносно того, які дії і вчинки людини треба вважати як прояв вищого добра, порядності й моральності, а які — як зло, непорядність, протиставлення загальноприйнятим нормам, правилам і принципам поведінки людини. Основним фундаментом народної педагогіки є здорова громадська думка, спільні оціночні критерії щодо дій і вчинків людини. Вони певною мірою становлять теорію, на якій ґрунтується практика народної педагогіки.

«Кобзар» став тією книжкою, що дохідливою народною мовою високої емоційної напруги популяризувала критерії здорової громадської думки. При цьому велике значення мали цікаві сюжети й відповідні форми викладу.

Як у народній педагогіці, так і в «Кобзарі» зустрічається багато роздумів, співчужань, теплих побажань і повчань, пов'язаних із ставленням до долі дівчини, жінки-матері, її дітей. У кожного, хто перечитає «Кобзаря», виникає одне бажання, почуття й прагнення: ми без-

межно вдячні матері, шануємо дівчину — майбутню матір. Ми повинні проявляти більше порядності, вірності, відданості, більше творити для них добра. Щире, сердечне побажання справляє на людину певний вплив, формує якоюсь мірою гуманні почуття.

Пошли ти їй долю, —

вона молоденька,

Бо люди чужії її засміють.

Т. Г. Шевченко в своїх творах часто застосовує і такі прийоми виховання, як звертання до совісті, честі й гідності людини.

Скажи йому, моє серце,

що сміються люди;

Скажи йому, що загину,

Якщо не прибуде.

У наведених рядках висловлено людську думку великим гуманізмом, тактом, щирим співчуттям. Прийомами переконань, збуджень благородних почуттів освячуються і стверджуються в «Кобзарі» такі високоморальні чинники, як самопожертва в ім'я батьківщини, збереження вірності. В «Невольнику» запам'ятовується дівчина, яка довго чекає з війни свого нареченого, терпить приниження, а коли він повертається сліпим і покаліченим, вона просить його взяти з нею шлюб, хоче стати його вірним другом.

Народна педагогіка в усі часи засуджувала нерівний, підневільний шлюб, вбачаючи в ньому спотвореність сім'ї. «Кобзар» ніби стверджує цю думку з допомогою таких прийомів, як виховання, розвінчання, докір, умовляння, висловлення жалю тощо. Зокрема, це можна яскраво проілюструвати на таких творах, як «Тополя», «Сотник», «Княжна» та ін.

Відомо, що народна педагогіка, прагнучи виховати позитивні риси особистості людини, використовує в практиці сімейного виховання прийоми засудження негідного вчинку, вияв гніву, протесту, плач-причитання. В «Кобзарі» згадані прийоми реалізовані талановито, з великою художньою майстерністю. Тому й не дивно, що кожне слово цієї безсмертної книги залишається надовго в душі людини, очищає її від черствості, виховує в ній чутливість до горя інших, душевність, формує красу почуттів, благородні людські прагнення робити добро на землі. Т. Г. Шевченко використовує також найрізноманітніші прийоми впливу, тавруючи такі негативні вчинки, як зрада,

підлабузництво. Він виражає величезний гнів, і завдяки цьому в читача формується огида до антисуспільних і антигромадських явищ.

У часи кріпосництва «Кобзар» своїми полум'яними рядками збуджував у трудового народу гідність, революційний дух, формував якості бунтарства, класової солідарності: «Борітеся - поборете». Подібно до народної педагогіки в «Кобзарі» часто використовуються такі прийоми виховання, як іронія, сарказм, — «... Слава! Слава! Хортам і гончим і псарям...»

З метою акцентування на ті чи інші недоліки в характері особи, чи з метою підсилення виховного впливу на читача Т. Г. Шевченко часто використовує у своїх творах гумор, протиставлення подій чи осіб, порівняння, категоричність суджень, аналогію тощо. Все це робить зрозумілою основну суть ідеї, що висловлюється, формує переконаність, читач стає на бік оповідача, симпатизує йому. Всі ці прийоми часто застосовуються і в народній педагогіці. Ось як висловлюється протест проти релігійних забобонів і їхніх популяризаторів:

Зашипіли, мов гадюки,
Ченці в Ватікані...

* * *

Збиралися кардинали,
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду...

Велика виховна сила Шевченкового «Кобзаря». Він є нашою великою духовною скарбницею у вихованні підростаючого покоління сильним, благородним, вірним своїй Батьківщині.

1.3. Ідея гуманізму в творчості українських народних педагогів О. В. Духновича та К. Д. Ушинського.

Г. С. Сковорода започаткував ідею народності виховання у вітчизняній педагогіці.

Головним завданням школи і батьків відповідно до цієї ідеї є виховання в дітях Людини. Школа має відкривати юним громадянам шлях до щастя. Послідовниками цієї гуманної ідеї були О. В. Духнович та К. Д. Ушинський, яких за життя звали народними педагогами.

Творчість О. В. Духновича проходила у Закарпатті де колоніаль-

ний режим, який був нав'язаний українцям Закарпаття, негативно вплинув на стан вітчизняної освіти та культури.

Українське населення Закарпаття постійно піддавалося денационалізації засобами чужоземної школи.

Особливо посилювалися обмеження прав українців навчати своїх дітей з установленням влади Габсбургів в Угорщині (початок XVIII ст.). З цього часу розпочалася примусова мад'яризація української школи.

Шкільництво Закарпаття має давню історію. Збереглися документи, у яких повідомляється про Ужгородську школу 1400 року. Ця ж школа згадується і у 1589 при переліку прибутків ректора, якому громада і батьки платили за навчання дітей читання й письма як грішми, так і натурою. У 1646 була відкрита Ужгородська гімназія, у 1655 починає функціонувати школа при Мукачівському монастирі. На території Березької жупи, що охоплювала майже чверть Закарпаття, у 1682 р. існувало 5 шкіл.¹⁾ У XVIII столітті відкриваються католицькі гімназії в Мармарош-Сигеті (1730), Ужгородська середня школа з вчительською семінарією при ній (1793) та інші. Всі вони призначалися для змад'яризування та покатоличення українців Закарпаття.

У 1774 р. в Австро-Угорщині була проведена шкільна реформа, якою визначалася державна система освіти в імперії. Встановлювалося два типи початкових шкіл — тривіальні та головні, а також працювали однорічні парафальні школи.

У тривіальних школах були підготовчий, перший та другий класи. У них діти навчалися читати, писати, лічбі, деяким практичним вправам. Головним предметом вважався закон божий. Згідно «Політичної шкільної конституції», прийнятої у 1805 р., усі школи передавалися у відання консисторій, духовенство здійснювало нагляд за роботою школи та вчителя.

Така ж доля чекала і головні початкові школи, які функціонували у містах. У них був ще третій клас, по закінченню якого діти могли вступати до гімназій та реальних шкіл.

Якщо на перших порах після 1774 року навчання у парафіяльних, тривіальних та головних школах проводилося українською, то 1791

¹⁾ Митуров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI — XVII вв. — К., 1968. — С. 37 — 38.

— 1792 рр. приймається закон, за яким усі школи Закарпаття переводилися на угорську мову навчання.¹⁾ Це негативно вплинуло на стан освіти українського населення. Цьому сприяла і нерозвинена мережа початкових шкіл, яких було обмаль особливо у гірських селах. Через це в гірській місцевості навчалося не більше як 30-35 відсотків дітей. Більшості учням чужомовна школа стала недоступною, а навчання непосильним.

Ще в гіршому стані перебувала середня школа. Так, в першій половині XIX ст. серед 1200 гімназистів було близько 20 відсотків, а в Ужгородській гімназії серед 364 учнів українців налічувалося 146.²⁾

Така реакційна освітня політика Австро-Угорської монархії в Закарпатті призвела до масової неграмотності населення. На 1890 р. неписьменних було понад 70 відсотків, а в Мариарошській жупі, наприклад, письменне населення становило лише 17,6 відсотків.³⁾ Не маючи змоги навчатися в рідній школі, більшість українців Закарпаття не могли ні писати, ні читати українською мовою.

Олександр Васильович Духнович (1803 — 1865) проводив освітню діяльність у першій половині та середині XIX століття. Працюючи після закінчення Ужгородської гімназії та духовної семінарії домашнім учителем, викладачем гімназії, священником, він будив у краї про необхідність поширення освіти, як основи духовного життя людини. Педагог стверджує, що дитина стає особистістю, людиною тільки тоді, коли вона набуває освіти і виховання. Людина без виховання, на думку Духновича, подібна до землі, на якій зростає бур'ян. Отже, людині треба надати освіти, повноцінне виховання, тільки тоді вона буде корисною собі і суспільству. Виходячи з цих позицій О. В. Духнович все життя дбав про створення нових шкіл, розширення їх мережі, залучення до навчання в них усіх дітей. Підводячи підсумки свого життя він з гордістю заявив: «Я сподорожував усю Маковицю, навчаючи і закликаючи народ будувати школи і, слава богу, в 71 селі заснував училища...»⁴⁾

Олександр Васильович Духнович у своїх поглядах стояв на по-

¹⁾ Машталер О.В. Педагогічна і освітня діяльність О.В. Духновича. — К., 1966. — С. 33, 34.

²⁾ Історія Української РСР. — Т. 3. — С. 201.

³⁾ Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX в. — С. 243.

⁴⁾ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. — К., 1994. — С. 251.

зиціях традиційного українського просвітительства, вважаючи що за рахунок поширення освіти можна значно поліпшити суспільство.

Довгий час теоритична спадщина і досвід практичної діяльності самобутнього просвітителя карпатських русинів і всього українського народу О. В. Духновича по-справжньому не доводились широкій громадськості, і лише в останні десятиліття ХХ ст. поволі, але впевнено з'являються дослідження, розвідки життя та творчості славетного українця.¹⁾

О. В. Духнович писав так звану русинською мовою, що є діалектом етнічного розгалуження карпатських українців. Через те всім читачам більш зрозумілим буде виклад педагогічних ідей О. В. Духновича сучасною літературною мовою, що ніскільки не принижує значення його поглядів на виховання учнівської молоді, бо вони, власне кажучи, адресовані всім українцям.

Людина різнобічних наукових інтересів, Олександр Васильович знав твори античних філософів Платона, Плутарха, Квінтіліана та інших. Він володів латинською, грецькою, російською, старослов'янською, німецькою, угорською, польською, словацькою та чеською мовами. Дуже уважно ставився до народної творчості, записував зразки фольклору. У його власній бібліотеці, яку він у 1859 р. передав Краснобрідському монастирю із заповітом, щоб книгами вільно користувалися учні, студенти, всі бажаючі, є праці не лише з теології, літературознавства, естетики, а й фізики, гідротехніки, ботаніки.²⁾

Великою заслугою педагога є написання ним підручників для народних шкіл. 1847 році він створює перший буквар на Закарпатті «Книжицю читальну для начинающих», 1831 р. пише підручник з географії «Краткий землепис для молодых русинов», у 1953 році — «Сокращенную грамматику письменного русского языка» тощо.

Вершиною педагогічної творчості О. В. Духновича є написання ним першого підручника з теорії і практики навчання і виховання молоді «Народної педагогіки в пользу училищ и учителей сельс-

¹⁾ Рудловчак О. М. Творчий шлях Духновича // Олександр Духнович. — Пряшів, 1965; Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. — К., 1966; Педагогічні ідеї О. В. Духновича / У кн.: Історія педагогіки. — К., 1973. — С. 184 — 187.

²⁾ Жупанин С. І. Народознавча педагогіка Олександра Духновича // Рідна шк., 1992. — № 9-10. — С. 89.

ких» у 1857 р. Цей твір став підручником практичної і теоритичної діяльності просвітителя і відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку вітчизняної педагогіки та шкільної справи. Зумовило просвітителя взятися за створення цієї праці відсутність систематизованих знань з теорії та практики навчання дітей, підготовки вчителів до наставництва. Це ускладнювало навчальний процес, більшість учителів не маючи відповідних знань для роботи з дітьми, інтуїтивно вели навчання, часто невміло дбали про розвиток дітей. Враховуючи це, О. В. Духнович систематизував наявні педагогічні знання, використавши власний досвід і подав їх у вигляді підручника для вчителів і тих, хто готується взятися до наставництва. О. В. Духнович вважав педагогіку мистецтвом мистецтв, а педагог, на його думку, усіх митців з огляду на звання своє перевищує. Для того, щоб за висловом О. В. Духновича, людину і людство влаштовувати необхідно досконало оволодіти педагогічними знаннями, навчитися їх застосовувати, передбачати наслідки вчиненого: «такими міркуваннями займатися, як би змогли легше і більш успішно виконувати свій обов'язок».¹⁾

О. В. Духнович, як і його попередник Г. С. Сковорода, вважав, що виховання має враховувати природу дитини. Він закликав учителів, батьків глибоко вивчати природні особливості дітей, виявляти сили, надані їм природою і, не чинячи опору, сприяти всебічному їхньому розвитку: «Щоб сили людські, тілесні і духовні, природою людині надані, з молодості...зберегти і удосконалювати». Особливо педагог наполягає на врахуванні вікових особливостей і будови тіла учнів при залученні їх до фізичної і, зокрема, аграрної праці.

У зв'язку з тим, що діти не однакові за природою, вони потребують індивідуального підходу, «адже від природи деякі діти схильні суттю на деякі витівки». У такому разі педагог зобов'язаний вживати засоби, якими б розвивалися бажані і гальмувалися негативні якості. При цьому Духнович застерігає вихователя від того, «щоб пристрастями тими не нашкодив, але ще примножив і збільшив в учневі такому...»

Розглядаючи природу, як чинник, що визначає природні нахили

---

¹⁾ Ця та подальші цитати подаються за уривками праці О. В. Духновича «Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских» / У кн.: Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — К., 1961. — С. 518.

людини, її задатки до фізичного та інтелектуального розвитку, педагог підкреслює, що сам розвиток в значній мірі залежить від системи вправ і наставлення, або виховання. Останнє має врахувати природу дитини і сприяти саморозвитку, вдосконаленню природних обдарувань.

Обстоюючи принцип природовідповідності, О. В. Духнович дбає про рівномірний розвиток фізичних і духових сил дитини, наголошує на тому, щоб ці «сили завжди в рівномірності були».

Забезпечити повноцінне тілесне і духовне зростання дітей може народна школа, головним завданням якої є виховання високоморальної, працьовитої, добродіяльної людини. Саме тому серцевиною педагогіки О. В. Духновича є ідея народності, яка полягає в тому щоб виховувати в дітях людяність, людинолюбство, доброчинність.

«Настанови, — писав О. В. Духнович, — прямий кінець або прямий напрямок: хай буде людство, або, як мовиться, людськість, людинолюбство...оскільки людство в цивільному житті є найбільша добродіяльність...» Таких людей може виховати рідна школа, духовно багата сім'я.

Школа має бути доступною усім дітям і слугувати інтересам народу. У ній учні мають навчатися рідною мовою, яка всебічно розвиває природні сили. Навчання чужою мовою є протиприродним і затримує розвиток здібностей дітей, воно безсиле й гальмує поступ особистості і народу. Рідна мова у народній школі повинна складати «предмет головний, центральний; що входить до всіх інших предметів і збирає до себе їх результати». Мова (предмет) має сприяти розумовому, моральному і естетичному вихованню дітей. На думку педагога любов до рідного народу, яку, за словами не можна затаїти, як не можна затаїти, свою кров, треба виховувати змалку. Таке виховання здійснюється внаслідок патріотичної діяльності з використанням розмаїття засобів.

Педагог вважає, що у процесі навчання діти мають засвоювати реальні знання. Сільські діти мають користуватися ними у своїй праці на землі, при опануванні певними ремеслами і видами діяльності. Тобто, О. В. Духнович стояв за реальні знання, але водночас дбав і про те, щоб у процесі пізнання у дітей розвивалися пізнавальні можливості. Цій меті були підпорядковані розроблені педагогом навчальні

плани для першого і другого класів початкової школи, а також зміст названих підручників. Укладаючи їх, як і весь зміст початкової освіти, О. В. Духнович дотримувався дидактичних принципів: наочності, доступності і посильності, активності у навчанні, ґрунтовності і міцності знань тощо.

Щоб «людину і людство влаштувати», народна школа має бути зосередженням духовної культури.

Навчаючись у школі, діти мають засвоїти релігійну і народну мораль, яка зміцнює духовні сили, прищеплює любов до рідної землі і не дозволяє вихованцеві вбиратися у «чуже пір'я». О. В. Духнович щиро вірив у те, що шляхом поширення освіти поліпшується мораль людей, а це у свою чергу, робить суспільство гуманнішим і веде до злагоди та згоди в ньому.

Джерелами і засобами морального удосконалення дітей педагог вважав вітчизняну історію, народні пісні, звичаї народу, гідні для наслідування приклади дорослих, доцільно підібрані заохочення та покарання, тощо.

У процесі виховання, на думку О. В. Духновича, повинен мати місце широкий вибір методів впливу у гармонійному їх поєднанні, бо «слова вчать, а приклади приваблюють». Особливу роль у зростанні молоді він надає прикладу старших: батьків, вчителів, яких застерігає від необачних вчинків, закликає до мудрості і виваженості у діях. Наводячи сентенцію про те, що «діти розбещених батьків теж розбещеними бувають, а розбещений учитель всіх дітей розбещеними зробить і замість добродетності розплодить злонравність і розбещеність у цілому суспільстві». Педагог надіється на усвідомлення дорослими свого призначення у родині, школі, в цілому у житті.

Педагог суворо засуджував зрадництво, запроданство, космополітизм. Висміював схиляння, низькопоклонство перед іноземщиною, байдужість до життя свого народу, зневагу до рідної мови, культури...

Першочерговим завданням школи, вчителя вважав виховання патріотичних почуттів, національної гордості та гідності, шанобливого ставлення до інших народів.¹⁾

Виховання передбачає засвоєння дітьми звичаїв свого народу шляхом вправ і наставлення. Першими наставниками і виховате-

¹⁾ Жупанин С. І. Народознавча педагогіка Олександра Духновича // Рідна шк. 1992, № 9-10. — С. 90.

лями дітей є їх батьки. Звертаючись до батьків, О. В. Духнович пише: «Дай сину твоєму здоровий розум, дай йому добрий норів, дай йому науку, здібності, працьовитість, добре серце... дай йому добру волю... і дав йому все».

Важливим засобом виховання педагог розглядав залучення дітей до праці, через яку вони набували реальних знань. Він визначає широке коло трудових обов'язків дітей, виконання яких узгоджується із їхніми фізичними можливостями (робота в саду, на городі, у дворі тощо).

«Землеробство для людини є природною вправою, воно... сили зміцнює, розум розвиває, також приносить користь людині. Для того також потрібно їсти, щоб всюди до школи належала більша загородка (город) або сад, в якому діти могли привчатися до науки правильного землеробства впражнялися...».

О. В. Духнович слідом за Г. С. Сковородою приділяє увагу проблемі зайнятості дітей. На його думку, вони повинні завжди займатися корисними справами, дозвілля їх має бути доцільним і розумним, інакше безділля приведе до пустослів'я, ліні, непокори, злих вчинків тощо.

Отже, виховання має здійснюватися продумано і в певній системі.

Особливо важливу роль у зростанні громадянина О. В. Духнович надавав народному вчителю. Вчитель повинен всебічно знати і розвивати особистість учня. Для цього він має добре знати анатомію і фізіологію дитини, її вікові особливості і можливості, закономірності їхнього розвитку.

О. В. Духнович вважав вчителя тією особою, яка ростить і формує патріота свого народу і краю. Тому вчитель, на його думку, має у дітях народолобіє збуджувати і в серцях їхніх закріплювати любов до своєї народності. Для цього треба використовувати всі засоби: поетичне слово, історичні твори і бувальщину, народну пісню, що збуджує любов до рідного краю тощо.

Учителів О. В. Духнович називає просвітителями народу, його сіллю. Діяльністю вчителя має бути знищено зло і процвітати добродійність. На думку педагога не кожна людина може бути наставником. Ним є той, хто має природні нахили, добре знання предметів та навчання дітей. В «Народной педагогии в пользу училищ и учителей сельских» О. В. Духнович ставить такі вимоги до вчителя:

...Наставник повинен бути обдарованим особливими якостями, і між ними

1. Той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє покликання до цієї служби.

2. Повинен мати добрі і правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим.

3. Повинен мати чистий і непорочний норів і процвітати доброчесностями.

4. Повинен бути від природи лагідним, поважним, з повним характером муж.

5. Повинен учнів своїх любити і їхню любов також для себе заслужити.

6. Від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання.

7. Повинен мати потрібні засоби для навчання і наставлення.

8. Повинен добрий порядок поважати.

Хто цих властивостей від природи дарованих не має, той не принесе у педагогічній сфері ніякої користі, і краще йому відмовитися від цієї служби, ніж коли-небудь... жадливо відповідати за недоліки і бути навіки покараним.¹⁾

Погляди О. В. Духновича на освіту, інтелігентність (цивілізованість) не втратили свого історичного, пізнавального і виховного значення. Багато влучних висловлювань мудрого просвітителя перейшли до скарбниці народної перемиографії. Наприклад, такі афоризми:

— Багато листя на дереві — мало плодів; багато бесіди — мало розуму.

— Де сови гучать і скрегочуть сороки, там соловей мовчить.

Вирішальну роль вчителя у формуванні особистості О. В. Духнович висловив у такому афоризмі: «Хто дав тобі виховання, той більше тобі дав, ніж той, хто дав тобі життя».

Недарма в народі пішов поговір (легенда), що Олександр Васильович тому Духнович, що є будителем народного духу, адже він сам — від Духу Святого...

Легенди легендами, а дослідниця життя і творчості О. В. Духновича Олена Михайлівна Рудловчак багато літ підряд в журналі

¹⁾ Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — К., 1961. — С. 517.

«Дружно вперед» (Пряшів) друкує матеріали «Десять зупинок на життєвому шляху будителя» — маловідомі й невідомі матеріали про О. В. Духновича, його перебування в Ужгороді, Мукачеві, селі Давидково тощо, а Василь Басарай закінчив роботу над документальною повістю «Виставка на порозі старої школи», що присвячена учительській діяльності Олександра Васильовича.

Освітня діяльність О. В. Духновича сприяла значному поширенню освіти, розвитку національної свідомості української людності, відродженню національної системи виховання українського народу.

Як згадує архімадрид Мукачівського монастиря о. Василій (Прокін), в архівах монастиря ще донедавна знаходилися рукописи О. Духновича та книги з його автографами.¹⁾

Сьогодні ім'я О. В. Духновича користується всенародною шаную.

Заповітом звучить для нинішнього і майбутніх поколінь звернення великого педагога-патріота: «Люби свій народ не тому, що він славний, а тому, що він твій. Хто стидається за свій народ, той сам себе стидається».

Послідовниками О. В. Духновича на Закарпатті були видатні педагоги І. А. Ставровський, О. І. Павлович, Августин Волошин та інші просвітителі.

Педагогічна творчість О. В. Духновича та його послідовників не втратила своєї актуальності і сьогодні, є перлиною вітчизняної педагогічної думки.

Ідею народності розробляв теоретично розробляв і впроваджував у життя видатний вітчизняний педагог Константин Дмитрович Ушинський (1824 — 1870 рр).

Як доводять сучасні дослідники життєвого і творчого шляху К. Д. Ушинського, визначний педагог був сином українського народу.²⁾

У листах до друзів називав себе «малоросом», а Київ — батьківщиною («... наступного року думаю поїхати до себе на батьківщину—в Київ»).

Батьки Ушинського, його найближчі предки і родичі походили з

¹⁾ Пагиря В. Духнович у Мукачеві // Новини Закарпаття, 1992. — 23.04. — № 58. — С. 6.

²⁾ Терлецький В. Константин Ушинський, його предки і нащадки // Освіта, 1991. — 26.XI. — № 87. — С. 4; Потапенко К. К. Педагог світового масштабу // Рідна шк. 1994. — 3 8. — С. 74-77; Чавдаров С. Х. Великий будівник вітчизняної педагогіки — К. Д. Ушинський / У кн.: К. Д. Ушинський // Твори в 6 т. — Т. I. — К., 1954. — С. 5-29 та ін.

північної частини України. Тут же, в Новгороді-Сіверському, майбутній педагог навчався в гімназії. Родом з цих же місць була і його дружина Н. С. Дорошенко, в маєтку якої на хуторі Богданка нинішнього Шостинського району Сумщини Ушинський часто відпочивав.

Коли Т. Г. Шевченко за допомогою поетичного слова залучав людей до народності, то Ушинський, як педагог, вже на науковій основі детально розробив принцип народності виховання, який став центральною ідеєю педагогічної теорії вченого.

Під народністю Ушинський розуміє особливості кожного народу, які зумовлені його історичним розвитком, географічним і природними умовами. Педагог відмічає, що школа і виховання повинні будуватися насамперед у повній відповідності з особливостями і потребами своєї країни.

“Ставши одним з елементів державного й народного життя, — писав Костянтин Дмитрович, — громадське виховання пішло в кожного народу своїм особливим шляхом і тепер кожен європейський народ має свою окрему характеристичну систему виховання.

...І під численністю спільних педагогічних форм в кожній країні криється своє особливе характеристичне поняття, створене характером та історією народу.

... Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета, і особливі засоби досягнення цієї мети”.¹⁾

Розвиток у дітей глибокої любові до Батьківщини є суттю виховання народу, тому що немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню надійний ключ до серця людини й могутню опору для боротьби з її поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами. Ушинський вважає, що звертаючись до народності, виховання завжди знайде відповідь і допомогу в живому й сильному почутті людини, яке впливає багато сильніше за переконання, сприйняте тільки розумом, або за звичку, вкорінену страхом покарань.

Серцевиною ідеї народності у вихованні є ідея служіння народові. Виховання, яке спирається на народність, сприяє розвитку у

¹⁾ Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні. — К., 1983. — С. 46-47.

дітей відчуття національної гідності, що сполучається з повагою до інших народів. Педагог виступив за народність виховання, за створення народних шкіл, за демократизацію освіти. Школа, за глибоким переконанням К. Д. Ушинського, має бути не тільки доступною народові, народ сам повинен нею керувати. Народна школа буде широко і безперешкодно розвиватися тільки тоді, коли про розвиток її дбатиме той самий народ, якому вона потрібна.

Ушинський відзначав, що виховання, яке створив сам народ і яке ґрунтується на народних засадах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, що ґрунтуються на абстрактних ідеях або запозичених у іншого народу.

К. Д. Ушинський, розробивши ідею народності, не замикався у вузькі національні рамки. Він прагнув поставити на службу навчання й виховання все краще, створене людською цивілізацією.

К. Д. Ушинський глибоко знав фольклор, народну педагогіку і в своїх творах щедро використовував приказки, прислів'я, оповіді, пісні та інші жанри усної народної творчості. Врахувавши бідність дитячої літератури, він, усвідомлюючи потребу створення нової дитячої літератури, пише оповідання, казки, перекази для дітей. Ці твори сприяли вихованню у дітей глибоких патріотичних почуттів, любові до рідної природи, народу, батьківщини.

На думку педагога кращим відбиттям народностей, є рідна мова, тому в основу навчання дітей повинна бути покладена рідна мова. У тісному зв'язку з народністю як основою виховання у педагогічній системі Ушинського стоїть питання про виховне та освітнє значення рідної мови.

“Мова народу, — відзначав педагог, — кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ й вся його батьківщина, в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, фізичні явища, її клімат, її поля... — весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. ...Мова, — продовжував Ушинський, — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе

ціле. ...Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ"¹⁾

К. Д. Ушинський вважає, що навчання дітей рідній мові, має три цілі: розвинути в дітей дар слова, ввести їх у свідоме володіння скарбами рідної мови і добитися засвоєння дітьми граматичних законів цієї мови. Рідна мова повинна бути центральним предметом шкільної освіти. "Рідна мова засвоюється душею дитини безпосередньо, без допомоги школи, але школа повинна привчити користуватися швидко й доречно цими даровими багатствами. Можна носити в душі багато форм народної мови і не мати звички вживати їх швидко й до речі, що розвивається тільки вправами".

Вводячи дитину в світ народної мови, народної думки, народного почуття і життя, тим глибше ми входимо в мову народу, в його характер"²⁾

Думки Ушинського про рідну мову ще за його життя набули дієвої суспільної сили, знайшовши свій вплив у широкому національному русі за народну школу з навчанням рідною мовою.

Вплив К. Д. Ушинського виходить за межі школи і педагогіки. Він сягає глибоко в сферу національної культури, а його прогресивне вирішення теоретичних основ навчально-виховного процесу, методика-дидактична розробка і деталізація його набули ознаків міжнародної значимості, вплинувши на якісні зміни в шкільництві і педагогіці Росії, Болгарії, Сербії, Хорватії, Чехії та всіх інших слов'янських країн.³⁾

Планетарне значення педагогічних ідей К. Д. Ушинського видно на прикладі життя і діяльності відомого грузинського освітнього і культурного діяча Якова Семеновича Гогобашвілі (1840-1912), який 1861 р. приїхав до Києва для здобуття освіти, слухав лекції у Київському університеті, вивчав твори класиків української педагогіки, і особливо К. Д. Ушинського, кого вважав своїм учителем. Праці К. Д. Ушинського настільки вплинули на професійну майстерність Я. С. Гогобашвілі, що праці він став створювати під впливом свого українського учителя, а написані ним буквари і книги для читання і

¹⁾ Ушинський К. Д. Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає. — К., 1983. — С. 123.

²⁾ Там само. — С. 286.

³⁾ Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського. — К., 1974. — С. 72/86; 331-337 та ін.

“Руське слово” для грузинських школярів витримали десь близько 50 видань кожне.¹⁾

Пророчими стали слова соратника великого педагога й його учня Л. Н. Модзалевського, який писав: “Ушинський — це наш справді народний педагог...”²⁾

М.Олійник відзначив: “Гідний великої уваги його трактат про Україну і українців, викладений у знаменитих “Лекціях в Ярославському ліцеї”, а пізніше в дослідженні “Труди Уральської експедиції”. Здається, не до речі, розповідаючи про Урал, говорити про Україну, але вчений, блискуче обізнаний з історією, географією, мовою, усною творчістю мешканців “південно-західного краю”, використовує свої знання доречно і вчасно.

Помер К. Д. Ушинський у розквіті своїх творчих сил у 1870 році.

За його заповітом був похований у Києві, на території Видубецького монастиря. На надмогильній плиті викарбувані слова: “Константин Дмитриевич Ушинский — автор “Детского мира”, “Родного слова” и “Педагогической антропологии”, умер на 47-ом году жизни”. Пізніше, в 1946 р., коли відзначалось 75-річчя з дня його смерті, поклали ще одну плиту з епітафією, автором якої був П. Г. Тичина:

В роки царської неволі
Він жадав народу волі,
Працював для Батьківщини,
Душу розумів дитини,
Школу рятував з безодні,
Став безсмертним він сьогодні.

В Україні здійснене видання творів педагога в шести томах. Його ім'я носить Одеський педагогічний інститут, Новгород-Сіверське педагогічне училище, Богданківська початкова школа Шосткинського району на Сумщині, Київська середня школа № 13, Сімферопольська середня школа № 1. Встановлено кілька стипендій імені

¹⁾ Гогешвили Я. С. Избранные педагогические сочинения. — М., 1954. — С. 4-5, 26-28, 30-32 та ін.

²⁾ Модзалевський Л. Н. О народности воспитания по Ушинскому / В кн.: Памяти К. Д. Ушинского. — СПб., 1896. — С. 162.

К. Д. Ушинського департамент науково-дослідних інститутів педагогіки і психології колишньої Української РСР, студентам Одеського педагогічного інституту і учням Новгород-Сіверського педагогічного училища.

Його ім'я присвоєно Київській середній школі № 187, Новгород-Сіверській школі-інтернату. В Києві та Одесі також названі вулиці. А ще в Новгород-Сіверській школі-інтернаті та Богданківській початковій школі відкриті музеї К. Д. Ушинського, на подвір'ї цих шкіл встановлено бюсти педагога.¹⁾

Так українська громадськість вшановує пам'ять свого визначного педагога.

Як же актуальні і сьогодні слова мудрого українського педагога, сказані нам в середині ХІХ ст.:

“Ніщо не викорчує в нас твердої віри в те, що прийде час, хоча може бути й не скоро, коли потомки наші будуть здивовано згадувати, як ми довго нехтували, справою виховання і як багато страждали від цієї недбайливості”.

Ці пророчні слова адресовані і сучасному поколінню освітян, кожному вчителю.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки “Рідного слова” К. Д. Ушинського.²⁾ Випишіть окремі думки визначного педагога. Проаналізуйте текст і дайте відповіді на такі питання:

1. Як К. Д. Ушинський оцінює роль рідної мови в історії розвитку свого народу і у вихованні учнівської молоді?

2. Як визначний вітчизняний педагог співвідносить вивчення рідної і іноземної (чужої) мови? Чи згодні ви з такими твердженнями К. Д. Ушинського?

3. Чому К. Д. Ушинський засуджував раннє вивчення дітьми іноземної мови? За якої умови можна залучати дітей до вивчення

¹⁾ Поліщук М. С. Багато земляків наших відірвалось од рідного ґрунту... // Рідна шк., 1993. — № 3. — С. 51-61.

²⁾ Подається за публікацією: Ушинський К. Рідне слово // Поч. шк. 1990. — № 2. — С. 17-19.

чужої мови? Чому людей, які виховувалися на нерідній мові, К. Д. Ушинський назвав ідіотами або напівідіотами?

Мотивуйте свої судження.

Костянтин Ушинський

Рідне слово

...Відберіть у народу все — і він все зможе повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи: вимерла мова в устах народу — вимер і народ...

Будучи, таким чином, найповнішим і найпевнішим літописом усього духовного, багатоговікового життя народу, мова в той же час є найбільшим народним наставником, який навчав народ тоді, коли не було ще ні книг, ні шкіл, і продовжує навчати його до кінця народної історії. Засвоюючи рідну мову легко і без великих зусиль, кожне нове покоління засвоює в той же час плоди думки й почуття тисячі поколінь, що передували йому й давно вже зотліли в рідній землі або жили, можливо, не на берегах Рейна й Дніпра, а де-небудь біля підніжжя Гімалаїв. Все, що бачили, все, чого зазнали, все, що пережили та передумали ці незчисленні покоління предків, передається легко й без великих зусиль дитині, яка тільки розплющує очі на світ божий, і дитина, навчившись рідної мови, вступає вже в життя з безмежними силами. Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жодний природознавець, воно ознайомлює її з характером людей, що її оточують, із суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненням, як не міг ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ...

Мова створена народом, розвиває в душі дитини здібність, яка створює в людині слово і яка відрізняє людину від тварини: розвиває дух. Ви помічаєте, що дитина, бажаючи висловити свою думку, в одному разі вживає одного вислову, в іншому — іншого, і мимоволі дивується почуттю, з яким вона підмітила надзвичайно тонку різницю між двома словами, очевидно, дуже схожими. Ви помічаєте також,

що дитина, почувши нове для неї слово, починає здебільшого відмінювати його і сполучати з іншими словами цілком правильно; чи могло б це бути, якби дитина, засвоюючи рідну мову, не засвоювала тієї творчої сили, яка дала народові змогу створити мову?..

Але цей незвичайний педагог — рідна мова — не тільки навчає багато чого, але навчає й напрочуд легко, за якимось недосяжно полегшеним методом. Ми хочемо передати дитині п'ять-шість невідомих їй назв, сім-вісім іншомовних слів, два-три нові поняття, кілька складних подій, і це коштує нам чимало праці та ще більше праці коштує дитині. Вона то вивчає, то знову забуває, і якщо подані поняття хоч трохи абстрактні, мають у собі якісь логічні або граматичні тонкощі, то дитина зовсім не може їх засвоїти; тоді як на практиці, в рідній мові, вона легко й вільно користується тими ж тонкощами, що їх марно силкуємося їй пояснити. Ми заспокоюємо себе звичайною фразою, що дитина розмовляє рідною мовою так собі, несвідомо; але ця фраза зовсім нічого не пояснює. Якщо дитина вживає до речі того чи іншого звороту, в розмові тонко розрізняє слова і граматичні форми — це означає, що вона усвідомлює їх різницю, хоч не в тій формі й не тим способом, як би нам хотілося. Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не самі тільки слова, їх сполучення та видозміни, але безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку й філософію мови, — і засвоює легко й швидко, за два-три роки, стільки, що й половиною того не може засвоїти за двадцять років старанного й методичного навчання. Такий це великий народний педагог — рідне слово!

Але, скажуть нам, чому ж ми говоримо рідне? Хіба не можна так само легко навчити дитину іноземної мови і хіба це вивчення не може дати такої ж користі, яку дає вивчення рідної мови...

Вважаючи мову за органічний витвір народної думки й почуття, в якому виявляються результати духовного життя народу, ми, звичайно, розуміємо, чому в мові кожного народу відбивається особливий характер, чому мова є найкращою характеристикою народу... Ось чому кращий і навіть єдино вірний засіб проникнути в характер народу — засвоїти його мову, і чим глибше ввійшли ми в мову народу, тим глибше ввійшли в його характер.

З такої, що не викликає сумніву, характерності мов чи не маємо права зробити висновок, що зовсім не байдуже для духовного розвитку дитини, якою мовою вона говорить в дитинстві? Якщо ми визнаємо, що на душу дитини та на напрям її розвитку можуть впливати навколишня природа, люди, що її оточують, і навіть картина, що висить на стіні в її кімнаті, навіть іграшки, що ними вона бавиться, то невже ми можемо не визнати впливу такого пройняття своєрідним характером явища, як мова того чи іншого народу, цей перший тлумач і природи, і життя, і ставлення до людей, ця тонка, що обіймає душу, атмосфера, крізь яку вона все бачить, розуміє й почуває?

Чи слід говорити про спадковість національного характеру в організмі дитини? Коли ми бачимо, що дітям передаються від батьків такі історичні риси фізіономії, якими, наприклад, є колір очей, форма носа, губ, волосся, стан, хода, міміка, то, звичайно, необхідно вважати, що ще точніше передаються від батьків дітям тонші, а через те глибші характерні відміни; бо чим глибша, чим прихованіша причина особливої характерності людини, тим достеменніше передається вона спадково...

Із цього вже зрозуміло само собою, що коли мова, якою починає говорити дитина, суперечить природженому її характерові, то ця мова ніколи не матиме такого сильного впливу на її духовний розвиток, який мала б її рідна мова: ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить такого глибокого здорового коріння, яке б обіцяло багатий, пишний розвиток...

Що ж дивного, коли людина, вихована таким способом, входячи в життя, буде чужою серед народного життя і, живучи в колі подібних до себе нещасливців та в штучній сфері, ними створеній, можливо, блискуче виділятиметься в ній, але залишиться назавжди чужою народові і не внесе органічне життя і найменшої порошок... Що ж дивного, що так вихована людина не зможе жодної йоти дати до народної спадщини..., ніколи не зрозуміє народу і народ її ніколи не зрозуміє, залишиться некорисним членом суспільства й народу, а іноді й дуже тяжким членом, залишиться жалюгідною людиною без вітчизни, хоч би яку маску патріотизму надівала вона.

Нам удавалось бачити взірці дітей, вихованих таким способом. Це були або майже цілковиті ідіоти, або діти, до того позбавлені всякого характеру, всякої творчої сили, доступної найбільш слабоумний, але не зіпсований вихованням дитини, що варто було б показати їх громадськості для напоумнення й рятівної науки. Бідні діти, яке страшне вбивство вчинили над вами ваші занадто дбайливі батьки: вони не тільки позбавили вас батьківщини, характеру, поезії, здорового духовного життя, але з людей перетворили вас на ляльок для потіхи собі, на вимогу моди, на потіху суспільству, яке добровільно зрікається всякої плідної участі в житті народу. І для чого й навіщо все це робиться?

Вивчення народної мови в народній літературі, в народних піснях, у творах народних письменників, у живій народній мові повинно завжди протидіяти чужим елементам...

Розділ 2. Кризь імперські утиски

2.1. Громадсько-педагогічний рух та освітні реформи 60-х років.

Поразка Росії у Кримській війні (1853-1856 рр.) призвела до загострення політичної кризи в країні. Суспільство чекало політичних і економічних реформ, зокрема відміни кріпосного права і кріпацтва, впровадження демократичних засад суспільного життя, сприяння новим економічним відношенням, що характерні для капіталістичного способу виробництва.

Складовою частиною громадсько-політичного піднесення 60-х років був освітній рух. Прогресивна громадськість вимагала демократизації системи освіти, ліквідації станової школи, відновлення української національної школи, вирішення проблем жіночої освіти, автономії вищої школи тощо. Колишні кирило-мефодіївці М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та інші в нових умовах активно включилися до розв'язання українських освітніх проблем. П. Куліш у 1857 році створює "Граматику", Т. Шевченко у 1861 р. — "Буквар южноруський", М. Костомаров веде видання книжок для народу, П. Чубинський, автор гімну "Ще не вмерла Україна" у Борисполі відкриває школу, в якій навчання дітей ведеться українською мовою, на Херсонщині таку ж роботу провів учитель Шварц, повсюдно відкри-

ваються недільні школи. В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та інші визначні діячі української культури спільно з вчителями звертаються до Петербурзького Комітету Грамотності з вимогами про необхідність навчання в Україні українською мовою. У 1861 році всі гімназії Київського навчального округу висловилися за навчання дітей у народних школах рідною мовою. З цього часу питання національної мови є головним у вимогах національно-визвольного руху в Україні.

Прогресивні вимоги громадськості щодо діяльності української школи підтримував попечитель Одеського і Київського навчального округів Микола Іванович Пирогов (1810-1881). Як гуманіст педагог-демократ він наполягав на навчанні дітей рідною мовою, бо спосіб навчання на чужій мові “позорит национальное чувство, нисколько не содействуя к распространению научных знаний и к расширению мыслительного кругозора в нашем Отечестве”.

Російські дослідники педагогічної діяльності М. І. Пирогова змушені були визнати: “не з призначенням попечителем Одеського учбового округу починалась педагогічна діяльність М. І. Пирогова, а у всякому разі двадцятьма роками раніше, коли він став професором Дерптського університету. Адже не випадково свою згоду зайняти посаду попечителя він зумовив нечуваною по тих часах вимогою: надати йому можливість діяти у відповідності з його педагогічними переконаннями.

“У моему розумінні попечитель є не стільки начальник, скільки місіонер. Навчання і поширення наукових істин я вважав священнодійством і глибоко поважав справжніх наставників. Але і у слабких я шанував людську гідність і особистість”.¹⁾

Українські дослідники життя і творчості М. І. Пирогова віднайшли в Київських архівах (ЦДУА України і міському архіві Києва) проекти створення педагогічних семінарій в Одесі і Києві (1857 і 1858 рр.), педагогічної гімназії в Києві (1859) та “Представлення” про підготовку учителів для повітових і приходських шкіл (1859).

Ці та інші документи доказово свідчать, що саме М. І. Пирогов був автором проектів перших українських педагогічних закладів, організатором вищої освіти (університетська і педагогічна), ініціато-

¹⁾ Див.: Егоров С. Обращусь к правде нравственной // Учительская газета, 1990. — Листопад. — № 47.

ром заміни ад'юнктів доцентами, автором зміни правил прийому до університетів, організації безплатних занять по підготовці бажаючих вступити до Київського університету, що в свою чергу дає підстави твердити, що Микола Іванович Пирогов був одним з найбільш ерудованих і талановитих організаторів шкільництва і освіти в Україні.¹⁾

Слід не забувати, що М. І. Пирогову випало боротися за прогресивне шкільництво і освіту в часи, коли в імперії були живими урядові укази та інші антиукраїнські акції, які хронологічно можна вишикувати у такий порядок:

1862 р. — закриття недільних українських шкіл.

1863 р. — Міністр внутрішніх справ Валуєв забороняє видання українською мовою будь-якої літератури, мотивуючи це тим, що "ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може".

1876 р. — Олександр II підписує указ про заборону ввезення українських книжок з інших земель.²⁾

Його особливо непокоїла ганебна практика застосування тілесних покарань. Очевидець описує, що різки купувалися возами, і це ганебне покарання відбувалося щонеділі в середу і суботу... всякий, що одержав у суботу, понеділок або у вівторок одиницю або записаний до журналу за непослух, сікся в середу, а того, хто провинився в середу, четвер або п'ятницю, сікли по суботах..."

Пирогов, засудивши фізичні розправи, ввів свій кодекс-правила про провини і покарання учнів гімназій. Кодекс скорочував випадки застосування тілесних покарань і регламентував їх, обмежував деспотизм начальства. В результаті тілесні покарання не зникли, але ослабли до 20 разів. Про розмах застосування розг свідчить сумна статистика, наведена Пироговим: в 11 гімназіях київського навчального округу піддалося тілесному покаранню: до кодекса із 4109—551; після його введення із 4310 - 27. В окремих гімназіях: білоцерківській, полтавській і волинській до кодекса було висічено із 220 -38; із 399 - 39; із 600 - 290; після введення кодекса в тих же гімназіях з 226 — ні одного, з 338/ ні одного та з 635 — 5.³⁾

¹⁾ Див.: Алексюк А. Н., Савенок Г. Г. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова / В кн.: Н. И. Пирогов. Избранные педагогические сочинения. — М., 1985. — С. 6-28.

²⁾ Щербань П. М. З приводу земляків наших... // Рідна шк., 1994. — № 12. — С. 17.

³⁾ История России в XIX в. — № 13 — с. 91.

Як бачимо, фізичні покарання учнів дещо були послабленими, але вони залишалися і далі як необхідний атрибут системи муштри і покарання колоніальної школи.

Пожвавлення національного питання в освітній справі зустріло протидію з боку царського режиму. У 1862 р. в Україні закриваються недільні школи в яких інтелігенцією навчалася українська молодь. У 1863 році був виданий зловісний Валуєвський циркуляр про заборону видання книг українською мовою. У секретному зверненні до Міністра народної освіти Міністр внутрішніх справ висловив політику Російської імперії що до українського народу, відмовивши йому в існуванні: ... никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может и что наречие их (українців — ред.), употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши”.

Цим же циркуляром заборонялося друкування українською мовою книг “как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения”.

Під тиском громадсько-педагогічного руху царський уряд змушений був провести корінні зміни в системі освіти. 19 липня 1864 р. затверджуються положення про початкові народні училища.

До початкових народних училищ належали елементарні школи усіх відомств, міські і сільські, що утримувалися за рахунок держави, товариств і приватних осіб. Положенням визначалося основне призначення усіх шкіл: змінювати в народі релігійні й моральні поняття та поширювати початкові корисні знання.

У народних училищах вивчалися: закон Божий, читання “по книгах громадського і церковного друку”, письмо, чотири арифметичних дії, церковний спів. Викладання велося російською мовою.

Навчалися діти у народних училищах — 3 роки, у церковно-приходських — 2. Положенням вік дітей не був оговорений.

Навчання могло бути платним і безплатним. Визначалося це відомством, якому належала школа.

Вчителі в основному були з духовних осіб, а також світські люди. Духовним особам для навчання дітей не треба мати ніяких документів, а світським особам, щоб вчити дітей треба було мати дозвіл повітової вчительської ради, рекомендації в добрій моралі і благонадійності.

Керувала діяльністю початкових народних училищ повітова училищна рада. До неї входили: представник від Міністерства освіти призначенням попечителя округу, представник від Міністерства внутрішніх справ, представник духовного відомства, два представники від земства. Голова повітової училищної ради обирався із членів ради.

Рада давала дозвіл на відкриття і закриття шкіл, призначала і звільняла вчителів. У 1874 р. було прийняте нове положення. Ним визначалося, що голова повітової училищної Ради не обирається, а ним є повітовий предводитель дворянства. Посилювалася роль духовенства в організації діяльності шкіл, зокрема вказувалося на необхідність нагляду за поведінкою народних вчителів, змістом викладання тощо.

Діяльність середньої школи регламентувалася "Статутом гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти" 1864 р. Ним встановлювалося два типи гімназій: класична і реальна. У класичній гімназії обов'язковим було вивчення двох стародавніх мов: грецької і латинської. У реальній стародавні мови не вивчалися.

В реальній гімназії був більший об'єм годин на навчання математики (26 уроків в усіх класах на тиждень, а в класичних — 22 уроки); природознавства (відповідно 23 — 6), фізики і космографії (відповідно 9 і 6); креслення вивчалось тільки в реальних гімназіях.

Інші предмети: російська мова, література, історія, географія були представлені порівну (в однаковій мірі) вивчалися як в класичній, так і в реальній гімназіях в рівних об'ємах.

Право вступу до гімназій мали випускники класичних гімназій; випускники ж реальних гімназій мали доступ тільки до технічних, комерційних, аграрних та інших навчальних закладів.

Хоч за статутом гімназії проголошувалися безстановими, проте класичний напрямок освіти та призначення випускників визначали становий характер.

У 1871 році приймається новий Статут гімназій і прогімназій яким реальні гімназії ліквідовуються; курс навчання в гімназії визначається у 8 років. У них було 7 класів, а в сьомому класі термін навчання був 2-х річним. У гімназіях посилювався класичний напрямок освіти. Латинській й грецькій мовам в гімназіях відводилося до 45 відсотків від усього навчального часу.

Такі предмети, як природознавство, хімія, новітня література не вивчалися зовсім.

У 1887 р. був виданий циркуляр про “кухаркиних дітей”, який наставляв директорів не приймати до гімназій дітей кучерів лакеїв, кухарів, і тому подібних людей, «детям коих, за исключением разве одаренных гениальными способностями, вовсе не следует стремиться к среднему и высшему образованию”.

Встановлюється обмежений прийом до гімназій євреїв та дітей педворянського походження.

Реальні училища були створені у 1872 р. згідно Статуту реальних училищ як неповноправна середня школа з 6-7 річним курсом навчання.

Вони мали призначення: давати деяку підготовку обслуговуючому персоналу торгових і промислових підприємств. 7 клас мав відділення: механічно-технічне, хіміко-технічне; загальноосвітнє.

На відміну від гімназій, в них не вивчалися стародавні мови, були ширшими курси математики, фізики, природознавства тощо. Випускники реальних училищ до університетів не приймалися.

З 1872 р. почали створюватися двокласні народні училища з 5 — річним терміном навчання.

У містах створювалися училища з шестирічним курсом (для синів ремісників дрібних службовців). У них учні одержували підвишену початкову освіту і деякі прикладні знання. По закінченню училищ можна було вчитися на курсах бухгалтерів, рахівників, вчителів тощо.

У 60-роках під тиском громадськості були закладені основи жіночої освіти, проте її рівень залишався примітивним, нижчим, ніж її одержували юнаки у чоловічих гімназіях.

Створені внаслідок освітніх реформ 60-70-х років нові навчальні заклади не мали наступності між собою: початкова школа залишилася тупиковою, гімназія була трампліном для одержання університетської освіти дворянською молоддю, жіноцтва не одержувало рівноцінної з чоловіками освіти.

Таким чином, освітні реформи 60-х років, що були багатообіцяючими, не вирішили жодної проблеми. Оголошення школи всестановою залишилося гаслом, в ній продовжували діяти методи зазубрювання, муштри, тілесних покарань. У 70-х роках закінчилося і те нове,

що ввійшло в школу у 60-ті роки. Прихід у 1866 році на посаду міністра народної освіти графа Д. Толстого негативно позначився на всій освітній справі. Почалося переслідування прогресивних педагогів, їх усунення від роботи. У 1862 році звільнені з навчальних закладів Ушинський, Водовозов та інші. З 1864 р. циркулярами для вчителів рекомендувалося “указывать Премудрость Божию, ходитъ неуклонно к церковным службам; классные дамы должны были доносить на учителей, если не хотели сами подвергнуться увольнению, как сообщницы. Люди иных убеждений приглашались сами покинуть службу в учебных заведениях, если не хотели быть дольше терпимы на этой службе”.¹⁾

Загострення реакції проявилось у нових утисках української культури. У 1876 році видається царський Ємський указ про заборону ввезення української книги з-за кордону, заборону українського театру й друкування нот українських пісень тощо. Це у свою чергу викликало супротив української інтелігенції, посилило її культуру й освітню діяльність в Україні. Очолили цей патріотичний рух М. П. Драгоманов, Б. Д. Грінченко та інші просвітителі.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте виклад статті Л. Ф. Киян і О. І. Киян “Київські недільні школи”²⁾ і дайте відповіді на такі питання:

1. Які труднощі долали організатори недільних шкіл у Києві? Чому уряд чинив перепони у їх відкритті? Мотивуйте свої судження.
2. Яке значення у збереженні волелюбності українського народу мали недільні школи? На чому це простежується.
3. Якого ідейно-тематичного спрямування здобувають недільні школи, що виникають після набуття Україною незалежності? Чи можна управляти цим процесом? Як саме? Доведіть свої судження.

Л. Ф. Киян, О. І. Киян Київські недільні школи³⁾

Недільні школи — досить помітне явище в історії вітчизняної педагогіки. Виникнувши під впливом суспільно-політичного руху в

¹⁾ История России в XIX в. — № 13. — С. 105.

²⁾ Киян Л. Ф., Киян О. І. Київські недільні школи: До 130-річчя заснування // Рад. школа, 1989. — № 10. — С. 82-84.

³⁾ Виклад.

період, що передував буржуазним реформам шістдесятих років минулого століття, вони значною мірою сприяли поширенню грамотності в Росії.

Сам факт створення шкіл для трудящих одразу привернув до них увагу широкої громадськості. Підтвердженням цього служать численні публікації у тогочасній періодичній пресі, автори яких на підставі даних, почерпнутих із звітів що практикувалися в перші роки існування шкіл, а також спогадів їх фундаторів, викладачів, розповідали своїм читачам про організаційну і навчальну сторони діяльності цих закладів.

Виникнення недільних шкіл у Києві найтісніше пов'язане з діяльністю у другій половині шістдесятих років XIX ст. революційних гуртків. Саме в них зародилося прагнення використати наявну можливість навчання трудящих з пропагандистською метою.

Один з таких гуртків діяв у Харкові. У квітні 1858 р., після зворушень у місцевому університеті, викликаних розprawою поліції над студентами, частину їх було виключено. Серед них — і керівники революційного гуртка: Я. Н. Бекман, М. Д. Муравський, П. С. Єфіменко, П. В. Завадський та інші. Влітку 1858 р. шестеро виключених поступили в Київський університет, де одразу приєдналися до земляцтва студентів — вихідців із Полтавської губернії. Виділяючись серед інших своєю організованістю, ця студентська корпорація (кілька десятків чоловік) перебувала під сильним впливом революційної пропаганди. Ще до об'єднання з харків'янами один з її найактивніших членів Ф. Я. Вороний, який користувався особливим довір'ям і авторитетом серед своїх товаришів, запропонував створити школу "для навчання робітничого люду". Прихід у Київський університет групи енергійних молодих людей прискорив реалізацію цього задуму.

Ідея заснування недільних шкіл зустріла підтримку з боку прогресивно настроєних викладачів університету: В. Я. Шульгіна, М. Х. Бунге та ін. Особливо активно сприяв студентам професор російської історії П. В. Павлов. Будучи пристрасним ворогом кріпосництва, він високо цінував освіту, сам був різнобічно освіченою людиною і порятунок для народу вбачав насамперед у подоланні неписьменності. Ці погляди П. В. Павлова ще більше зміцніли навесні 1858 р. після поїздки за кордон. Зрозуміло, що високі моральні

якості Платона Васильовича, його суспільні ідеали викликали гарячі симпатії студентів. Мабуть, тому він мав такий величезний вплив не лише на своїх слухачів, а й на всю учнівську молодь міста.

Проконсультувавшись з професором, студенти на початку 1859 р. подали київським властям прохання про відкриття недільної школи. Проте це прохання було відхилено через несхвальну оцінку проекту поліцейським відомством. Тоді, на пропозицію того ж Павлова, молоді люди звернулися до попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогова. Відомий педагог, який вважав “поширення освіти серед народу одним із нагальних завдань”, користуючись одержаним від уряду в 1859 р. “правом відкривати, невикпрошуючи дозволу вищої інстанції, приватної школи”, одразу ж дав згоду (Див.: Пирогов Н. И. О воскресных школах // Избр. Пед. сочин. — М., 1985. — С. 302). Проте на вимогу поліції була поставлена умова: хтось із професорів університету мав гарантувати благодійність студентів. Таку гарантію дав П. В. Павлов.

У другій половині вересня розпочалися підготовчі роботи. Свідчення цього зустрічаємо, наприклад, у газеті “Киевский телеграф” від 23 вересня 1859 р.: “Ми чули, що в Києві скоро будуть засновані з дозволу начальства недільні школи в усіх частинах міста, для майстрових хлопчиків і взагалі неграмотних людей, які мають часу протягом тижня займатися читанням і письмом”. Для привернення уваги робочого люду напередодні в майстерні були розіслані об’яви і листи, де, крім іншого, писалося і про те, що вік не служитиме перешкодою для навчання, отже, школу зможуть відвідувати навіть літні люди.

Слід констатувати, що ідея навчання “мужиків” не зустріла схвалення серед заможних верств суспільства, насамперед серед тієї частини, в якій кріпосницькі інстинкти були ще досить сильні, а також серед господарів майстерень (особливо тих, хто змушував працювати учнів і в святкові дні). Як згадував один з викладачів, нерідкими були випадки прямих погроз з їхнього боку студентам, що розносили об’яви про початок занять (див.: Інститут російської літератури АН СРСР. Відділ рукописів. Далі — ІРЛІ АН СРСР. — Ф. 265, оп. 2, спр. 2037, арк. 24 зв.)

Незважаючи на численні перешкоди, 11 жовтня 1859 р. на Подолі, у приміщенні дворянського училища було відкрито першу в

Києві недільну школу. Викладати в ній виявили бажання 17 студентів університету і один слухач духовної академії... Розпорядником школи став Ф. Я. Вороний, який доклав чи не найбільше зусиль для реалізації цієї справи. Нагляд за діяльністю школи було доручено П. В. Павлову.

Ті, для кого відкривалася школа, відгукнулися. Уже в перший вихідний день на заняття з'явилося близько 50 чоловік. А в майбутньому кількість учнів наближалася до 100. Більшість належали до ремісників та осіб, чії інтереси ще не визначилися. Вік їх коливався від 10 до 50 років, хоча основну масу становила 14-20-річна робітнича молодь. За національним складом учні ділилися так: 75 — українці, 17—росіяни, 3—поляки, 3—євреї (Див.: Училища, образованные на юге в последнее время // Основа, 1861.—Т. 2.—Июль.—С.89).

Успіх першої київської недільної школи спонукав її засновників до організації другої — в приміщенні повітового училища поблизу університету. Вона розчинила двері 29 жовтня. Поступово кількість шкіл зростала, охоплюючи практично всі райони міста. З'явилися і жіночі — перша з них відкрилася в приміщенні 2-ї київської гімназії 31 січня 1860 р.

Слід зазначити, що фундатори недільних шкіл зустрілися з рядом проблем, одна з яких і чи не найбільш серйозна — брак коштів. Міські власті виділили на цю справу мізерну суму — 150 карбованців. Решта — пожертвування приватних осіб. Причому багато хто приносив книжки та періодичні видання, що дало змогу створити, скажімо, при подільській школі досить пристойну бібліотеку. В подальшому студенти університету запровадили по суботах музичні вечори, весь збір від яких ішов на задоволення насущних потреб цих навчальних закладів.

Київські недільні школи були одним з перших подібних у країні. Природно, що вони не мали готового досвіду. Студентам-викладачам доводилося самостійно розробляти програми викладання, прийоми навчання, способи розподілу учнів по групах, формувати правила, якими вони мали керуватися під час занять, забезпечувати своїх підопічних необхідною літературою і посібниками, розв'язувати цілий ряд організаційних питань.

Оскільки учні були різного віку й різної підготовки, неприйнятним виявилось звичне для казенних шкіл класне навчання. Довело-

ся розподілити їх на дві групи, а отже, й залучити до роботи велику кількість викладачів. Усіх учнів, які постійно відвідували заняття або тільки-но поступили в школу, ділили на зовсім неписьменних і тих, хто якимось розбирає букви, тобто деякою мірою засвоїв механізм читання. Відповідно працювали два відділення нижчого класу (друге становило неначе середній, перехідний клас) і вищий: сюди приймалися вже ті, хто відносно швидко читає.

Навчання проводилися в недільні та святкові дні з 11-ї до 14-ї години. Згідно з умовами, що були поставлені перед відкриттям шкіл, перша година занять присвячувалася віровченню, для чого нижчий і вищий класи мали об'єднуватися. Проте студенти-викладачі досить часто ігнорували цей припис, особливо у школах, віддалених від церков і монастирів. Звідси — постійні конфлікти між ними і церковниками. Дві наступні години в нижчому класі відводилися виключно навчанню читання і частково письма, у вищому — читанню, письму і арифметиці. Процес навчання узгоджувався з програмою, затвердженою засновниками школи. На початку занять з нею ознайомлювали всіх учнів. За порядком і додержанням дисципліни слідкувала особа (одна на школу), що обиралася з їх числа.

Доступ на заняття був вільним для всіх. Тому, крім учнів, у класах нерідко знаходилися і відвідувачі, які задавали запитання вчителю, цікавилися життям школи. Саме вони найчастіше ставали жертвами — приносили папір, книжки, олівці, передавали на потреби школи гроші.

Ще одна важлива проблема, з якою зіткнулися організатори недільних шкіл, — це проблема мови. Оскільки більшість учнів були українцями, то спочатку вирішили вести викладання українською мовою. Проте перед відкриттям першої школи через попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогова її засновникам передали, що “спеціальної малоросійської школи адміністрація не дозволить, але... виганяти малоросійську мову також немає необхідності, а можна зветратися до неї повсяк-час, у разі необхідності, як до педагогічного посібника” (ІРЛІ-АН СРСР. — ф. 265, оп. 2, спр. 2037, арк. — 18 зв). Як згадував відомий український громадський діяч М. П. Драгоманов, який вчителював у школі на Подолі, викладання велося обома мовами — російською та українською, причому більше першою, оскільки на ній було і книг більше. З навчальних посібників українсь-

кою мовою використовувалася переважно заборонена царизмом “Грамматика” П. Куліша, що тривалий час залишалася єдиним букварем в Україні

Досить популярним був і підручник І. Золотова. Недільні школи першими застосували новий метод цього автора (в Росії на той час повсюдно панував буквоскладальний метод) — звуковий, аналітико-синтетичний, за якого слово ділилося на складові частини — букви. Навчання грамоти, таким чином, ставало більш осмисленим і врешті-решт якіснішим. Цю обставину відзначив і М. І Пирогов. “Успіхи учнів недільних шкіл, — писав він, — при старанному навчанні вражаючі. Грамота засвоюється майже удвічі і навіть утричі швидше, ніж у парафіяльних та інших училищах, відвідуваних щоденно. Читаючи, учні розуміють завжди, що читають, — явище, як відомо, що не так уже часто спостерігається в інших школах” (Пирогов Н. И. О воскресных школах // Избр. Пед. соч. — С. 303-304).

Застосовували в київських недільних школах і метод одеського педагога Горбинського — вправління учнів у розкладанні слова на складові елементи. Усе це було новацією у педагогічній практиці того часу і значною мірою сприяло підвищенню ефективності навчання.

Оскільки навчальні посібники були рідкістю, в середовищі викладачів київських недільних шкіл виникла думка про видання хрестоматії, спеціально пристосованої до специфіки занять у цих навчальних закладах. Малося на меті підготувати книгу, в котрій цікавий зміст поєднувався б з доступним викладом і яка була б дешевою. Передбачалося, що матиме книга два розділи — природничо-науковий та історичний. До першого увійдуть статті, які дають загальне уявлення про природу та її сили. До другого — нариси про будову і розвиток людського суспільства, а також матеріал, що стосувався російської історії. Проте реалізувати цю програму на практиці, через недовгий час роботи шкіл, не вдавалося. У перші місяці існування київських недільних шкіл уряд поставився до них дещо індиферентно, почасти навіть заохочуючи студентів до цієї роботи, оскільки вбачав у ній можливість відволікти їх від революційної боротьби.

Однак невдовзі стали надходити агентурні донесення про те, що дехто робить спроби використати заняття для зближення з нижчими верствами суспільства, щоб мати змогу проводити серед народ-

них мас революційну пропаганду. Ці підозри ще посилюлися після арешту в січні 1860 р. активних організаторів недільних шкіл, членів підпільного революційного гуртка Я. Н. Бекмана, М. Д. Муравського, П. С. Єфіменка, П. В. Завадського та інших. Приводом для арешту послужили "Записки" П. В. Завадського, в яких говорилося про гноблення народу монархічним ладом, і його ж "Повчання простому народу", де мова йшла про вольності народу в давнину і робився висновок про несправедливість існуючих порядків. Саме з цього часу ставлення уряду до недільних шкіл змінилося на відкрито вороже. «Найближча і потаємна мета заснованих у Києві недільних шкіл, — доповідав царю Міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв, — полягає в тому, щоб шляхом навчання простого народу і безпосереднього з ним зближення мати в ньому з часом підтримку і засіб для здійснення замислених цілей» (Цит.: за: Таубин Р. А. Революционная пропаганда в воскресных школах России 1860-1862 гг.) (Вопросы истории, 1956. — № 8. — С. 83).

Проте, побоюючись вибуху громадського незадоволення, царизм спочатку не наважувався відкрито заборонити діяльність недільних шкіл, а зробив спробу здійснити це у дещо завуальованій формі. Зокрема, від М. І. Пирогова зажадали, щоб він усунув студентів від учителювання на тій підставі, що це "може негативно позначитися на їхній успішності". Фактично ж усунення їх від роботи у школах неминуче призвело б до самоліквідації цих навчальних закладів. Тільки принципова позиція М. І. Пирогова, який добре усвідомлював суть такого роду вимог, дала змогу продовжити існування шкіл ще на два роки. Зручною ж підставою для їх закриття стало розслідування спеціальною урядовою комісією діяльності Салюницької та Введенської недільних шкіл у Петербурзі, викладачі яких були звинувачені в антиурядовій агітації. У цьому факті знайшла своє відображення смертельна боязнь царських міністрів самої можливості "поєднання знання з робочими людом".

Таким чином, київські недільні школи, виникнувши одним з перших у країні і досить успішно працюючи, дали поштовх до масового відкриття їх. Передовими революційно-демократичними силами вони використовувалися не тільки для поширення грамотності серед народу, а й для проведення революційної агітації. Ці заклади відіграли досить помітну роль як у розвитку вітчизняної педагогіки, так і в

активізації суспільно-політичного руху в 60-х роках минулого століття.

2.2. Педагогічна творчість М. П. Драгоманова і Б. Г. Грінченка.

Проблема української школи і педагогіки посідає чільне місце у творчості Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895), ім'я якого так довго або зовсім замовчувалося, або згадувалося із образливими і зовсім несправедливими прізвиськами. Прикладом тому може бути досить авторитетне дослідження "Антология педагогической мысли Украинской ССР" /М.: Педагогика, 1988/, в якій на 640 сторінках не знайшлося місця навіть згадати імені апостола правди і науки Михайла Петровича Драгоманова — видатного діяча української науки і культури світового значення.

Лише початок шестидесятих років ХХ ст. дав потепління і дослідженню життя і творчості М. П. Драгоманова. З'являються перші книжки Д. Заславського і І. Романченко, В. Лукеренко та інших авторів.¹⁾

Лише в останнє десятиріччя оприлюднено кілька фундаментальних статей про життя і творчість великого українця, близького родича славетної Лесі Українки.²⁾

Все своє свідоме життя він підтримував змагання українського народу та його просвітителів за національну народну освіту рідною мовою. Працюючи приват-доцентом Київського університету, вчителем у Тимчасовій педагогічній школі, недільній школі, професором Софіївського (Болгарія) університету, у своїй науковій, публіцистичній діяльності як історика, фольклориста тощо Драгоманов глибоко аргументовано, науково-переконливо розглядає широке коло освітніх

¹⁾ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність. — К., 1964. — 199 с.; Лукеренко В. Світогляд М. П. Драгоманова. — К., 1965. — 127 с. та ін.

²⁾ Див.: Бартошко С. Як виганяли український дух. Погляди М. Драгоманова на цензурні утиски // Рідна шк., 1996. — № 4; її ж: Михайло Драгоманов — дослідник біблійних легенд // Рідна шк., 1997. — № 1; Іванова-Іванченко Р. Драгоманов: До 150-річчя з дня народження // Людина і світ, 1991. — № 9; Киян Ф. Визначний діяч української освіти // Почат. Шк., 1991. — № 11; Круглашова А. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. школа, 1991. — № 8, а також статті: М. Поповича, Г. Чернихівського та ін.

завдань, які висвітлені у працях: "Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії", "Педагогічне значення малоруської мови", "Чудацькі думки про українську національну справу", "Земство і місцевий елемент у народній освіті", "Про систему народної освіти у південно-західному краї", "До питання про малоруську літературу" та багато інших.

Докладно своє життя, формування педагогічних поглядів, учительську, просвітницьку, науково-публіцистичну діяльність М. П. Драгоманов розкрив у своїй "Автобіографічній замітці".¹⁾

Сучасник Михайла Драгоманова Іван Франко дав високу оцінку його працям: "Він не писав ані одного слова, котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття". Це стосується і педагогічної творчості, провідне місце у якій посідають проблеми освіти та школи, їх роль у становленні та розвитку української національної культури, різнобічному житті народу. Зокрема, Драгоманов досліджує вітчизняне шкільництво на різних етапах національно-політичного життя українців.

Вчений доводить, що український народ мав у минулому значний культурний розвиток і стояв на рівні з іншими європейськими народами. Особливо це характерне для доби Київської України-Русі та Козацької республіки, коли народ був суверенним, і культура його розвивалася самобутньо. У козацький період найбільш виразним було духовне життя українців, коли вони виявили національну свідомість і протидіяли намірам денационалізації з боку польських, російських, мадярських, австрійських, румунських та інших колонізаторів.

У своїх творах, зокрема у праці "Літературно-громадські партії в Галичині", Драгоманов стверджує, що українська громадськість завжди вбачала у рідній школі важливий засіб духовного життя і всіляко підтримувала її діяльність. До занепаду українську школу привела колоніальна політика російського імперіалізму, який переслідуював національні прояви невірних народів. Викриваючи брехливі заяви російських шовіністів про те, що Україна просвітилася з Півночі, М. П. Драгоманов на підставі аналізу історичних фактів показує

¹⁾ Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці // У 2 т. — Т. I. — К., 1970. — С. 39 — 68.

зворотне: ще коли на місці Петербурга було моховище болото, в Україні діяли громадські школи, а в Києві існувала перша руська вища школа.

Драгоманов нещодавно викривав самодержавство, реакційну роль системи народної освіти царської Росії у позбавленні прав народу на навчання. У статті "Народні школи на Україні" він пише, що вся історія шкіл в Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою. Він все робив, аби не дати людям вчитись, — особливо мужикові, — не дати вчитись навіть просто азбуки. Уряд не фінансує на потреби освіти народу; якщо казна витрачає на рік на одного панича в середньому 807 крб., то на кожную мужицьку дитину в школі казна виділяє тільки 4 копійки на рік.¹

Різко критикує Драгоманов міністра освіти Д. Толстого, який на його думку, є явний ворог освіти простого люду. Він засуджує чиновників міністерства, інших діячів народної освіти, які не дбають про народну освіту, борються проти неї, переслідують прогресивних вчителів тощо.

Вченого непокоїло те, що в зросійщених школах учні не вивчали правдивої історії свого народу. Тому він велике значення надає ознайомленню дітей з українським фольклором, в якому відбиті духовні скарби народу, його історія.

У ньому зосереджена висока моральність народного життя, відчуття рідної землі, Вітчизни, гідності, правдивої історії тощо. У той час, коли від народу відвернулася українська інтелігенція, а російські вчені наскрізь деформували історію, на думку вченого, пісні "зосталися єдиними українськими літописами XVIII-XIX ст. і майже єдиним показником того, що український народ не загинув". У своїй праці "Нові українські пісні про громадські справи" М. П. Драгоманов показує, що в піснях народ оспівав свою історію, своє прагнення до волі, у них втілена висока духовність. Пісня для українця, на думку вченого, завжди була і є важливим чинником виховання національної самосвідомості: "Зраджений власною шляхтою, яка сполячилась та змосковилась, народу довелося здатися тільки на свій природний розум та на спомини про стару козацьку волю й на заостанки тодіш-

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., 1991. — С. 290.

ньої освіти, котрі переховувались у старих піснях". Це дало можливість народу вистояти, винародовлення українців не відбулося. Це сталося згодом, коли в наступ на українство пішла радянська тоталітарна система, коли за фізичним винищенням кращих сил народу широким фронтом розгорнувся ментальний геноцид.¹⁾

Вчений-просвітитель боровся за освіту не вузько національну, а як таку, що вбирає в себе кращі здобутки світової культури. Отже він засуджує твердження про окремість української освіти, її ізоляцію від освітнього і наукового рухів Європи та Америки. Тому Драгоманов закликав своїх сучасників у змісті української освіти відбити європейський і світовий культурний, політичний і соціальний прогрес. Цю справу він вважав негайною, наголошуючи "з цього не слідує, щоб вони мусили зрікатися своєї прихильності до України, до її нації, або й заходів відшукати дійсно національні ознаки в історії й сучасності українського народу". Навпаки, прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямування до поступу²⁾. Таким чином, зміст української освіти мусить наповнитися європейськими гуманістичними ідеями, досягненнями світової наукової та педагогічної думки.

Після Валуєвського циркуляру у 1876 р. царем був підписаний Ємський указ, яким посилювався наступ російського самодержавства на українську культуру і освіту. Ним категорично заборонялося викладання українською мовою, не дозволялося друкування українських книг тощо. М. П. Драгоманов відгукнувся на прийняття цього антиукраїнського документу статтею "До питання про малоруську літературу", в якій закликав українців до невтомної праці; "Українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати й працювати для свого народу, надіятися тільки на свої сили, не звертаючи надто великої уваги на постійних круків, ні на тих, що каркають безглуздими циркулярами, ні на тих, які думають збити їх з природної дороги".

М. Драгоманов скористався із нагоди проведення у Парижі Всесвітнього літературного конгресу і виступив на ньому з протестом

¹⁾ Ткачук А. П. Апостол правди і науки // Рідна шк., 1994. — № 3—4.

²⁾ Круглашов А. М. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. школа, 1991. — № 8.

проти заборони царизмом української мови. Усі делегати конгресу ознайомилися з брошурою, написаною вченим під назвою "Українська література, заборонена російським урядом". З її змістом незабаром ознайомила вся літературна Європа.

На противагу царським рішенням про заборону української мови, Драгоманов виступає за її введення у народних школах. Він доводить, що справа освіти в Україні має вестися через українську мову та культуру, бо мова, на його думку, не тільки відіграє важливу роль при самому першопочатковому навчанні. "Мова, що відбиває життя та побут народів, сама по собі слугує засобом освіти". Драгоманов вважав, що обмеження рідної мови веде до непоправних явищ — вищародовлення, морального та інтелектуального занепаду нації. Відстоюючи право українського народу на свою мову, він пророче передбачав її майбутнє: "Це не мова лише простонароддя, як стверджують московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще впереді, але чие місце на право самостійного розвитку в ріді цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайняте ніким іншим¹⁾.

Тому українська мова має бути обов'язковою при початковому навчанню дітей з поступовим розширенням її вжитку у середній і вищій школі.

Українська народна школа повинна бути доступною для хлопчиків та дівчаток, її мережа має забезпечити навчання всіх дітей. Драгоманов у своїх публіцистичних статтях різко засуджує політику міністерства освіти, спрямовану на гальмування шкільної справи, невикористання навіть тих мізерних коштів на розвиток шкільництва, які передбачалися урядом.

Драгоманов вважав, що шкільна справа має вирішуватися не на національному, а педагогічному ґрунті. До такого переконання вчений прийшов після репресій української школи, які вчинилися після прийняття у 1863 році Валуєвського циркуляру, яким заборонялася українська мова в школах, не дозволялося книгодрукування, діяльність українських театрів тощо. По суті українському народу було відмовлено в існуванні як етносу.

¹⁾ Драгоманов М. П. Гете и Шекспир в переводе на украинский язык // Литературно-публицистичні праці. — Т. I. — К., 1970. — С. 145.

Як боронити свої права в умовах державного терору проти всього українського? М. П. Драгоманов, знаючи реакцію царизму щодо вияву національних інтересів, вважав на тому етапі українських змагань за рідну школу доцільнішим надати проблемі не національний, а науково-педагогічний характер (бо національний, на його думку, був в умовах російського самодержавства безперспективним). У ряді статей і, зокрема, в праці "Педагогічне значення малоросійської мови" у 1866 р., а також у листах до М. Павлика він вважає, що українська мова може увійти в школи Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде виходити на педагогічній, а не націоналістичній полі. Підтверджує це він таким обґрунтуванням: "Поставте, наприклад у земстві, найвільніше вибраному, справу так (по австрійському) — в школах мусять вчитись по українському, бо українці — самостійна нація, то не знайдете і 5 голосів на губернське земство навіть в Полтаві, або в Чернігові. А поставте на педагогічне поле, та не виключаючи і рос. Мови, — буде інакше: матимете українську мову в школах і потім будете підніматись угору".¹⁾

В українській школі провідна роль у навчанні і вихованні дітей належить свідомому свого обов'язку народному вчителю.

Рішуче засуджуючи переслідування реакціонерами української мови, літератури, обрядів, звичаїв, культури, М. Драгоманов у педагогічній публіцистиці розробляв концепцію духовного розвитку української нації, національного у шкільній освіті; виступав на захист прав українського народу розвивати свою мову, літературу, навчання дітей рідною мовою. У статті "Земства и местный элемент в народном образовании" він радив створити такі підручники, в яких би не було засилля церковно-слов'янщини, а за українськими слідували б російські тексти. Підтримуючи ідею народності виховання К. Ушинського, Михайло Петрович у статті "Народні школи" вимагав "зложити такі читанки, де б були приміри української пісні, казки, приказки, повісті, вірші... наполягав хоч би "починати в наших школах вчити по нашому..."²⁾

¹⁾ Див.: Круглашов А. М. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. школа, 1991. — № 8.

²⁾ Климчик Л. А. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова // Початкова шк., 1994. — № 1. — С. 52.

Розлучений з любимою Україною, М. П. Драгоманов плідно працював і за її межами. Він надсилає свої праці до України, Відня Женеви, де в українських виданнях продовжує публікувати статті, розвідки, студії.

В Софійському університеті ім. Климента Охридського Михайло Драгоманов викладав ряд історико-філологічних дисциплін, завідував кафедрою історії слов'янства Тут він написав одну з найкращих своїх праць “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), тут його талант і майстерність досягли епогею, тут і досі пам'ятають професора з України, серце якого покоїться на меморіальному кладовищі столиці Болгарії.

Драгоманов, щиро вболіваючи за долю України, засуджував представників інтелігенції, які не дбали про українські інтереси, чим збіднювали свою землю: “... ті люди між письменними українцями, котрі не хочуть, щоб дедалі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, мусять зректись не йти з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки...” Отже свідомі свого обов'язку українці мають дбати про культурний, політичний та соціальний прогрес своєї батьківщини.

Провідну роль у цій справі Драгоманов надає народному учителю. У праці “Народні школи на Україні” просвітитель вірить, що настане час, коли вчитель заведе “нові порядки” попереду в школі, виготовить таки з дітей нову, не задурену породу людей, і дасть з себе зразок нового чоловіка”. Просвітителя хвилювало пригнічене становище народного вчителя, що сковувало його фізичні і духовні сили. У статті “Народні школи на Україні” він викриває ставлення влади до вчителя: “... сільський вчитель залишається у нас без допомоги, без ради освічених людей, без бібліотек, кожний над ним знущується, зневажає ним, і кожний прискіпується до нього, шпигує за ним: поліція, інспектори”. Захищаючи народного вчителя, Драгоманов разом з тим вимагає від нього високого рівня педагогічної кваліфікації, подвижницької роботи на шляху прилучення простого люду до освіти.

Ще тридцятирічний киянин Михайло Драгоманов 1871 року писав:

“...Гей, не поступим урвать ні частини
Слов'янського рідного краю!
Но проклят із нас той, хто волю чужую
І землю чужу не вважає.
Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну
І крикнем серед братнього миру:
“Ми хочем для себе і цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!”

Ці рядки стали життєвим кредо визначного українського педагога і вченого, філософською основою служіння Україні і Слов'янству.

Великий вплив на розвиток педагогічної думки в Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст. здійснив Борис Дмитрович Грінченко (1863—1910 рр.).

Життєвий і творчий шлях Б. Д. Грінченка, його педагогічна діяльність досить докладно розкриті в багатьох сучасних працях істориків української педагогіки¹⁾.

Багато цікавого про життя-подвиг учителя, педагога-мислителя, письменника-класика, вченого фольклориста та етнографа Б. Д. Грінченка несуть передмови до публікацій його посмертних праць. Це передусім передмови І. Пільгука²⁾ та В. Шевчука³⁾.

“Маючи неабиякі здібності, він самостійно досяг такого рівня освіченості, здобув такий науковий авторитет, що Російська імператорська академія наук надсилала йому на рецензії праці своїх академіків з етнографії, фольклору, лексики”⁴⁾.

Світоглядні позиції Б. Грінченка відбилися у діяльності органі-

---

¹⁾ Основні з них: Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. — К., 1991; Погрібний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. — К., 1988; Неживий О. Для рідного слова // Початкова школа, 1988. — № 2 та ін.

²⁾ Пільгук І. Борис Дмитрович Грінченко: Передмова до оповідань Б. Грінченка. Без хліба. — К., 1958; його ж: Класична спадщина Бориса Грінченка: Передмова до творів Б. Грінченка у двох томах. — Т. І. — К., 1963 та ін.

³⁾ Шевчук В. Дорогий друже! Вступне слово / У кн.: Грінченко Б. Казки. — К., 1990, його ж: Він дуже любив дітей / У кн.: Грінченко Б. Лесь, преславний гайдамака: віршовані оповідання, легенди та казки. — К., 1991 та ін.

⁴⁾ Мартиненко Б. Борис Дмитрович Грінченко: 9.XII.1863 — 6.V. 1910 // Початкова шк., 1995. — № 4. — С. 57.

зації “Братства Тарасівців”, активним членом якої був педагог. Склалася організація влітку 1881 року в Харкові, до неї входили відомі діячі культури М. Коцюбинський, М. Вороний, В. Самійленко, В. Шемет та багато інших. Братство було досить поширеним в Україні: його осередки діяли в Харкові, Києві, Чернігові, Катеринославі, Полтаві та інших містах.

На кінець літа 1881 р. була складена програма “Тарасівців”, якою визначалося “самостійна суверенна” Україна; соборна, ціла й неподілена, від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана і хама, в будучому без класової боротьби;

федеративна всередині, себто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини;

гетьман, як президент, і сейми;

мета державна — передусім і під усе удержавлення поверхні і недр землі, грубого промислу й гуртового гандлю, трудова повинність, загальна державна асекурація, загальна безплатна й обов’язкова школа, свобода віри, відокремлення від держави, національна армія; боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свовільними утисками;

...Україна для українців, себто, що визнають себе українцями;

культура нації і своя наука, своя краса, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог;

не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо”¹⁾.

Тарасівці влаштовували вистави, поширювали серед населення книжки такі, як “Поезії Т. Г. Шевченка”, “Політичні пісні українського народу” М. П. Драгоманова, збирали фольклорний матеріал тощо. Серед тарасівців Грінченко виділявся поміркованістю, вважаючи що треба послідовно поширювати українську ідею, поступово готувати аудиторію до її сприйняття, уникати гасел та закликів до боротьби за самостійність України.

“...Всякі мрії в такому напрямку, — писав Б. Грінченко, — були б стільки кумедними, донкіхотством, що нічого, окрім сміху або докору, не могли б викликати серед патріотичної інтелігенції...”. Тому “Тарасівці” за порадою Грінченка ретельно законспіровані, досить

¹⁾ Геращенко Т. Братство Тарасівців у спогадах і документах // Відбудова держави, 1996, - № 1 — с. 35-39.

обережні, прагнули перш за все “пересвідчувати в українській справі молодіж”, привертаючи її до себе”¹⁾.

Шкода, що теоретична педагогічна та й літературна спадщина 47-літнього “учителя українців”, людини, “яка більше трудилась, ніж жила”, видається не часто, малим тиражем, і все ж учитель має певну кількість видань прекрасних творів Бориса Грінченка, які сучасним школярам конче потрібні не тільки для загального знайомства з минулою епохою, — вони виховують і сучасну молодь, формуючи найкращі людські почуття синівної любові і ніжності до згорьованої України, народу-велета, якому стільки часу не давали звестися на повен зріст.

От подвиг тендітної невеличкої Олесі, яка врятовує братика Михайлика і заводить загарбників татар (діялося це за часів Київської України-Русі) в лісові хащі і болота (оповідання “Олеся”), або ж благородні серця і зворушливі вчинки однокласників Олександри, яка вкрала... шматок хліба, бо так хотілося їсти (оповідання “Укра-ла”). Та й усі інші товари Б. Д. Грінченка вчать широкосердя, добра, людському благородству і національної самосвідомості.

Все своє педагогічне життя педагог присвятив проблемі створення нової української школи, яка б діяла на гуманістичних, демократичних засадах і привела б український народ до національного відродження. У передмові до книги “Перед широким світом” він наголошує: “...ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи”. І це були не просто слова, а подвижницьке його служіння рідній школі є ствердженням вірності цій ідеї.

У своїй праці “Якої нам треба школи” педагог робить висновок про необхідність навчання дітей рідною мовою, бо “діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку”²⁾.

¹⁾ Герашенко Т. Братство Тарасівців у спогадах і до комунтах // Відбудова держави. — 1996. — № 1. — С. 35—39.

²⁾ Грінченко Б. Якої нам треба школи. — К., 1912. С. 6.

Б. Д. Грінченко у праці “Народні вчителі і українська школа” показує роль русифікації у денационалізації українського населення, його психологічному виродженні: “Коли мову будь-якого народу, як от українського, виганяють зі школи, з церкви, з адміністративних інституцій, з суду, забороняють її навіть і літературі, то тоді тая мова перестає бути мовою освіти, культури, мовою освічених класів і застається тільки мовою темної неосвіченої маси”.

Негативно ставився педагог до тих діячів освіти і культури, які проявляли нігілізм у ставленні до мови навчання, не бачили шкоди, якої завдає російськомовна школа українським дітям. Його принциповість з цього питання проявилася у ставленні до Х. Д. Алчевської, яка опікала Олексіївську школу, де працював учителем Грінченко. Він демонстративно відмовився від участі у святкуванні тридцятирічного ювілею освітньої діяльності Алчевської, мотивуючи це глибокими розбіжностями: “Це та розбіжність, що заважає мені прилучатися до Ваших урочистостей. Я вважаю, що українці повинні служити Україні й українській, а не московській освіті. Поважаючи діячів московської освіти на московській землі, я не можу інакше, ніж негативно, поставитись до московської освіти на землі українській. Кінцевим результатом діяльності Христини Данилівни є омоскалення мого народу, — тобто те, проти чого спрямована моя діяльність. Зрозуміло, що мені неможливо й ні за що вітати Христину Данилівну 14 травня. Зробивши це, я виявився б людиною, яка робить одне, а говорить інше”¹⁾.

З гіркотою описує педагог принизливе становище української мови на українській землі: “Нашій українській мові тепер нема ходу: вигнано її зі школи, з суду, з усіх державних і крайових урядів, з церкви — скрізь. Де не піде наш чоловік, всюди до його по-московському озиваються, а як заговорить він по-своєму, то ще з його глузують, знущаються, а як солдатів, то й б'ють за їх рідну мову. По школах школярів теж одучують, щоб по своєму не говорити, і розказують їм, що українська мова, то хохлацька, мужицька, погана мова, що нею тільки дурні хахли, а путящий, розумний, освічений чоловік повинен говорити московською мовою”²⁾.

¹⁾ Відділ рукописів УНБ АН УРСР. — Ф. I. — № 32541.

²⁾ Грінченко Б. Чого нам треба?. — Львів. 1905. — С. 41.

Таке ставлення до мови спонукало педагога до глибоких наукових досліджень ролі рідної мови у процесі навчання й виховання.

Багаторічна робота Б. Д. Грінченка над дослідженням лексики української літературної мови ХІХ ст., фольклорних творів, більшості діалектів привела до появи протягом 1907—1909 рр. чотиритомного “Словаря українського языка, собранного редакцией журнала “Киевская Старина”. Далі на титулі першого тому позначено: “Редактировал, с добавлением собственных материалов Б. Д. Гринченко”.

Словник Б. Грінченка (або СУМ Бориса Грінченка), як увійшов він в історію, став надзвичайно цінною лексико-графічною пам'яткою, що подає в перекладі російською мовою близько 68 тисяч реєстрованих слів (інколи з тлумаченням) з відповідним українським ілюстративним текстом до кожного з поданих означень.

Варто підкреслити, що ще в рукописі СУМ Бориса Грінченка (1906 р.) був відзначений другою премією М.І. Костомарова за кращий малоруський словник.

Духовна значимість СУМ Бориса Грінченка не втрачає свого значення, а з плином часу набуває все інших оціночних суджень, адже справжня пам'ятка не має натуральної ціни.

Необхідність навчання дітей на рідній мові педагог стверджує з позицій принципу природовідповідності. Школа має вчити природній мові, розвивати її, щоб остання стала досконалим засобом духовного життя, формування та розвитку думки.

Б. Д. Грінченко показує неймовірні труднощі, які має українська дитина в російській школі. Долає їх вона шляхом великих нервових зусиль. За таких умов втрачається послідовність і системність у здобутті знань. Тут має місце порушення принципу доступності у навчанні: “Засвоєння чужої мови, заучування незрозумілих слів й виразів та осягнення правил чужої мовної будови вимагає від дитини, — писав Грінченко, — великого напруження думки, розумової енергії. Між іншим, уже саме засвоєння механізму читання і письма настільки сама по собі важка для дитини справа, що у величезній більшості дітей одне воно вимагає всіх їхніх розумових зусиль, тому зрозуміло, настільки навчання грамоти затримується вивчення чужої мови”.

Б. Д. Грінченко вважав, що нова школа повинна надати освіті розвиваючий, виховуючий характер. Він не вважав, що головним завданням школи є наповнення учнівських голів певною сумою

знань. Вся суть народної школи полягає, на думку педагога, в тім, щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності. Б. Д. Грінченко стояв на тій позиції, що всі знання, які учень набуває в школі повинні бути тільки засобами для розвитку розумової сили учнів і всі предмети її навчального курсу повинні строго відповідати цій меті. Для того, щоб розвивати розумові здібності дітей, вчитель має добрати відповідні методи навчання.

Педагог у своїй практиці відкидав зазубрювання, не усвідомлене запам'ятовування, протиставляючи їм навчальну роботу, що розвивала образне і абстрактне мислення, забезпечувала глибину знань. Він залучав до самостійного читання, написання учнем рецензій на прочитані книги, обговорення прочитаного. Читання дає дитині, — писав Б. Грінченко у праці "До питання про журнали для дитячого читання", — новий ґрунт для роботи свого мислення. Виходячи з цього, він розглядає проблеми книги: вони повинні нести ідеали гуманізму, добра, правди і краси.

Наслідуючи великих просвітителів Т. Шевченка, П. Куліша, К. Ушинського, Б. Грінченко пише навчальні книги для дітей: "Українську граматку", "Рідне слово" ("Українська читанка"). "Українська граматка" складалася з трьох розділів: букварної частини, "читання після азбуки" та зразків каліграфії.

Як відзначає дослідник творчості Б. Грінченка М. М. Веркалець, навчати дітей грамоти вчитель починав з відомостей про звуки, що становлять основу всякої мови. Саме за фонетичним принципом Грінченко і побудував свій буквар. "Діти спочатку, — пише він, — вивчались розкладати слова на склади й на окремі звуки, потім доходило до того, що з показаних їх звуків самі складали слова. Все це я робив з самими звуками, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери"¹⁾. Водночас педагог навчав дітей писати елементи літер. Усна робота в першому класі завершувалася сполученням звуків у склади та слова. "Кожен учитель знає, — зазначав автор, що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук зі звуком, а вимовляють кожен звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли почати зразу вивчати і звуки, і літери"²⁾.

¹⁾ Грінченко Б. Українська граматка. — К., 1917. — С. 61—62.

²⁾ Там само.

За таких умов, правильно вважає педагог, діти засвоюють помилковий стереотип “літера — тверда, м’яка” або звикають до шкідливого ототожнення букви зі звуком.

Б. Д. Грінченко рекомендує після опрацювання звукової системи української мови приступати до читання та писання. Ця робота почалася з вивчення шести малих букв (о, с, а, х, л, м) на руховому алфавіті поруч з ідентичними великими літерами. Лише після цього ставала потрібною книжка, де кожна літера ілюструвалася малюнком. Діти називали зображену річ, а потім читали підтексти, в яких досить легко віднаходили нову літеру, знаючи, як слід її вимовляти. Через те, — зазначив Б. Грінченко, — читання й писання не тільки одне одному не заважало, а, навпаки, допомагало одне одному, робило науку розумнішою, інтереснішою учневі.

Дотриманню послідовності навчальних операцій підпорядковано й засвоєння прописних літер, у процесі якого вчитель, повідомляючи учням для запису окремі слова, поступово підводив їх до формування вміння писати диктанти.

Значне місце в книзі для першокласників приділялося завданням граматичного характеру, які подавалися до кожної теми. Замість крапок дітям необхідно було відшукати потрібну граматичну форму. Це, вважає Грінченко, зацікавлює учня, і привчає їх свідоміше порядкувати мовою.

Грінченко вважає, що на особі вчителя ґрунтується все навчання і виховання. Він хотів його бачити високоосвіченою, високоморальною особою, яка досконало знає свою справу, сумлінно виконує вчительський обов’язок, є справедливою, послідовною і цілеспрямованою в своїх діях. Педагог висміює обмежених вчителів, які вбивають у дітях прагнення до знань, знущаються над ними морально та фізично. Таким горе-вчителям Грінченко протиставляє образи справжніх народних вчителів, які живуть життям народу, і з любов’ю викохують його дітей на культурних здобутках попередніх поколінь.

Педагога хвилювало й те, що серед вчителів переважає жіноцтво, що, на його думку, не сприяє повноцінному вихованню хлопчиків. Отже проблема очоловічення школи, започаткована Грінченком, і сьогодні є невирішеною.

Над могилою талановитого письменника і великого педагога у

тузі й скорботі промовляли визначні сини України. А Микола Лисенко, як свідчить В. Качкан, сказав так: "Нова, свіжа втрата! Нова рана на тілі бездольної, на людей праці убогої України! Ось та рана, та непереможна, гірка втрата: лишилася сама облуда, а духа живця Грінченкового не стало, не має... Таких невтомних, завзятих діячів, борців громадських, якого ми в особі Бориса Грінченка втратили, в пантеоні українських писателів зазначити можна дуже небагато, три, чотири, та й годі. Великий хист, незвичайна витривалість у роботі, скрашені великою любов'ю до рідного краю".

Минають роки, відходять у далечінь літа, а кожен вдячний українець, який знайомий з творчістю Б. Грінченка, не може не згадати його вдячним словом за працю на користь рідній Україні¹⁾

Вірним однодумцем і помічником Б. Грінченка була його дружина, Марія Миколаївна Грінченко, дівоче прізвище Гладіліна (1863—1928 рр.). Росіянка за походженням, Марія Миколаївна після знайомства з Борисом Дмитровичем (1883 р.) повністю розділяє погляди майбутнього чоловіка, опановує українську мову, сприймає ідею національного відродження школи, освіти, педагогіки і усієї культури народу України.

М. М. Грінченко дотримувалася найбільш прогресивних ідей відродження шкільництва і освіти на засадах національної етнопедagogіки. Як і її чоловік, М. М. Грінченко таємно, всупереч офіційним заборонам, навчала школярів української мови²⁾.

Працюючи в земських і приватних школах, подружжя Грінченків значну увагу приділяли позакласній роботі, засобами якої могли нести школярам і їх сім'ям зернятка національної культури, розучуючи з учнями українські народні пісні "Заповіт", "Реве та стогне Дніпр широкий" (на поетичні твори Т. Г. Шевченка), історичні пісні "Про Морозенка", "Про Байду", колядки та щедрівки, інші співанки.

М. М. Грінченко в історії української педагогіки і писемства більш відома як Марія Загірна. Вона пише просвітні брошури "Як вигадано машинами їздити", "Добра порада: Оповідання про ліки від скаженої хвороби", "Старший ворог: Книжка про горілку" (1894—1900 рр.).

1) Качкан В. Борис Грінченко // Освіта, 1993. — 6 серпня. — С. 13.

2) Копиленко Н. Б. Освітянський подвиг Марії Грінченко // Рідна шк., 1994. — № 9. — С. 3.

М. М. Грінченко ще створює ряд книг і брошур, пише немало статей, редагує матеріали до журналів і газет, бере активну участь в роботі освітянських і просвітних організаціях, у деяких випадках є їх фундатором чи бере участь у фундації.

Марія Миколаївна Грінченко останні роки життя присвятила публікаціям основних навчальних книг для початкових класів, які свого часу підготував Борис Дмитрович Грінченко. Обидва видання читанок тепло зустрінуті освітянською громадськістю як навчальні книги нового типу.

Сама М. Грінченко видає у двох книгах читанку "Наша рідна мова", а ще у дорадянський час готує рукописний каталог книгозібрання В. Д. Грінченка (848 сторінок!), що є вельми цінним джерелом історії української педагогіки.

З самого початку заснування історико-філологічного відділу Української Академії наук М. М. Грінченко обирають членом-редактором Комісії словника української живої мови (1919 р.). Тут вона працює до останніх днів свого життя.

Педагогічна творчість Апостолів українського просвітництва М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, Б. Грінченка є золотим фондом вітчизняного шкільництва та педагогіки, сьогодні вона є основою розбудови національної школи і педагогіки суверенної України.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки статті професора, доктора філологічних наук М. П. Муравицької "Апостол правди і науки: Концепція національної освіти М. П. Драгоманова"¹⁾, випишіть найбільш суттєві положення і дайте відповіді на такі питання:

1. Які завдання освіти визначав М. П. Драгоманов?

2. Яку роль у духовному розвитку народу відводить просвітитель взаємодії національного і космополітичного? Що є основою духовного розвитку українців?

---

¹⁾ Муравицька М. П. Апостол правди і свободи: Концепція національної освіти М. П. Драгоманова // Рідна шк., 1996. — № 4. — С. 5—8.

М. Муравицька

Апостол правди і науки

(УРИВОК)

СИНТЕЗ

“Народові недостатньо однієї грамотності, — народу потрібна освіта, інакше він приречений залишатися моральним немовлям”

(Драгоманов М. П. Народні школи в Південно-Західному краю. — К. — С. — Петербург, 1865).

У вірші “Поклик до братів-слов’ян” (1871 рік) М. П. Драгоманов поетично висловив свою політичну програму:

Зберімося, браття,
в сім’ю рівноправну
І крикнем на братньому пиру:
Ми хочемо для себе
й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!

Завдання освіти він бачив у тому, щоб передавати нові здобутки всесвітньої науки та праці, для чого необхідне політичне визволення, яке забезпечило б право людини і громадянина думати вільно, вживати свою рідну мову і друкувати книжки. У проекті засад уставу “Вільної спілки” Михайло Петрович дав визначення політичної свободи, яка є необхідною умовою особистої гідності й розвитку і на цій основі “умовою повернення української нації до сім’ї націй культурних” (Драгоманов М. П. Собр. полит. соч. — Париж. 1905. — Т. I. — С. 290).

Освіта повинна здійснюватись за допомогою народної словесності, що відзеркалює історію народу, його життя, побут, народний дух; саме рідною мовою необхідно будити розум, розвивати почуття й мову дитини. Слід працювати і над тим, “щоб дати нашому мужикові правдиву школу і науку для дітей і правдиво-наукові книжки для дорослих” (Драгоманов М. П. Народні школи на Україні. — С. 141). Адже не можна сподіватись, щоб “теперішні порядки, що гнітуть мужика, переминились на світі тільки розмовами про саму зміну поділу багатства і навіть повстанням, щоб замінити теперішнє господарювання в полі й на фабриці” (там само. — С. 140).

У вихованні людини, на думку М. П. Драгоманова, значну роль відіграє взаємодія національного (як найближчої, найорганізованішої і тому найріднішої частки реального — духовного й матеріального — буїя /такомополітичного/, гуманістичного). У зв'язку з цим необхідне поєднання космополітизму в ідеях і цілях з національністю у ґрунті й формах культурної праці, тому що український дух дужий тоді, коли він має на меті загальнолюдські інтереси культури і соціальні інтереси демократії (Див.: Драгоманов М. П. Літературно— публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 11. — С. 466; Т. 1. — С. 66). Смысл терміна космополітизм Михайло Петрович пояснює так: космополітизм є тільки звільнення особистої совісті і переконань від політичних умов, звільнення, що викликає повагу до людини. З цим словом пов'язано багато непорозумінь, зумовлених його лексичним значенням: "громадянина світу бути не може, тому що світ не є громадським суспільством" (Драгоманов М. П. Император Тиберий // Университетские известия. — К., 1864. — № 1. — С. 50).

Національне є формою вияву загальнолюдського: "Самий ідеал людини ми складаємо, відбираючи тільки найбільш симпатичні ознаки індивідуумів і націй, а отже, прагнучи до того, щоб розвивати індивідуум і націю до ідеалу людини, ми повинні виходити з існуючих індивідуальних і національних ознак, інакше виховання перетвориться у вдавнення живих людей у форму пустого ідола, який не може принести їм нічого, крім страждання" (Драгоманов М. П. Вибране. — С. 448).

Основою духовного розвитку людства може бути тільки національна культура. Тому "мова інтелігенції повинна бути завжди і обов'язково та сама, що й простого народу, інакше неможливі ендосмос і екзосмос" (Крымский А. М. П. Драгоманов // Этнографическое обозрение. — 1895. — № 4. — С. 132). У статті "Козацькі традиції на Україні" (1882 р.) М. П. Драгоманов писав: «Коли б український народ не був залишений сам на сам з інтелігенцією, що "помосквилась і ополячилась", тоді б козацькі традиції стали б міцною основою для його політичного та соціального виховання, що, у свою чергу, стало б могутнім підґрунтям і для волелюбних прагнень інтелігенції; але трапилось так, що частина тих, хто усвідомив

(до того ж недавно) необхідність повернення до національності свого народу, незначна, і тому всі розмови про плекання серед українського народу залишків його давньої моральної і політичної культури не мають практичного значення; народ сам зберігає їх, зокрема пісні історичного характеру, які мають в Україні таке виховне значення, як, наприклад, в Італії пам'ятки пластичного мистецтва» (Див.: Драгоманов М. П. Собр. полит. соч. — Т. 2. — С. 592—593).

Відняти в українців їх історію було б злочином проти народного духу; нехтування нею є і політичною, і страшною моральною помилкою — досить нагадати про героїзм, який не раз виявляв народ український. Не меншою помилкою було б нехтування малоросійською народною поезією. Усім відомо, який гуманізуючий вплив справляє вона на душу. До того ж змушує народ свідомо поважати себе і зберігати свою моральну гідність. Замінити малоросійську поезію великоруська не може. «Знехтувати малоросійською народною поезією означає знехтування тим світом щирого почуття, голубиної ніжності в родинному побуті та інших численних, глибоко людських мотивів, що надають сили цій поезії» (Драгоманов М. П. Народные школы в Юго-Западном крае // С.-Петербургские ведомости. — 1865. — № 318). Отже, необхідно роз'яснювати українському народові, що є високого й людського в його історії. Важливо, щоб цього питання не залишала без уваги система народної освіти.

У наближенні індивідуума і нації до ідеалу М. П. Драгоманов — тонкий і найобдарованіший педагог, за висловом М. І. Павлика, — надав вирішального значення особі вчителя. Основною рисою його повинна бути любов до учня як складова любові до всього народу: коли вчитель «дійсно здольний бути вчителем, він полюбить дітей, школу, почне думати, як би ліпше навчити дітей читати, рахувати, думати, говорити, бути добрим і правдивим серед себе. І ось уже школа для нього не привід тільки, а ціль життя і праці. Усяке діло тоді йде добре, коли чоловік йому присвячується увесь» (Драгоманов М. П. Народні школи на Україні. — С. 25).

Важливим завданням освітян мусить бути створення популярної енциклопедії (круга наук), арифметики і геометрії, механіки й астрономії, фізики та хімії, геології і біології, антропології та соціології; "цю енциклопедію, звісно, треба написати тоном спокійним, об'єктивним... твердо і ясно провести... методу вільного розуму... Щоб таку енциклопедію написати, потрібно буде немало праці, і праці спеціальної, — щоб вибрати не рутинні, а саме характерні, та ще й пристосовані до місцевих обставин факти, що покривають теоретичний кістяк наукових законів. Особливо потрібні праці й ученості для викладу антропології й соціології, котра вмістить в собі й ...історію. Про цю працю ми можемо сказати з Гамлетом, що така річ достойна бажання гарячого" (там само, — С. 141—142).

2.3. Школа і педагогіка кінця XIX — початок XX ст.

Кінець XIX — початок XX ст. визначилися посиленням колонізації українських земель, що входили до складу Російської імперії. Потреби капіталістичного виробництва, економіки, торгівлі, культури вимагали розвитку народної освіти. Проте зростаючі потреби Росії в освіті гальмувалися переслідуванням української школи, наступом на її демократичні здобутки. Це викликало громадсько-педагогічний рух, в якому активну участь брали вчителі, передове студентство, учнівська молодь, діячі науки та культури, просвітні організації, широка громадськість.

Подальшого розвитку набуває педагогічна думка, що має національно-демократичну спрямованість. Естафету українських просвітителів середини та другої половини XIX століття переймають М. С. Грушевський, І. Я. Франко, Леся Українка, С. Ф. Русова, І. М. Стешенко, М. М. Коцюбинський, П. А. Грабовський, С. В. Васильченко, Т. Г. Лубенець та інші просвітителі, ідеї яких значно посилили національно-визвольний рух українського суспільства, зокрема у напруженій боротьбі за національну освіту та шкільництво.

Початкові школи на терені України кінця XIX ст. характерні тим, що знаходилися у підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій. На початок 1897 р. в українсь-

ких губерніях діяло 13424 початкових шкіл, в яких навчалося 703670 учнів. Ці школи розподілялися за відомствами так:¹⁾

Міністерство народної освіти	церковно- приходських	інших відомств
<u>5 349</u>	<u>8061</u>	<u>14</u>
338326 учнів	314 452 учнів	892 учнів

Проте, незважаючи на різну підпорядкованість, зміст освіти в них майже не різнився і визначався принцип православія, самодержавства, становості, класової, національної та статевої нерівності.

До того ж мережа шкіл була не розвиненою, значна частина дітей не могла навчатися у школі. Наприклад, у Валківському повіті Харківської губернії (теперішні Валківський, Нововодолазький і частина Харківського району) у 270 населених пунктах зовсім не було шкіл, а тому понад 7 тис. дітей у 1913 році тут не навчалися і понад 2 тис. нибули із шкіл через віддаленість. Дуже великим був відсів учнів в інших причин. Тільки протягом 1914—1915 навчального року із шкіл губернії вибуло 16 тис. учнів, тобто 13 відсотків до їх загальної кількості. Через “тісноту приміщень” і брак вільних місць у 1911 р. в губернії було відмовлено 16,5 тис. дітей, у 1912 році — 28 тис., а у 1915 році — 29,5 тис. В середньому в губернії протягом багатьох років закінчувало школу не більше 10 відсотків учнів²⁾.

Початкова школа складалася з однокласних, двокласних та вищих початкових училищ.

В однокласних початкових школах учні вивчали Закон Божий, церковнослов'янську грамоту, російську мову (граматика, письмо, читання), арифметику, співи. При вивченні російської мови мало місце пояснювальне читання, на якому учні одержували елементарні відомості з історії, географії та природознавства.

Не набагато кращим було також становище і в початкових класах земських шкіл: неоднакова кількість навчальних тижнів, дискредитація дівчаток (з різних причин) і надзвичайно великий (подекуди

¹⁾ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: конец XX — начало XX в. — М., 1991. — С. 314.

²⁾ Земські школи на території сучасного Куйбишевського району 1868—1917 рр. — Куйбишеве, 1993. — С. 60.

катастрофічний) відсів на кінець року. Наприклад, аналіз навчальної діяльності в Гусарківській школі (с. Гусарівка, Олександрівської губернії, нині Куйбишевського району Запорізької області).

ГУСАРКІВСЬКА ШКОЛА

Навчальні роки	Початок занять	Кількість учнів на початок навч. року			Кількість учнів на іспитах			
		хлоп.	дівчат.	усього	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
1881/1882	Жовтень	86	9	84	11	12	13	
1885/1886					44х 7д	18х 1д	24х 1д	
1891/1892	18 жовтня	82	12	94	49	30	8	
1893/1894					9х	6х	3х	
1894/1895					75	10	85	2д 1д
1904/1905	18 вересня	104	35	139	Всього на іспитах було 102 хл. і 27 дів.			
1907/1908	17 вересня	102	13	115	16х 2д	50х —	—	36х 1д
1908/1909	2 жовтня	102	13	115	43х 12д	11х 1д	18х —	
1913/1914		162	28	190	51х 6д	67х 11д	18х 3д	15х 2д

Дещо краще було поставлене навчання у міських та залізничних школах. Тут використовувалися екскурсії у природу, до музеїв, на виставки; на уроках застосовувалися ілюстрації, демонстрації та інші методи навчання.

Вивчаючи арифметику, учні опановували чотирма арифметичними діями над цілими числами, знайомилися із дробами, нумерацією, таблицями мір довжини, ваги, часу, з мірами поверхні й об'єму тіл, вчилися користуватися рахівницею. З метою розвитку логічного мислення та пам'яті учнів вчили усній лічбі, усному розв'язуванню задач різних типів трудності.

Складною була проблема змісту навчання. Наприклад, в Гальманській земській школі Олександрівського повіту Катеринославської губернії з історії вивчали у 1896 року такі теми: виникнення держави, хрещення Русі, монголо-татарське іго, Петро I, Катерина, оборона Севастополя, падіння кріпосного права. По географії учні вивчали: сторони світу, компас, масштаб; гори, моря, ріки, народонаселен-

ня Росії; відомості про Катеринославську губернію та Олександрівський повіт¹⁾.

Естетичне виховання забезпечувалося уроками церковних співів. Хоч цей предмет був обов'язковим, проте викладання його мало лише релігійну спрямованість, часто велося не фахівцями, що не сприяло розвитку у дітей естетичних смаків та уподобань.

Дещо вищий рівень знань учні одержували у двокласних училищах. Тут вивчалися географія з короткими відомостями про явища природи, креслення і малювання. Крім елементарної грамоти учні знайомилися з синтаксисом, мало місце літературне читання.

На 1 січня 1915 р. в Україні діяло 21104 початкових шкіл. У них навчалося понад 1,5 млн. учнів. 57,4% шкіл були підпорядкованими Міністерству народної освіти, 42,1% — церковному відомству, 38,9% від загальної кількості усіх початкових шкіл становили земські школи²⁾.

Однак вивчення рідної мови дітьми українців і не планувалося, а окремі спроби прогресивного учительства нещадно переслідувалися. Звідси — і знайомство учнів початкової школи з українською культурою, літературою, фольклором, народним мистецтвом на території України було практично неможливо та досить проблематичним.

Ліпше була поставлена освіта у приватних навчальних закладах, які утримувалися діячами української культури та меценатами. Відома діяльність шкіл Х. Д. Алчевської в селі Олексіївка Слов'яно-Сербського повіту, М. Л. Кропивницького в садибі "Затишок" Куп'янського повіту, М. М. Аркаса в Богданівській школі, Т. Р. Рильського в селі Романівка Сквирського повіту. В цих школах дбали про розвиток мислення у дітей, вчителі намагалися усунути казенно-схоластичне навчання, прищеплювали їм народну мораль, вчили учнів на рідній мові тощо.

Особливо жорстоко царський режим розправлявся з демократичними вчителями після придушення революції 1905—1907 рр. У Київському навчальному окрузі, наприклад з 1905 до 1912 р. було звільнено 32 директори і 972 вчителів.

¹⁾ Назв.праця. — С. 38.

²⁾ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., 1991. — С. 115.

Репресії серед учительства хвилями проносились по всіх закутках України, чинячи розправу над найбільш національно зорієтованими і свідомими учителями початкових та інших шкіл і вищих навчальних закладів.

Більшість шкіл не мали своїх приміщень і ютилися у пристосованих при церквах, сільських хатах тощо. Довгинцівське залізничне училище на Криворіжжі, наприклад, розміщалося у церковному приміщенні. У ньому вчилися діти з багатьох залізничних станцій, звідки їх щоденно звозили “робочими” потягами. Щоб приїхати в школу зі станції Висунь, наприклад, треба дітям вставати посеред ночі і повертатися додому вони також уночі.

Середня школа в Україні була не досконалою. Всього у 1914/1915 р. діяло 117 чоловічих, 232 жіночих гімназій, 42 реальних і 63 комерційних училищ. У них відповідно навчалось 36817, 60292, 12187 та 19639 учнів. На фоні державних шкіл вигідно вирізнялися приватні середні навчальні заклади. Колегія імені Павла Галагана, яка функціонувала в Києві з 1871 р. по 1920 р. у навчальному процесі домінували народні духовні традиції. За рівнем науковості викладання, інтелігентності, вихованості випускників сучасники прирівнювали цей заклад до Царськосельського ліцею, Оксфордського та Кембріджського коледжів. Колегія виховала справжню плеяду вчених, діячів культури і освіти, серед них президент АН України В. Липський, академіки А. Кримський, Н. Котляревський, В. Грабар, К. Костюк, М. Максименко, письменники М. Драй-Хмара, П. Филипович, художники М. Пимоненко, М. Мурашко та багато інших. Цей же заклад закінчив і автор гімну “Ще не вмерла Україна” Павло Чубинський¹⁾.

Проте таких навчальних закладів в Україні було мало, діяли вони не тривалий час. За свій демократизм, не визнання офіційних програм, викладання українською мовою та використання у навчальному процесі елементів українознавства ці школи закривалися, а їхні вчителі переслідувалися.

Відповідно до потреб промисловості з кінця століття у промислових центрах відкриваються професійно-технічні навчальні заклади. Їхня діяльність регламентувалася “Основними положеннями про

¹⁾ Основи національного виховання / За заг. ред. В. П. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук. — Умань, 1993. — С. 71.

промислові училища", прийнятими у 1888 р. Всі училища діяли на основі індивідуальних статутів, за навчальними планами і програмами, що затверджувалися кожним навчальним закладом. На вивчення загальноосвітніх предметів у них відводилося від 10,6 до 34,4% вільного часу. Відома діяльність Маріупольського нижчого механіко-технологічного училища, Горлівського гірничого училища, Слов'янського нижчого гірничозаводського училища, Херсонського ремісничого училища тощо. Як правило, технічні училища, в яких навчалися підлітки з 12—14 років, випускали підмайстрів. Ремісничі школи готували кваліфікованих робітників різних спеціальностей: ковалів, токарів, слюсарів, ливарників тощо.

З початку століття відкриваються ремісничі сільськогосподарські школи та учбові заклади окремих видів професійної школи — мореходні, художньо-промислової освіти тощо.

Вища освіта в Україні продовжувала залишатися недосконалою. На початок 1917 року на всій території України, що входила до складу Російської імперії, діяли 27 вищих навчальних закладів, у яких навчалось 35,2 тис. студентів¹⁾. Серед них було три університети у Харкові, Києві, Одесі, три технічних інститути (Київський політехнічний інститут, технологічний інститут у Харкові та Катеринославський гірничий інститут), Харківський ветеринарний інститут, Київський і Харківський комерційні інститути, Київська і Одеська консерваторії, сім вищих жіночих курсів, Ніжинський історико-філологічний інститут²⁾.

Таким чином, усі вищі навчальні заклади були зосереджені тільки у п'яти містах України, в яких провідні вчені і викладачі теж плекали національний дух, дбали про подальший розвиток вітчизняної наук, культури, освіти.

У задушливій, затхлій обстановці російського великодержавного шовінізму та утиску царату зусиллями учителів-просвітителів у школах різних типів відчувалась досить сильна опозиція нав'язуванню примусової русифікації українського шкільництва. Передусім то були прогресивні учителі пошевченкової доби, які прагнули в умовах заборони української культури здійснювати виховання молоді на кращих традиціях національної педагогіки та шкільництва.

¹⁾ Історія Української РСР. — Т. 4. — С. 434.

²⁾ Вища школа Української РСР за 50 років. У 2 ч. — Ч. 1. — К., 1967. — С. 13.

Досить велика плеяда прекрасних учителів українських шкіл назавжди вкарбована в історію вітчизняної освіти і педагогіки.

Заслугове теплих слів добре ім'я учителя Левка Івановича Боровиковського (1806—1889), вихованця Полтавської гімназії і Харківського університету, викладача історії, латинської мови в Курській гімназії, Новочеркаській гімназії, незабаром — в Полтавській гімназії.

Між іншим, Л. І. Боровиковський, крім педагогічної діяльності, був і поетом шевченкової доби. В передмові до однієї із збірок він писав: “Моя мати — Україна: вона мене голубила й годувала, і на все добре наставляла. Як щира дитина, я її слухав — і повік не забуду, що вона мені говорила, як на все добре вчила — як з людьми жити, як на світі добре робити...” (Див.: Боровиковський Л. Твори. — К.: Сяйво, 1929. — С. 135). Власне, це і педагогічне кредо Левка Івановича.

Тож учитель-філолог, учений-фольклорист, етнограф, лінгвіст, поет-романтик Левко Боровиковський заслугове доброї пам'яті на крижальх історії української педагогіки і школи.

Не менш цікава доля (постать) учителя шевченкового часу, який офіційно мав ще й титул доктора богослов'я, Сидора Івановича Воробкевича (1836—1903). Він народився на Буковині в родині вчителя богослов'я, на десятому році життя уже лишився круглим сиротою... По закінченні семінарії приймає приходи Давидени, Руську Молдавищу (Південна Буковина), а з 1867 року отримує посаду учителя співу в Чернівецьких семінарії і гімназії. По закінченні Віденської консерваторії (1869) стає учителем музики і співу у середніх навчальних закладах, керує народними хорами, а із заснуванням Чернівецького університету (1875) стає його викладачем по класу постановки голосу, хорового співу, диригування.

С. І. Воробкевич записав і опублікував сотні українських, румунських і молдавських народних пісень, які почав збирати з 14-річного віку і продовжував усе своє 67-річне життя.

Не можна не назвати вчителя пошевченкової пори, виховання історико-філологічного факультету Харківського університету Василя Степановича Гнилосирова (1836—1901), який усе своє життя віддав освітянській справі, працював учителем, а з 1873 р. директором Канівської повітової школи.

В. С. Гнилосиров був прихильником демократичних перетво-

рень в системі народної освіти, прагнув викладати рідною мовою, багато зробив по догляду за могилою Т. Г. Шевченка, її впорядкуванню і охороні. Він усе своє життя виховував учнівську молодь у повазі до національних святинь і символів.

Увійшов відомий учитель до історії літератури під псевдонімом А. Гавриш-Гнилоширов. Що ж, нехай під таким же ім'ям талановитий учитель пошевченкової доби увійде і до історії української педагогіки.

Учитель літератури Василь Семенович Мова (1842—1891) довгий час працював в Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії. Він закінчив юридичний факультет Харківського університету кандидатом прав. І, як найчастіше бувало в учительських колах того часу, багато працював в літературі, між іншим, під псевдонімом В. Лиманський, певно, під впливом місця розташування рідного хутірця біля Солодкого лиману, що на Кубані.

В. С. Мова-Лиманський з роду козацького сотника Чорноморського Стародерев'янківського куреня. Переконаний вільнодумець, знавець і популяризатор творчості Кобзаря, один з перших авторів поетичного перекладу "Слова о полку Ігоревім" рідною мовою, автор кількох оригінальних творів і поетичних збірок "Проліски". В. С. Мова-Лиманський мав товариські стосунки з багатьма прогресивними вчителями України пошевченкової доби.

Вихованець Чернігівської гімназії і Київського університету Микола Андрійович Вербицький (1843—1909) викладав словесність в Полтавській, а потім в Чернігівській гімназіях. Бунтарський норов, глибоке переконання у необхідності демократичних перетворень в системі і змістові народної освіти України, у практичній діяльності прагнув виховувати найсвятіші людські почуття на кращих зразках українського фольклору, на творах гнівного Тараса Григоровича Шевченка, будив у учнівській молоді почуття гідності і гордості належати до дивного українського миролюбивого, працюючого і пісенного народу.

Володимир Олександрович Кобилянський (1898—1919) із свідомством про складені іспити на помічника народного вчителя їде учителювати в села Буковини та Галичини. Мало відомостей про учительську діяльність та й взагалі про коротке життя В. О. Кобилянського збереглося, а що витікає з його поетичних творів, свідчить про

його глибокі патріотичні переконання, про прагнення виховувати молодь на образах Олекси Довбуша і Лукіяна Кобилиці, опришків і гайдамаків-лицарів свободи, до яких він ставився як до національних героїв.

Окремою і самобутньою постаттю на терені української культури і просвітництва є Іван Іванович Манжура (1851—1893), життя і творчість якого пройшли здебільшого на Катеринославщині (нині Дніпропетровська область).

Гнаний царатом із шостого класу гімназії за “непокірну вдачу”, згодом — з другого курсу Харківського ветеринарного інституту, до якого 1870 року І. Манжура вступив вільним слухачем, і де б не працював потім — скрізь зазнавав переслідувань. Визначний український поет, фольклорист та етнограф, історик і учитель усе доросле життя перебував приватними уроками, мізерним підзаробітком в редакціях катеринославських журналів і газет, для яких писав статті про виховну, формуючу і виховну роль народнопоетичних творів, народних обрядів і традицій.

Тому, не дивлячись на постійну прискіпливу увагу поліції і різних департаментів, натхненного співця і захисника покривджених і знедолених І. І. Манжуру обирають 1887 р. дійним членом Харківського історико-філологічного товариства, а 1891 р. — дійсним членом Товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті.

Прижиттєві збірки поезій “Степові думи та співи” (1889) та фольклорних творів “Сказки, пословицы и т. п., записаны в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою” (1890) ще за життя автора вивчалися в навчальних закладах Середньої Наддніпрянщини.

Знесилений у боротьбі із злиднями, постійними переслідуваннями, надломлений жahlливими умовами життя і тяжкими хворобами І. І. Манжура помер на 42-му році життя в Катеринославі як бездомний жебрак. Так і похований на історичному Севастопольському цвинтарі, і лише на початку шестидесятих років уже ХХ ст. віднайдено могилу великого страдальця і рукописні зошити у фондах Державної публіцистичної бібліотеки АН України. В одній із поезій мандрівного талановитого учителя і вченого є рядки “Я син твій, нене-Україно...”. Такий же знедолений і зневічений син, якою була тоді Україна для більшості своїх дітей...

Цінний і помітний вклад у розвиток вітчизняної педагогічної думки вніс Іван Бажанський (1863—1933) — типовий представник української інтелігенції Буковини кінця XIX — початку XX ст. Письменник, фольклорист, етнограф, літературознавець, перекладач і громадський та культурний діяч І. Бажанський 47 років свого життя присвятив безпосередній педагогічній діяльності, працюючи вчителем, шкільним інспектором, директором школи тощо.

І. Бажанський бачив кардинальне розв'язання проблеми українського шкільництва й національного виховання в основному лише через україномовність. Тому в центрі його уваги стоять українські рідномовні обов'язки школи, батьків, учнів, учителів, які знайшли своє втілення у творах “Русини а не Москалі”, “Виховання дитини через дім і школу” та ін. Цим він вніс свій вагомий вклад у розвиток вчення про функції рідної мови, яка пізніше знайшла своє цілісне завершення у праці І. Огієнка “Наука про рідномовні обов'язки”.

В основу розбудови українського шкільництва й національного виховання, педагог крім необхідності навчання рідною мовою, клав народність, як поняття суті життя народу і всього, що його характеризує і вирізняє з-поміж інших народів; націоналізацію шкільництва, українознавство.

І. Бажанський наочно довів, що нема й не повинно бути виховання без коріння, без генетичної лінії, без власного національного обличчя. Тому розроблені І. Бажанським положення про розбудову національної школи й виховання мають велике значення на даному етапі розвитку освіти.

До найбільш викристалізованих І. Бажанським цінностей народної педагогіки належить: ідея верховенства рідної мови у навчанні та вихованні дітей й особливої дидактичної місії фольклору; ідея гармонії родинно-громадсько-шкільної взаємодії; ідея пріоритетності народно-виховних засобів, як таких, що найбільшою мірою відповідають національній вдачі української дитини; ідея домінантної ролі гри у розвитку дітей.

Серцевиною національного виховання І. Бажанський вважав буковизнавство як невід'ємну частину українознавства, що в парадигмі едукаційних напрямків посідає провідне місце й прямує у своєму функціональному вираженні до досягнення націоналізації особистості. За його переконанням, магістральною лінією у вітчиз-

няній педагогічній теорії й практиці мають стати власні винаходи, здобутки й відкриття.

Суть концептуальної ідеї І. Бажанського про розвиток національної освіти й виховання полягає в тому, що українську народну педагогіку він розглядав як невичерпне джерело їх збагачення і засіб розв'язання наявних у них проблем.

І. Бажанський здійснив вагомий вклад в українську національну освіту і педагогіку. Освітня спадщина та педагогічні ідеї І. Бажанського мають велике значення для сучасної української школи і педагогіки¹⁾.

У кінці ХІХ— на початку ХХ ст. активною діяльністю відзначилися “просвіти”, які ставили собі за мету сприяння освіті українського народу його рідною мовою. Перша організація “просвіти” виникла у 1898 році у Львові. Революція 1905—1907 рр. сприяла відкриттю просвітніх товариств у Києві, Одесі, Чернігові, Житомирі, Катеринославі, Кам'янець-Подільському, Миколаєві та інших містах. Вони впроваджували в школи українську мову, історію України, дбали про видання українських підручників, книг, порушували питання про відкриття українських шкіл, проводили свята за народними традиціями тощо. У цей період видавництвом “Український вчитель” були видані “Українська граматика для школи” гр. Шерстюка, “Арифметика для українських шкіл” О. Коницького, “Граматика (букварець)” С. Черкасенка та ін.

Значну просвітницьку роботу проводив педагогічно-освітній щомісячник “Світло”, що видавався “Українським вчителем”. Журнал висвітлював питання дошкільного, шкільного та позашкільного виховання, відстоював права української школи та української мови в ній. У журналі давалися цінні поради вчителям, вихователям, батькам з різноманітних освітньо-виховних проблем. Діяльності товариств “просвіти” протидіяла вся система самодержавства з її механізмом переслідувань та репресій.

То ж прогресивні діячі освітньої ниви, громадськість кінця ХІХ — початку ХХ ст. відстоювали національну суть, зміст і традиції українського шкільництва, педагогічної думки.

¹⁾ Червінська І. Б. Освітня діяльність і педагогічні ідеї І. М. Бажанського // Автореферат на здобуття наук. ступеня канд-та пед. наук. — Івано-Франківськ, 1997. — 22 с.

Завдяки їх невтомній праці вдалося зберегти основи національного шкільництва і традицій української педагогічної думки.

XIX ст. не вирішило освітніх проблем в Україні. Український народ, перебуваючи у складі Російської та Австро-Угорської імперій, не мав своєї національної школи. Уряди цих держав все робили, аби викоринити із школи українську культуру, рідну мову. І робилося це цілеспрямовано, послідовно. Тільки у другій половині XIX ст. в Російській імперії були проведені акції, спрямовані проти української школи, а саме: у 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав циркуляр, яким забороняється випуск українською мовою будь-якої літератури, окрім творів “ізящной словесности”. Проте і їх друкування всіляко обмежувалося: у 1876 р. царем видано т. з. Ємський Указ про заборону введення українських книжок із-за кордону (в першу чергу мається на увазі із Галичини, яка перебувала в складі Австро-Угорщини). Заборонялося видавати книги «на малороссийском наречии», пісні, ноти тощо; у 1884 р. закриваються усі українські театри; у 1895 р. забороняються українські дитячі книжки; у 1908 р. Указом сенату Росії переслідувань зазнає вся українська наука і культура як така, що “шкідлива для безпеки Російської імперії”; у 1914 р. цар Микола II своїм указом скасовує українську пресу та інші антиукраїнські заходи.

Ці акції викликали бурхливу реакцію з боку українського народу і його духовної еліти — вчительства, письменників, вчених, діячів культури, мистецтва тощо.

Провідною ідеєю їхньої просвітньої діяльності стала боротьба за українську школу, відстоювання права українців навчати своїх дітей рідною мовою на засадах багатовікової національної культури.

Просвітителі цього періоду продовжують справу своїх великих попередників К. Д. Ушинського, О. В. Духновича, Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманова та інших, які вважали, що справа просвіти є разом і справою національного відродження українського народу.

І. Я. Франко, Л. І. Глібов, П. А. Грабовський, М. С. Грушевський, С. Ф. Русова, С. В. Васильченко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, Г. Г. Лубенець та багато інших засуджували політику царизму в галузі освіти, відстоювали необхідність навчання дітей рідною мовою. Вони порушують питання про незадовільне становище народних шкіл та їхніх вчителів.

Діячі культури і освіти кінця ХІХ — початку ХХ ст. продовжували традиції українського просвітництва, започатковані діяльністю М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, О. В. Духновича та інших і розвивали українську освітню ідею в нових суспільно-історичних умовах.

Неоціненною скарбницею педагогічної мудрості є творча спадщина І. Я. Франка (1856—1916 рр.). Його творчість поета, прозаїка, драматурга, теоретика літератури, критика, історика, філософа, політолога, етнографа, фольклориста, просвітителя тощо є виявом генію українського народу. Чільне місце у ній займають педагогічні ідеї, проблеми національної школи, історії педагогіки, змісту освіти і методів навчання тощо.

І. Я. Франко боляче переживав підневільний колоніальний стан українського суспільства, дискримінацію українців у галузі освіти. У своїх публікаціях “Народне шкільництво у Галичині”, “Чого хоче “Галицька робітницька громада?”, “Чого вимагаємо?”, “Наші народні школи і їх потреби”, “Середні школи в Галичині у 1875—1883 рр.” та інших просвітитель змальовує масову неписьменність і темряву галичан, яка викликана політикою Австро-Угорської монархії на українських землях.

Повсюдно не вистачало шкіл, існуючі шкільні приміщення були не придатними для навчання. Франко писав, що в таких школах діти навчаються “по кілька годин в такій задусі, в такім смороді, що не то вчитися, але й дихати там не можна”. Більшість дітей через відсутність шкіл зовсім не навчалися.

Але і в тих школах, які існували, навчання було антинародним, нестерпним для дітей трудівників. Більшість серед вчителів були тими, хто ненавидів дітей з народу, збиткував над ними. Таких вчителів-садистів І. Я. Франко описує в оповіданнях “Олівець”, “Отець-гуморист”, “Schonschreibtn” та ін. Жахливою є картина побиття учня тільки за те, що він загубив олівець:

Лягай! — крикнув той і, не ждучи далі, вхопив Степана за волосся...

І. Я. Франко показував, що школа, в умовах української бездержавності є не світочем, а служить затемненню, здичавінню народу. У його п'єсі “Учитель” змальовується тогочасна школа, яка нічого і нікого не вчила. Молодий вчитель Омелян Ткач, який приїхав у село, щоб навчати дітей, дати їм світло для життя від місцевого війта дізнається як навчав дітей його попередник.

Війт: - Та як жив? (Попередній вчитель. — Авт.) Робив собі в полі та в городі...

На жаль така школа була не поодинокую, а масовою, бо відповідала інтересам колоніального режиму.

Жахливий стан початкової школи закривав доступ дітей трудівників до гімназії і університету.

Як і Т. Г. Шевченко поет картав інтелігенцію, яка кидається в ноги чужинцям, аби прислужитися, дістати собі чини і статки. У "Пісні руського бурсака" він показує зрадливість і підлість таких "патріотів":

Над все мені мила руська мова,
Но, щоб кар'єри ся добить,
Волю по-руськи ані слова,
Лиш по-німецьки говорить.

У своїх педагогічних пошуках І. Я. Франко був прихильником української національної ідеї.

Дослідник педагогічного спадку І. Я. Франка академік АПН України Стельмахович М. Г. стверджує, що мету й завдання українського національного виховання просвітитель виводив із потреб служіння українському народові, нації, боротьбі за вільну, незалежну, демократичну, самостійну Українську Державу дотримуючись мудрих заповітів народної педагогіки, необхідності утвердження освіченості й національної самовідданості громадян, необхідного дотримання в помислах і поведінці народних чеснот.

До відродження української державності і життя для України закликає вірш І. Франка "Не пора!", що став улюбленою народом піснею:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й Ляхові служити!
Довершилась України кривда стара, —
Нам пора для України жити...

Духовно утверджує прагнення українців мати власну українську державність поезія "Великі роковини" з її завершальними словами:

Довго нас недоля жерла,
Досі нас наруга жре,
Та ми крикнім: "Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!

Навіть із сказаного вище неважко замітити, що виховним Ідеалом Великого Каменяра була людина-борець, “вічний революціонер”, “каменяр” нового суспільства у незалежній Українській Державі. Осягнення його можливе через раціоналізацію національного виховання.¹⁾

Метою українського виховання І. Я. Франко вважав всебічну підготовку молоді до втілення найвищого ідеалу народу — створення власної держави, активну участь у її розбудові, відродженні і розвитку української освіти, культури, як складової вселюдських цінностей.

Виховання в інтересах нації має плекати синів і дочок свого народу, свідомих українців з притриманою їм ментальністю. Національне виховання, на думку просвітителя, базується на житті нації, традиціях народу: “Виховання народу мусить вирости з традицій, з культурного стану того народу, мусить корінитися в характері, привичках народу. Інакше се буде даремна трата часу й сил”.

Повноцінне виховання українська молодь, на думку І. Я. Франка, може одержати тільки в незалежній, суверенній Україні. Рідна школа має вирішувати надзвичайно важливе завдання: “витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, звідки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися”.²⁾

Зміст і методи навчання та виховання І. Франко визначив як квінтесенцію роботи школи. ...Висловив чимало зауважень до тодішніх шкільних підручників. «Наші шкільні підручники, — зазначав він, знов таки в значній мірі завдяки пануючому в Галиччині режимові, переважно не оригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто далеко від рівня сучасної науки...” Це в певній мірі стосувалося й методів навчання та виховання й підручників середніх шкіл. Франко зазначав: “В школах наших роз-

¹⁾ Стельмахович М. Г. Педагогічні погляди Івана Франка, 1998. — С. 8, 9 (машинопис).

²⁾ Франко І. Одвертий лист до галицької Української молоді. // Твори. — Т. 45. — С. 404.

кладені науки крайнє непедagogічно. Особливо незадовільне було тут вивчення української мови та літератури, фольклору. У гімназіях, а також в університетах, домінували зубріння і муштра. У протизагу ім Великий Каменяр виставляв свідомість навчання і при цьому особливого значення надавав самостійній роботі над книгою:

Книги — людська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

Велика увага в творчості І. Я. Франка приділялася сімейному вихованню. Традиційну українську родину він розглядав як перший і найвпливовіший осередок патріотизму, національного єднання та виховання, місце прищеплення здорових норм й навичок поведінки, пошанівну рідної мови, народних звичаїв, традицій.¹⁾

Франко виявив себе неперевершеним знавцем народної педагогіки, якою пронизана вся його літературна творчість. Твори для дітей: "Малий Мирон", "Грицева шкільна наука", "Борис Граб", "До світла", "Лис Микита", "Коли ще звірі говорили" та багато інших мають велику педагогічну і пізнавальну цінність, складають золотий фонд дитячої літератури.

І. Я. Франко у своїй творчості простежує розвиток вітчизняної школи і педагогіки. Його перу належать праці про освіту часів Київської Русі, діяльність Острозької академії, Львівської братської школи, Львівського Університету тощо.

Педагогічні погляди І. Франка розбудили інтерес до української школи та її проблем сучасників поета і мають визначне значення на сучасному етапі розбудови української національної школи. Леонід Іванович Глібов (1827 — 1893) всесвітньо відомий український байкар, був і талановитим учителем. За походженням Л. І. Глібов із с. Веселий Поділ Хорольського повіту, а дитинство і юність пройшли в с. Горбак Кременчуцького повіту. Вихованець Ніжинського ліцею, учителював три роки в містечку Чорний Острів на Поділлі, а з 1858 р. в Чернігівській гімназії.

Як типовий просвітитель-демократ, Леонід Іванович Глібов критично ставився до тодішньої системи навчання і виховання, фізич-

¹⁾ Стельмахович М. Г. Педагогічні погляди Івана Франка, 1998. — С. 10 (машинопис).

них покарань учнів, приниження їхньої людської гідності; відстоював введення в народних школах нових, дійових методів, нового змісту освіти, заснованого на передових досягненнях науки, підтримував і пропагував нові підручники, зокрема "Буквар южнорусский" Т. Шевченка, "Арифметику (Шотницю)" Д. Морозова, граматики І. Деркача і Л. Ященка, наукові й педагогічні праці К. Шейковського, інших прогресивних авторів.¹⁾

Л. І. Глібов, мабуть, одним із перших в Україні висловив думку про необхідність поширення через пресу педагогічного досвіду, здобутків науки і культури. Відстоював потребу створення мережі позашкільних і позакласних закладів на зразок "кіндер-клубів", які б здійснювали художньо-естетичне та моральне виховання молодого покоління. Підкреслював роль особистості вчителя, його благородну місію, значення співробітництва школи, сім'ї і громадськості. Свої байки адресував дитині, відзначав корисність їх змісту і для дорослих.

Як активний діяч недільної школи Леонід Іванович виступав у "Черниговском листке" за поширення грамотності серед народу. Підводив і деякі теоретичні питання освіти, систематично висвітлював роботу цих закладів, закликав місцеву інтелігенцію всіляко їх підтримувати матеріально і морально.

В газеті "Черниговский листок", що заснована з ініціативи Л. І. Глібова і яка проіснувала 1861-1863 рр., учитель-байкар публікує цикл статей з питань національної педагогіки, в полеміці на сторінках газети відстоював право навчати і виховувати учнівську молодь рідною мовою, стверджує перспективу української літератури і літературної мови.

В Чернігівському архіві збереглися документальні свідчення про те, як губернатор сповіщав київського учбового округу про неблагодійність Л. І. Глібова і про заборону вчителю-байкару жити в губернському місті...

Помітний слід в історії української педагогічної думки полишив Трохим Оврамович Зінківський (1861-1891). У своїх працях "Національне питання в Росії", "Штунда. Українська націоналістична секта", "Молода Україна, її становище і шлях", байках, прозових тво-

¹⁾ Марценюк С. П. Про педагогічне спрямування творчості Л. І. Глібова // Рідна шк. 1993. — № 11-12. — С. 18.

рах просвітителів досліджує витoki духовності українського народу, обстоює його право на національну самобутність, самотворчість бо вважає життя певного народу частиною життя світу. Виходячи з цієї тези Зінківський винить російський імперіалізм за “змоскалювання нашого народу”, за який іде національна деморалізація”.

Він вважає прибічників асиміляції народів варварами, які бажають “щоб люд весь мав одну голову, щоб її відтяти одним махом. І ось такі культурні варвари вважають головною річчю вийняти душу з народу, знищити його культуру й моральну істоту, асимілювати”.

У праці “Молода Україна, її становище і шлях” (1890) Зінківський з боєм пише про втрати народом своєї інтелігенції, потоки якої “течуть у різні моря, доповнюють здебільшого чужі води, лишаючи Україну без усякого духовного напою”. У цьому певна роль зденационалізованої школи, яку на думку Зінківського треба вивести з під опіки імперської держави. Програми шкіл, їх мова і наявність асигнування має цілком перейти до рук громадян.¹⁾

Павло Арсенович Грабовський (1864-1902) у педагогічних статтях “Про розвиток шкільної освіти в Ахтирському повіті Харківської губернії”, “Дещо про освіту на Україні”, “Дещо у справі жіночих типів” змальовує жалюгідне становище школи, яка не була фактором освіти, а несла безпросвітну темряву та неучтво. Його непокоїло те, що школа служила не всьому народу, а тільки пануючому стану. Він вважав, що освіта має бути вільною від туману релігійного й шовіністичного.

Особливо різко критикує П. А. Грабовський ставлення держави до народного вчителя, який переслідується урядниками, духовенством, представниками місцевої влади. Поет змальовує образи народних вчителів, які самовіддано трудяться на ниві народної освіти. У вірші “Трудівниця” він порівнює діяльність сільської вчительки з променем, який освітлює все дитяче життя.

Вагоме місце у поезії Павла Грабовського посідають вірші, присвячені дітям. У віршах “До дітей”, “До школи”, “Трудівниця” та інших він показує свою глибоку любов та повагу до маленьких громадян, закликає вчителів виховувати їх чесними, корисними для суспільства.

¹⁾ Болтівець С. Апостол українського просвітництва. // Жива вода, 1992. — № 12.

Над реалізацією ідеї народності виховання плідно працювали на Закарпатті Іван Андрійович Ставровський (1822—1878 рр.), Олександр Іванович Павлович (1819—1900 рр.), Августин Волошин (1874—1946 рр.) та ін. Вони, як і О. В. Духнович, вважали освіту і школу важливим засобом поліпшення життя людини і всього суспільства.

Працюючи сільським вчителем І. А. Ставровський і О. І. Павлович дбали про виховання дітей в дусі народності. Діти мають зростати працюючими, людяними, національно і соціально свідомими особистостями. І. А. Ставровський у своїй праці “Педагогія”, що була написана у 1846 р. розробив методику розвитку тілесних та духовних сил дитини, підкреслюючи органічний зв'язок між ними.

І. А. Ставровський і О. І. Павлович засуджували антиукраїнську освітню політику Австро-Угорської монархії, спрямовану на денационалізацію українського населення Закарпаття. Рідна мова, національна культура, вітчизняна історія є, на їхню думку, найвпливовішим засобом прищеплення дітям любові до народу, підготовки патріотів, відданих інтересам свого народу. Діяльність О. В. Духновича та його послідовників помітно вплинула на педагогічну творчість Августина Волошина (1874—1946 рр.).

У шкільництві Закарпаття А. Волошин впевнено торував стежку, що була прокладена Духновичем. Як і О. В. Духнович, Волошин багато уваги приділяв вихованню учительських кадрів. Він пише “Практичну граматику малоруської мови”, “Педагогіку і дидактику”, “Коротку історію педагогіки”, “Педагогічну методику”, “Психологію”, “Нарис педагогіки”, а також багато інших творів, адресованих учителям, підручників для початкової та середньої школи.

Він очолював Педагогічне товариство Підкарпатської Русі, був організатором Учительської Громади, брав активну участь у культурному та громадському житті, писав художні твори. За внесок до розвитку освіти та культури рідного краю А. Волошина ще за життя називали “батьком” українського відродження на Закарпатті.

Леся Українка — Лариса Петрівна Косач-Квітка (1871—1913), як і всі українські просвітителі-гуманісти, критикує систему освіти, якою не забезпечується навчання усіх трудящих. У нарисі “Школа”, опублікованому у журналі “Народ” у 1895 р., вона показує запустіння початкової школи на Волині, нестерпні злидні учительки цієї школи.

Змалку Л. Українка виявила зацікавленість шкільництвом і освітою, навчальними книгами, адже змушена була займатися самоосвітою.

Зростаючи як поет і просвітитель, Леся Українка розкривала численні соціально-педагогічні проблеми тогочасного суспільства, протестуючи проти експлуатації дітей ("В катакомбах"), проти відсталості українських церковнопарафіяльних шкіл (нарис "Школа"), проти заборони в школах кращих підручників для учнів і книг для читання (посібник К. Д. Ушинського "Родное слово", книг для читання Й. І. Паульсона та ін.).

Життя і творчість Лесі Українки багатопланово досліджено українськими авторами.¹⁾

Відомий письменник-українознавець Микола Олійник констатує, що Леся Українка була фанаткою марксизму — ми вже мали нагоду переконатися в цьому у випадку з "Капіталом". А ось нове, що, покинувши спецхрани, вийшло на світ останнім часом: відповідаючи обіцяльникам інтернаціонального блага, що буцім має настати після перемоги пролетарської революції, Леся Українка без натяків, напрямки пише: ніж не відомо, доки чекати тої пори, то чи не краще збудували свою, власну хату, на своїй землі вже тепер.

Позиція явно недвозначна. І не треба ламати списи — варто чесно глянути Правді в очі, визнати реалії за реалії, а не підладнуватися під сумнівні теорії й гасла. Петербурзький цензор, забороняючи першу збірку ще зовсім молодій поетесі, прозріливо вгадав у авторці палкого захисника "сумасбродной мечты о независимости Малороссии". Устами самодержавного чиновника мимоволі глаголила істина.²⁾

"Караючий меч для гнобителів" Леся Українка залишила глибокий слід в генетичній пам'яті українського народу як визначний просвітитель, хто вогненним словом кликав до очищення держави і душі кожного від скверни, рабства духовного і натурального, заклин-

¹⁾ Франко І. Леся Українка // Твори. — Т. 17. — К., 1955; Бабишкін О. У мандрівку століть. Слово про Лесю Українку. — К., 1971; Кухалашвілі К. Леся Українка — публіцист. — К., 1965; Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — К., 1970 та ряд інших.

²⁾ Олійник М. Палали кров'ю дикі рожі: Життєва драма Лесі Українки. Посібник для учителів словесності і українознавства // Рідна шк., 1996. — № 2. — С. 41.

каючи до досвітних вогнів перемоги над собою і над імперським гнобленням.

Виключне історичне значення Лесі Українки у побудові виховання і освіти українців в умовах царської Московської імперії визнавали і російські журнали. Наприклад, в редакційному представленні статті Лесі Українки “Школа” журнал “Семья и школа” писав: “В середині 90-х років минулого століття... письменниця стала гостро критикувати всю царську систему народної освіти. Леся Українка задумала тоді написати серію нарисів під назвою “Волинські картинки”. Перший нарис “Школа” зміг з’явитися на світ у лютому 1895 року в газеті “Народ”. Письменниця розповіла про жахливі умови, в яких перебувала сільська церковноприходська школа”.¹⁾

Леся Українка стала своєрідною ланкою між ХІХ—ХХ ст. в просвітництві, українському шкільництві і педагогічній думці, вітчизняної культури, без якої не можна було вести мову про цілісність системи освіти і виховання юних українців, високої їх духовності і взагалі ментальності етносу і нації.

В історії педагогіки Леся Українка відома з дев’ятнадцятилітнього віку, коли талановита дівчина для молодших сестер написала підручник “Стародавня історія східних народів”, що свідчить про її надзвичайну обізнаність і обдарованість.

А скільки народних пісень з голосу Лесі Українки збережено для майбутніх поколінь, для вічності!²⁾

Поетичні твори Лесі Українки стали солоспівами (музика М. Лисенка, К. Стеценка, М. Скорульського, Я. Степового та ін.), хоровими ансамблями (музика В. Клима, С. Юцевича, Б. Фільца і ін.). За мотивами творів Лесі Українки створені балети (“Лісова пісня”, муз. М. Скорульського), опери і ораторії...

А скільки прекрасних поетичних творів стали народними піснями! (“Ой на морі”, “Єсть на небі дві зірничі”, “Ой у полі жито”, “Ти, мати моя”, “Був собі журавель”, “Про Бондарівну”, “Мир миром” та ряд інших).

Педагогічний потенціал величезної сили несуть собою не лише поетичні твори Лесі Українки, зібрані нею фольклорні скарби, а й

¹⁾ Див.: “Семья и школа”, 1971. — № 5. — С. 32..

²⁾ Лесина пісня / Упор. М. Б. Степаненко. — К., 1971. — С. 97—112.

драматичні твори класика української культури “У катакомбах”, “Лісова пісня”, “Адвокат Мартіан”, “Камінний Господар”, що свого часу видані окремим томом з фундаментальною вступною статтею А. Гозенпуда “Театр Лесі Українки”.¹⁾

Драматичні твори Лесі Українки — то і школа життя, і віддзеркалення етнопедагогічних ідей, відшліфованих віками, то і заклик до розкріпачення людської душі від будь-якого поневолення.

Леся Українка високо цінувала ідеального українського вчителя, роль друкованої книги (рукописної і друкованої) у вдосконаленні кожним власних поглядів, прагнення ніколи не зупинятися на досягнутому.

Педагогічні, філософські, соціально-естетичні погляди Лесі Українки стали значним вкладом в царині становлення українського шкільництва, теорії і практики навчання і виховання української молоді.

У когорті українських просвітителів Леся Українка посідає особливе місце, а її пророкування водночас є і одкровенням перед вічністю:

Як я умру, на світі запалає
Покинтий вогонь моїх пісень,
І стримуваний промінь засіє,
Вночі запалений, горітиме удень...

Михайло Михайлович Коцюбинський (1864—1913) з власного педагогічного досвіду глибоко знав і любив дітей, стан освітньої справи. У публіцистичних статтях “Шкільні справи”, які публікувалися у житомирській газеті “Волинь”, письменник показував масову неграмотність населення, безправ’я народних учителів, висвітлював догматичні методи навчання, принизливе ставлення окремих учителів до учнів тощо.

Часто художні твори М. Коцюбинського про дітей і для дітей спрямовані на перегляд змісту і форм трудового виховання, перебування сімейного виховання на засадах національної етнопедагогіки, виключаючи з нього насильство, жорстокість (“Подарунок на іменини”) тощо.

М. Коцюбинський гнівно викриває негідні вчинки учителів і нікчемних учительок, батьків, у яких рівень педагогічної культури

¹⁾ Українка Л. Театр / Редакція, вступна стаття і примітки А. Гозенпуд. — К., 1946.

практично дорівнює нулю. Але ж М. М. Коцюбинський до всього іншого викривач соціальної нерівності, такої згубної для дітей і дитинства (“Ялинка”, “Маленький грішник”) тощо.

М. Коцюбинський виступав за вивчення дитячої психології, а діти, на його глибоке переконання, повинні навчатися рідною мовою на кращих художніх творах української класики і дитячого фольклору. І реалізувати на практиці такі грандіозні завдання можуть українські учителі, свідомі національного обов'язку, високо моральні і високо кваліфіковані фахівці своєї справи.

Виразником національно-демократичної педагогіки початку ХХ ст. був Степан Васильович Васильченко (Панасенко) (1879—1932). Талановитий педагог і письменник, він у своїй творчості фокусував актуальні проблеми тогочасного шкільництва та педагогічної думки.

У педагогічних працях “Народна школа і рідна мова на Україні”, “Записки учителя”, “Записки із життя сільських учителів” та ін., а також у своїх художніх творах “Над Россю”, “З самого початку”, “Божественна Галя”, “Гріх”, “Вечеря”, в автобіографічному нарисі “Мій шлях” та багатьох інших С. В. Васильченко правдиво змальовує школу та її тогочасні проблеми. Педагог висміює русифікаторську політику царизму, стоїть за навчання дітей рідною мовою. Для цього він акцентує увагу на необхідність складання навчальних посібників рідною мовою, маючи за взірць відомі підручники К. Д. Ушинського, Б. Д. Грінченка.

У багатьох творах С. Васильченко підіймає проблему народного вчителя. Він правдиво висвітлює різні сторони діяльності вчителів, показує залежність їхньої долі від злиднів, знущань чинів з “гудзиками та кокардами”, а також сільського начальства: учитель-трудивник постійно зазнає на собі їхнє свавілля, він завжди “загнаний”, з вимученим обличчям, хворобливим блиском в очах, завжди мовчазний, завжди покірний”.¹⁾

Протестом проти переслідувань вчителів, проти перебування їх у стані недоїдання та голоду прозвучало звернення просвітителя до можновладців: “Скиньте з нас сумні шати, дайте нам працювати просто й чесно, дайте нам людського життя, бо ми не хочемо бути каліками”.²⁾

¹⁾ Васильченко С. // Твори. — Т. 4. — С. 40.

²⁾ Там само. — С. 38.

Васильченко у багатьох своїх творах проявив себе глибоким знавцем психології дітей і підлітків. Він показує, що селянські діти розумні, кмітливі, працьовиті від природи, їм потрібна ласка, уважне ставлення з боку вчителя.

Плідно працював на ниві народної освіти Тимофій Григорович Лубенець (1855—1936 рр.). Його практична діяльність народним вчителем, викладачем гімназії, інспектором Київського навчального округу, директором народних училищ Київської губернії відзначена публікаціями про будівництво шкіл, створення дитячих садків, бібліотек, організацію курсів для народних вчителів, шкіл для дорослих, вечірні класи для дорослих тощо.

У центрі його практичної на науково-педагогічної діяльності є проблеми організації, теорії та методики початкового навчання. Праці Лубенця “Педагогічні бесіди” (1908—1913 рр.), “Про наочне викладання” (1911 р.), Граматика, Читанка (1883 р.), Зернинка (в 4-х частинах для читання, письма та практичних вправ у початкових класах), “Керівництво до “Зернинки” — методичний посібник для вчителів, “Рідна нива”, “Буквар і Читанка” (20-ті роки XX ст.), Завдання для самостійних письмових вправ, Збірник арифметичних задач, “Методичне керівництво” до нього, “Письмові самостійні роботи у початковій школі” є золотим фондом вітчизняної теорії та методики початкової освіти.

На превеликий жаль багато навчальних книг Лубенця не використовувалися у школі. Така доля спіткала Граматику (український буквар) та Читанку, створені педагогом у 1883 р., вони були заборонені Міністерством освіти з тієї причини, що навчання грамоти українською мовою не допускається в школі. Засуджуючи таку освітню політику царизму Т. Г. Лубенець все своє життя боровся проти насильницької русифікації української молоді, боронив право свого народу навчати дітей рідною мовою. Це дало підставу попечителю Київського навчального округу у поданні міністру освіти назвати Т. Г. Лубенця “шкідливим для державної служби службовцем”. Наслідки не примусили себе чекати — 26 червня 1913 р. Т. Лубенець звільнено з посади директора народних училищ.

Не маючи змоги писати підручники українською мовою, написані ним інші навчальні книги та методичні посібники мали багаторазові перевидання і довготривало використовувалися у школі. Так,

“Зернинка” та «Керівництво до “Зернинки”» перевидавалися більше 10 років, а збірник арифметичних задач та “Методичне керівництво” до нього мали 17 перевидань.

З властивою йому принциповістю Т. Г. Лубенець виступав проти тілесних покарань учнів. У 1913 р. він виступив на I Всеросійському з’їзді з питань народної освіти з доповіддю “Витяг про покарання”, в якій засудив деспотизм російської школи, обстоював гуманістичну педагогіку.

Досить плідною була науково-педагогічна діяльність Олександра Федоровича Музиченка (1878—1940 рр.), який працював учителем гімназії у Києві, викладачем педагогіки Ніжинського історико-філологічного інституту. Його твори “Що таке педагогіка і чого вона навчає”, “Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці” та інші відбивають прогресивні погляди автора і сприяли поширенню демократичних педагогічних ідей у вітчизняній педагогіці.

Зокрема, О. Ф. Музиченко засуджував наявність у системі народної освіти т. з. тупикових шкіл і боровся за наступність і єдність усіх ланок з нижчої школи в середню, із середньої у вищу...”¹⁾

О. Ф. Музиченко розробляє і обґрунтовує критерії визначення змісту загальної освіти. На їх основі він пропонує до навчального плану школи включаючи предмети, що дають можливість учням пізнати природу, людину та ставлення людини до природи. У зв’язку з цим вчитель, на думку педагога, має володіти глибокими знаннями, новітніми теоріями навчання та виховання.

Значну роль у поширенні нових педагогічних ідей зарубіжних педагогів та становлення педагогічної освіти відіграли професор педагогіки і психології Київського університету Степан Андрійович Ананьїн (1875—1942 рр.) та відомий психолог і педагог, професор Новоросійського університету Микола Миколайович Ланге (1858—1921 рр.).

С. А. Ананьїн вперше в історії вітчизняної науки широко висвітлює різні зарубіжні теоретичні напрями у педагогіці — герbartініанство, теорію громадянського виховання та трудової школи Г. Кершенштейнера, експериментальної педагогіки Е. Меймана тощо.

М. М. Ланге домігся у Новоросійському університеті розділення

¹⁾ Музиченко А. Что такое педагогика и чему она учит. — М., 1912. — С. 67.

курсу філософії на дві самостійні дисципліни, філософію та педагогіку, а також впровадження нового курсу — історії педагогіки, що було вперше у вищій школі Росії. У навчальному процесі за його наполяганням були введені семінарські заняття з окремих методів історії шкільництва та педагогічних теорій. Велике значення Ланге приділяв експерименту як методу науково-педагогічних досліджень. Без нього, вважав вчений, наукові висновки залишатимуться непевними і неточними.

Цінні педагогічні думки висловили прогресивні педагоги Олексій Павлович Флеров (1866—1954 рр.) з питань визначення мети виховання, розробки методики уроку тощо.

У надзвичайно тяжкий для України час, мов проліски крізь крижану кору, пробивалися і розквітали таланти унікального дослідника музичного фольклору українців, музичних ігор, автора самобутньої методики естетичного виховання учнів В. М. Верховинця (1880—1938), напрочуд дивного організатора рідної школи в Україні І. М. Степашенка (1873—1918), багатьох інших педагогів, хто присвятив своє життя національному шкільництву.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Познайомтесь із викладом статті І. Лісової “Про народні читання на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.”¹⁾ і дайте відповіді на такі питання:

1. Яке місце народних читань в Україні у системі освіти і виховання учнівської і студентської молоді? Мотивуйте свої судження.

2. Визначте роль народних читань у піднесенні культурного і педагогічного рівня багатьох українських сімей. Чому царат у народних читаннях побачив ворога існуючого ладу?

3. Доведіть позитивну роль комісій і товариств народних читань у піднесенні культури і рівня свідомості селянських мас і “сірого люду, що ...залишають осторонь душну атмосферу трактирів, шинків та інших притонів”, і йдуть до “народних будинків читань”.

¹⁾ Лісова І. Про народні читання на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. // Український історичний журнал, 1971. — № 2. — С. 74—80.

I. Лісова

Про народні читання на Україні наприкінці

XIX — на початку XX ст.¹⁾

Журнал "Русская Мысль"²⁾, що висвітлював різні явища суспільного життя Росії, — цікаве джерело для вивчення стану культурно-освітньої роботи, зокрема, такого засобу самоосвіти, як народні читання. Відомості з історії народних читань на Україні особливо широко появились у відділі "Внутрішні огляди", де публікувалися матеріали про видання книжок, що дозволялись для читання, клопотання земств про дозвіл в містах, повітах, селах народних читань, правила їх проведення, а також звіти про діяльність культосвітніх товариств.³⁾

Царський уряд своєю реакційною політикою в галузі освіти тримав трудящі маси в стані крайньої культурної відсталості. У найбільш занедбаному стані була культурно-освітня робота серед дорослих, так звана "позашкільна освіта", до якої належали народні читання. Як форма легальної суспільної діяльності культурно-освітня робота велась у дореволюційній Росії головним чином ліберальної інтелігенцією з "приватної ініціативи" і мала чисто культурницький, аполітичний характер.

Багато навіть дійсно лояльних до царського самодержавства культурно-освітніх закладів вважались небезпечними. Уряд обмежував їх діяльність різними "правилами", віддавав їх під нагляд Міністерства народної освіти, місцевого духовенства та цензури. Ліберальна буржуазія критикувала політику царського уряду з питань народної освіти і сама створювала громадські культурно-освітні заклади та організації, вносила проекти про розширення та "демократизацію" позашкільної освіти, але в своїй діяльності не виходила за межі

¹⁾ Виклад статті.

²⁾ Щомісячний журнал ліберально-народницького напрямку; виходив у Москві з 1880 р. У 90-х роках, залишаючись на народницьких позиціях, іноді надавав сторінки для статей марксистів. Після революції 1905 р. — орган правого крила кадетської партії. Заборонений в середині 1918 р.

³⁾ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі ЦДІА СРСР), ф. 776 (Главное управление по делам печати), I відділ, оп. 6, спр. 362, ч. 11 (об издании в Москве журнала "Русская Мысль"), арк. 250.

дозволеного самодержавством. Ліберальна інтелігенція думала не стільки про народ, скільки про послаблення класової боротьби, підтримувала у робітників і селян ілюзію про можливість мирного розв'язання соціальних суперечностей. Цим самим вона сприяла зміцненню самодержавства та поміщицько-буржуазного ладу в Росії.

Земські культурно-освітні заклади на селі, яким журнал приділяв багато уваги й підкреслював їх значну роль в освіті народу, вели також свою роботу в межах урядових законів та правил, під неусипним наглядом поліції. Змістом діяльності цих закладів було підволікання селян від революційного руху та виховання у них почуття вірнопідданості.

До 1895 р. за законом від 24 грудня 1876 р. народні читання дозволялись у столицях і губернських містах, а 11 жовтня 1894 р. право поширювалось на повітові міста і селища з застереженням, щоб ці читання проводилися під безпосереднім наглядом і за відповідальністю найближчих представників духовного чи учбового відомства, і щоб "моральна і політична благонадійність осіб, які займаються влаштуванням народних читань, була належним чином засвідчена".¹⁾ Правила 1894 р. ставили вимогу влаштування народних читань узгоджувати з міністерствами народної освіти та внутрішніх справ і обер-прокурором синоду.

У статті В. Вахтерова "Порядок дозволення народних читань"²⁾ підкреслювалось їх суворе регламентування. Вона привернула увагу з боку цензури як така, що "досить стійко протестує проти тих обмежень, які існують для читань".³⁾ В. Вахтеров наводив приклади, коли клопотання херсонського земства про надання дозволу лікарю вести читання для селян з питань гігієни та санітарії два роки розглядалось у різних інстанціях, і тільки після цього учбове відомство повідомило, що потрібні ще додаткові дані. "Скільки ще часу і клопоту доведеться вжити земствам Херсонської губернії, щоб добитися остаточного дозволу читань, про це судити важко", — зазначав автор. І далі писав, що у м. Миколаєві було потрібно шість років листування для одержання дозволу.⁴⁾

1) Русская мысль, 1902, — К. 3. — С. 157.

2) Русская мысль, 1897. — Кн. 3. — С. 157.

3) ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 776, 1 відділ, оп. 6, спр. 362, ч. 11, арк. 250.

4) Русская мысль, 1897. — Кн. 8. — С. 171.

Але незважаючи на громіздкий порядок, встановлений правилами 1894 р., коли дозволу чекали іноді роками, на селі зросла кількість народних читань. З 1895 р. вони ширилися, підкреслював журнал, збільшились клопотання про дозвіл читань різних земств, міських організацій. С. Н. Мединський відзначав: «Народні читання стали доступні дрібним містам і селам; разом з тим громадські управління, зокрема земства, почали звертати увагу на цю форму розвитку народу. Почався новий період в історії народних читань. Губернські земства саме з цього часу починають вносити ті чи інші асигнування на організацію народних читань: так харківське земство відпускає на це по 1100 крб. щорічно»...¹⁾ Через два роки після видання правил 1894 р. читання проводилися майже в 400 поселеннях, не враховуючи міст; в 1903 р. вони були організовані вже в 4204 пунктах Росії.²⁾

«Русская Мысль» писала, що публічні народні читання дуже укорінилися в провінції. «Де не влаштовуються народні читання, всюди вони мають безумовний успіх і викликають величезний інтерес, настільки інтенсивний, що десятками років звична народна прихильність до відвідування шинків та інших притонів, що розбещують і овірюють його, помітно падає, і, залишаючи шинки, народ іде на читання, особливо якщо вони супроводжуються проекційним ліхтарем, співами й музикою.»

В. Сторожев у статті «Голос провінції з питання про народні читання» на підставі звітів про дослідження в окремих пунктах указував на зростання успіху читань серед населення. У харківському звіті дослідувачі писали: «Читання приваблюють до себе все більше і більше народу; нерідко можна помітити, що на читання приходять цілі сім'ї; утворився постійний контингент відвідувачів, які не пропускають жодного читання».³⁾

Сторожев навів приклад з київського звіту читання про Крилова, влаштованого в залі київської міської думи 13 листопада 1894 р. Зал був переповнений, хоча такі читання повторювалися щороку.

Вхід на публічні читання не всюди був безплатним, але народ не

¹⁾ Мединский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника. — М., 1918. — С. 207.

²⁾ Мединский Е. Н. Назв. праця. — С. 207.

³⁾ Русская Мысль, 1896. — Кн. 5. — С. 55,56.

шкодував гроші, здобуті невтомною працею, щоб тільки прослухати читання і «хоч тимчасово забути про гнітючі, злидні, про дріб'язковості, що його оточують».¹⁾ Звіти наводили факти, що селянство в окремих місцях навіть давало гроші для організації читань. Траплялися приватні пожертвування. «Русская Мысль» за 1896 р. надрукувала листа від особи, яка бажала лишитися невідомою, про пожертвування 63 тис. крб., вказавши при цьому, щоб 15 тис. крб. пішло на видання корисних книжок для народних читань.²⁾

Народні читання в багатьох містах України влаштовувались громадськими організаціями, до яких належали комісії народних читань, товариства грамотності, сприяння народній освіті, корисних читань.

Журнал докладно висвітлював діяльність київської комісії народних читань. Вона виникла з ініціативи гуртка педагогів середньої та вищої школи. Очолював її спочатку професора університету П. П. Алексеев, а з 1882 до 1895 р. професор Н. А. Хржаншевський. У комісії брали участь професори університету, викладачі середніх учбових закладів, лікарі, мирові судді та інші. Допомогали розвитку народних читань товариства природознавців, захисту тварин та взаємного кредиту. Міська дума з свого боку для проведення читань надавала щорічно допомогу.³⁾

У замітці 8 жовтня 1895 р. журнал повідомляв, що київська комісія народних читань відкрила народну аудиторію для читань в робітничому районі міста. споруджений будинок «виріс цілком з «лепти трудової» і призначався служити такій високій меті, як освіта народної маси».⁴⁾

У журналі було вміщено цікаву інформацію про Київське товариство грамотності, яке виступило з пропозицією про видання популярних книжок для народного читання з різних галузей знань.⁵⁾

Відзначаючи широку діяльність Харківського товариства грамотності, журнал інформував своїх читачів, що у 1896 р. воно мало 7, а в 1897 р. — 13 аудиторій для народних читань. У 3-х аудиторіях Харкова тільки 1896 р. відбулося 90 читань, які відвідало 15356 чол.⁶⁾

¹⁾ Русская Мысль, 1896. — Кн. 5. — С. 59.

²⁾ Русская Мысль, 1896. — Кн. 3. — С. 204.

³⁾ Русская Мысль, 1895. — Кн. 7. — С. 156.

⁴⁾ Русская Мысль, 1895. — Кн. 12. — С. 170.

⁵⁾ Русская Мысль, 1897. — Кн. 6. — С. 189.

⁶⁾ Русская Мысль, 1897. — Кн. 7. — С. 152.

Крім того, народні читання влаштовували в містах Богодухові, Вовчанську, Сумах.

Товариству допомагали органи місцевого самоврядування. Харківські повітові і губернські земські збори 1897 р. надали йому субсидію у розмірі 7 613 крб., міське самоврядування — 4000 крб.¹⁾

І. Іванюков у «Нарисах провінціального життя» /1898 р., кн. I/ відзначав, що Харківське товариство поширення в народі грамотності та недільні читання приваблювало десятки тисяч слухачів, серед яких основний контингент становили фабрично-заводські робітники.

Журнал писав і про проведення народних читань в Одесі Слов'янським товариством з 1882 р. Тільки протягом 1895 р. воно влаштувало у своїх аудиторіях 35 читань, які відвідало 79 352 чол. Ці читання характеризувалися так: «Сірий люд, що наповнює аудиторію, справді відпочиває там тілом і душею.

1000 і більше чоловік у вечір залишають осторонь душну атмосферу трактирів, шинків та інших притонів; вони прислухаються до розмов наших письменників і поетів, одержують насолоду від чудової музики, бачать виконання кращих творів наших драматургів».²⁾

Слов'янське товариство, поряд з звичайними народними читаннями, влаштовували загальнодоступні літературні вечори. Для цих вечорів, що часто супроводжувалися музикою, попечителем учбового округу дозволені були твори Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Толстого, Шіллера, Шекспіра, Гете. «Всяка дотепна фраза, наприклад такий невтриманий сміх, що ним заражалися і перші ряди, а іноді і сам читець; лист Жуковського про останні хвилини Пушкіна у багатьох викликав сльози; під час читання навіть дуже відомих учням п'єс всі 700 чоловік слухали у глибокому мовчанні, не шепотіли, і всякого більш-менш терпимого виконувача нагороджували досить дружними оплесками».³⁾ Слухачами цих вечорів були підмайстри, майстри, служниці, учні та учениці народних шкіл. Перед початком читань виступав студентський хор.

Брошури, дозволені для народних читань, не задовольняли слухачів. На зміну читанням прийшли лекції, що свідчило про велику жагоду трудящих до знань. У цьому відношенні журнал виділяв

¹⁾ Русская Мысль. 1898. — Кн. 1. — С.2

²⁾ Русская Мысль. 1896. — Кн.4. — С. 162.

³⁾ Русская Мысль. 1895. — Кн. 12. — С. 175.

нову Одесу, де були влаштовані елементарні систематичні читання з літератури, історії і природознавства, організовані групою осіб при лекційному комітеті міської аудиторії. «Тут ви могли зустріти педагогів, лікарів, офіцерів, чиновників, а поруч сиділи вихованці учбових закладів, солдати, майстри кравчині, поденщики, купці, прикажчики, покоївки, кухарі, ремісники. Особливо ж інтерес до лекцій проявляє робочий люд».¹⁾

Журнал відзначив активну участь товариства «Кирила і Мефодія» у проведенні народних читань в Одесі та його околицях. Ці читання були особливо багатолюдні.²⁾

Але селяни виявляли потяг до знань і в цьому русі народу до освіти брали дійову участь сільські товариства, що виступали ініціаторами влаштування освітніх заходів, зокрема народних читань.

Так, у «Нарисах провінціального життя» відзначалося, що « у порівняно заможному Бердянському повіті 24 сільські товариства асигнували на купівлю проєкційних ліхтарів і картин для народних читань 7 115 крб».³⁾

Журнал особливо підкреслював роль окремих земств в організації та асигнуванні значних сум на влаштування народних читань. Так, у Харківській губернії три волості Зміївського повіту ухвалили щорічно витратити 600 крб. на народні читання. За поданням земського начальника читання були дозволені в усіх селах земської дільниці.⁴⁾

У Чернігівській губернії 1897 р. народні читання велись в шести повітах при школах. На цю справу земства виділили 830 крб.⁵⁾ В Єлисаветградському повіті Херсонської губернії на влаштування народних читань при земських училищах була асигновано 3 840 крб. Але мали місце факти, що витрати земств обмежувались кількома десятками крб.⁶⁾

На сторінках журналу подано ряд прикладів, коли дозвіл прочитати декілька десятків мізерних брошур приходив через 5-6 років. Особливо яскравим є матеріал про перешкоди в організації читань

¹⁾ Русская Мысль, 1902. — Кн. 4. — С. 16.

²⁾ Русская Мысль, 1895. — Кн. 4. — с. 120.

³⁾ Русская Мысль, 1897. — Кн. 4. — С. 144.

⁴⁾ Русская Мысль, 1896. — Кн. 5. — С. 59.

⁵⁾ Русская Мысль, 1897. — Кн. 7. — С. 13.

⁶⁾ Русская Мысль, 1902. — Кн. 4. — С. 10.

у київських головних майстернях південно-західних залізниць. Начальник залізниць інженер К. С. Немішаєв звернувся 1897 р. до попечителя Київського учбового округу з клопотанням про дозвіл читань для робітників. Попечитель відповів, що читання, які повинні носити переважно церковно-моральний характер, залежать від духовного відомства. Київський митрополит повідомив управління шляхів, що відкриття читань у приміщенні вагонних майстерень для майстрових станції Київ не може бути дозволено. Начальник шляхів знову звернувся до попечителя округу про дозвіл уже не в приміщенні майстерень, а при 2-класному залізничному училищі, де лекторами виступали вчителі училища й ті з службовців управління залізниць, яким дозволить попечитель. Недільні та святкові читання в залізничних майстернях під наглядом і відповідальністю одного з міських священників обер-прокурор найсвятішого синоду дозволив через кілька років. 1901 р. читання були дозволені на 13 станціях і при Одеських залізничних майстернях.¹⁾

При організації народних читань на селі доводилось долати ще більше перешкод. У деяких селах не могли проводити читання, бо нікому було здійснювати нагляд: «місцевий священник не взявся, інспектор не має часу, і це в державі, яка не може поскаржитися на нестачу чиновництва»²⁾.

Не краще становище було з допущенням для читання в народних аудиторіях брошур. Виданий 1891 р. каталог дозволених 130 брошур не включав жодного російського письменника. Цей каталог протягом 5 років не поповнювався новими творами.

Розділ 3. Крізь нову добу

3.1. Національна школа й педагогіка в Українській Народній Республіці. Просвітницька діяльність І. І. Огієнка, М. С. Грушевського, С. Ф. Русової.

Змагання українського народу за відродження національної школи, що велися протягом XIX та початку XX ст., увінчалися успіхом восени 1917 року. Повсюди в Україні почали відкриватися українські школи. Створений Центральною Радою Генеральний Секретаріат

¹⁾ Русская Мысль, 1902. — Кн. 4. — С. 13.

²⁾ Русская Мысль, 1896. — Кн. 5. — С. 65, 66, 67.

народної освіти включився до розбудови освітньої справи, яка мала задовольнити потреби українського народу у рідній школі. Очолив Генеральний Секретаріат і активно взявся за розбудову національної системи освіти Іван Матвійович Стешенко /1873 — 1018/. Він пише статтю «Про українську національну школу», в якій гостро виступив проти такого стану, коли корінне населення не має своєї рідної школи. І. М. Стешенко переконує в необхідності створення національних шкіл для інших національних груп, що проживають в Україні. Спираючись на підтримку Центральної Ради, бере активну участь у проведенні першого Всеукраїнського вчительського з'їзду /5-6 квітня 1917 р./, який прийняв рішення про утворення Всеукраїнської вчительської спілки. Став організатором II Вчительського з'їзду /10-12 серпня 1917 р./, Всеукраїнського професійного з'їзду /13-15 серпня/ та наради в справі організації народної освіти в Україні /15-20 грудня 1917 р./, на яких був вироблений і схвалений план національної освіти, організації українського вчителства; поліпшення підготовки і матеріально-побутових умов педпрацівників. І. М. Стешенко стояв на тому, аби всі народності, котрі проживають в Україні, знали її мову, літературу, географію та історію. Генеральний секретаріат освіти накреслює широку програму національного виховання, основні положення якої викладені в брошурі «Поміч учителю в справі національного виховання». У ній давалися рекомендації педагогічним радам як серед учнів організовувати гуртки, українські бібліотеки, театральні вистави, літературно-вокальні вечори, лекції, подорожі, екскурсії, товариства, спілки учнів та ін. Секретаріат звернувся «До української людності»: «Нині кожен народ може розвиватися повною мірою, будувати життя своє так, як треба для його щастя... Досі не пускали в школу рідної мови, бо хотіли знищити наш народ, не давали розвиватися його духові. Тепер школа має бути рідна, в ній діти навчатимуться і чужому, і своєму, знатимуть про своїх батьків та дідів, що працювали для нашого щастя. Генеральний секретаріат вважає, що у кожного народу повинні бути свої рідні школи, як це є по всьому світі».¹⁾

20 травня 1917 року Генеральний Секретаріат оголосив декларацію, якою намічалася програма щодо реорганізації народної освіти.

1) Див.: Майборода В. К. Організатор рідної школи в Україні // Почат. шк., 1992. — № 11 — 12.

ти. В ній, зокрема, відзначалося, що секретаріат має на меті насамперед з'єднати у своїх руках все керування шкільною освітою, а саме: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організацію видання підручників, відшукування і приготування учителів для шкіл та поміч їм у згуртуванні їх у професійні товариства.

Генеральний Секретаріат, здавалося б, взяв на себе непосильну ношу. Адже до 1917 року не було жодної української школи, для новостворених шкіл треба скласти докорінно нові навчальні плани, посібники, підручники тощо. Актуальною була і кадрова проблема. Значна частина вчителів була зрусифікованою і якщо не вороже, то байдуже ставилася до проблем української національної школи.

Ці та інші проблеми успішно вирішувалися, бо шкільна справа стала всенародною. Український народ з ентузіазмом взявся за створення українських шкіл та їх утримання. Заслугою Секретаріату стало й те, що він подбав про ліквідацію т. з. тупикових шкіл, якими були в царській Росії народні училища, і проголосив єдність та наступність усіх навчальних закладів від початкової школи до університету.

7 листопада 1917 року відбулася історична подія. Третім універсалом Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки і зосередження в своїх руках усієї повноти влади.

В умовах суверенної України розбудова української школи піднялася на новий рівень.

З перших днів проголошення Української Народної Республіки українське вчительство активно включається в процес відродження національної системи освіти і виховання. Україна була зруйнована, їй нав'язана інтервенція більшовицької Росії, Польщі, Німеччини, становище ускладнювалося внутрішнім бандитизмом, але і у такий скрутний час до освітян долинув заклик Михайла Грушевського до праці: «...культура і школа повинні робити своє діло навіть і в сих тяжких обставинах, властиво тим більш напружувати свої сили і засоби в боротьбі проти здичання і злості».

Уряд УНР питанням розбудови національної освіти в Україні надає першочергової ваги.

Відродження і розбудова національної школи в УНР стала всенародною державною справою. В усіх населених пунктах: селах, селищах, хуторах відкривалися українські школи. «Кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збира-

до кошти, відводило помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителів. Вчительство, знаючи, якої школи потребує населення, стало домагатися організації курсів з українознавства».¹⁾

При Генеральному Секретаріаті створювалися секретаріати національних меншостей /польські, німецькі, єврейські та ін./; вироблено план широкої українізації, укладаються українські підручники, термінологічні словники, програми для початкової школи, а також з українознавства.

У жовтні 1917 р. відкривається Київський український народний університет у складі трьох факультетів. А в Київському, Одеському, Катеринославському університетах відкриваються факультети з російською, єврейською і польською мовами викладання.

Були підготовлені матеріали про відкриття 18 українських гімназій на Київщині, 16 на Полтавщині, по 5 на Поділлі і Херсонщині, по 2 на Волині та Катеринославщині і 1 на Чернігівщині, 47 учительських семінарій, 3 учительських інститути.²⁾

28 грудня 1917 року Центральна Рада приймає рішення про реформацію шкільної справи. В УНР ліквідуються шкільні округи на місці яких створюються комісаріати з представників усіх народностей. Зокрема склад комісаріатів мав бути із чотирьох українців та по одному із росіян, поляків, євреїв тощо. Цим рішенням скасовувалися дирекції та інспекції народних шкіл. Замість них встановлювався інститут губернських та районних комісарів народної освіти та при них шкільні ради.

Уряд УНР, враховуючи всенародний потяг до рідної школи, дбає про забезпечення (доступність) навчання усіх дітей шкільного віку.

Школа оголошувалася загальноосвітньою семирічною, у складі двох ступенів. У першому ступені час навчання визначався у 4 роки, у другому — 3 роки; у першу чергу забезпечувався перший ступінь навчання.

Освіта в УНР проголошувалася безплатною, носила демократичний характер. Нарівні з українцями право навчатися рідною мовою гарантувалося дітям національних меншин, що мешкали в Україні.

¹⁾ Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях /У кн.: Українська культура. — К., 1993. — С. 72 — 73.

²⁾ Майборода В. К. Організатор рідної школи в Україні. // Початкова шк., 1992. — № 11 — 12.

З проголошенням IV універсалу самостійності України Генеральний Секретаріат перетворюється у Міністерство народної освіти УНР і продовжує освітню політику свого попередника.

Великий внесок у розбудову національної школи вніс Міністр народної освіти і мистецтва УНР (1918 — 1919; згодом — Міністр Віровизвань — 1919 — 1924) Іван Іванович Огієнко (1882 — 1972) — визначний вчений, культурний діяч, він же прославлений митрополит Іларіон.

За його участю і безпосереднім керівництвом було розроблено «Проект петлюрівської єдиної школи батьківського комітету на Україні». Основні ідеї і положення цього проекту знайшли відбиття в рішеннях Другого з'їзду Всеукраїнської учительської спілки.

Вчительством України, Міністерством освіти та мистецтва на чолі з І. І. Огієнком була проведена значна робота по аналізу і узагальненню стану освіти в Україні та проектуванні структури, змісту справді народної освіти національної школи.

Проекти Міністерства та Уряду УНР, багаточисельні ідеї освітян щодо розбудови нової школи по суті склали концепцію національної освіти. В основу її було покладено такі провідні принципи: «Громадсько-державний характер освіти, коли ініціатором національної школи є не тільки держава, а й батьківська громадськість; рівні права усіх громадян незалежно від національності, раси, соціального походження і становища, статі, віросповідання на здобуття загальної освіти; навчання дітей рідною мовою, вивчення української мови — обов'язкове для учнів будь-якої національності; різнотипність і диференціація навчальних закладів; демократизація усіх сторін шкільного життя, запровадження в освітянську практику виборів керівних органів школи, вчителів та інших працівників школи; використання найдоцільніших варіантів навчальних планів і програм з урахуванням інтересів і можливостей учнів та батьків; найвищим органом управління навчального закладу є шкільна рада, яка обирається на демократичних засадах; пріоритетний характер фінансування та морального забезпечення школи за рахунок фондів освіти, що формувалися із різних джерел доходів (місцевого бюджету, вкладів зацікавлених відомств, підприємств, кооперативів, товариств, приватних осіб, благодійних організацій, надходжень за платні послуги школи); повна фінансово-господарська самостійність школи і народний характер освітньо-виховної діяльності школи.

Ці принципи були і є методологічними орієнтирами організації національної школи.¹⁾

Уряд, УНР, вчительство України все робили аби положення концепції національної освіти і виховання носили не декларативний характер, а втілювалися у життя. Зокрема першочерговим завданням вважалося введення безплатного і обов'язкового навчання в нижчих та вищих початкових школах України. Уже в 1019 році в Україні діяло 50244 початкових шкіл, 1211 вищих початкових училищ, 865 гімназій, 72 реальних, 89 комерційних, 19 торгових, 53 духовних училищ тощо.

Була проведена українізація школи всіх ступенів від початкових до двох університетів, які відкрилися в Києві та Кам'янець-Подільську. Вперше було засновано Українську Академію Наук, Педагогічну Академію, Академію мистецтв, Національну бібліотеку, історичний Український музей, Державний симфонічний оркестр тощо. Почало діяти ряд великих видавництв, які випускали твори українською мовою «в нечуваному тоді числі примірників: весь край укрився сіттю українських книгарень тощо».

Зроблена в УНР в галузі освіти є незначною частиною державної програми розбудови української школи. Новий режим зірвав процес національного відродження в Україні. Та здобутки УНР в галузі розбудови національної школи мають велике пізнавальне і практичне значення сьогодні в Українській незалежній суверенній державі. Влада, науковці, вчительство мають зробити глибокий аналіз досвіду УНР в галузі національного шкільництва і краще з нього взяти для сьогодення.

Велика роль у справі відродження національної культури, науки, освіти і педагогіки часів УНР належить І. І. Огієнку.

Людина фантастичної працьовитості, енциклопедичних знань, неординарного бачення проблем національного виховання, І. І. Огієнко лише за 1917 — перший рік проголошення УНР, опублікував такі конче потрібні дивовижні праці; «Українська граматична культура: розгляд підручників, з яких можна вчитись і вчити української мови, «Вчимося рідної мови: Нариси про мову вкраїнську», «Український правопис, його історію і закони», «Орфографічний словник», «Рідна

1) Майборода В. К., Майборода С. В. Національні школи України: Історія, розвиток, уроки // Рідна шк., 1993. — № 7.

мова в українській школі», «Тернистим шляхом: Про кривди народу вкраїнському», «Одродження української церкви», «Українська мова: Показник літератури до вивчення нашої мови», «Історична хрестоматія української мови: Зразки нашої мови з найдавніших часів», «Найперші завдання української філології», «Молитовник мовою українською», «Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу» (два видання) та ряд інших, не говорячи про статті, розвідки, наукові дослідження, що оприлюднені на сторінках тогочасних журналів і газет.¹⁾ Ці публікації надихали українське вчительство на звитяжну працю по розбудові рідної школи.

В різні часи свого життя і діяльності І. І. Огієнко був членом багатьох наукових товариств і активно працював у них. Це Товариство Нестора Літописця в Києві (з 1912), Товариство Любителів Давньої Писемності в Петрограді (з 1912), Архівна Комісія в Києві (з 1913), Архівна комісія в Катеринославі (з 1914) та ряд інших.

Оцінити творчий спадок І. І. Огієнка як просвітителя і науковця, визначного теоретика і практика української педагогіки можливо лише за умови оприлюднення бодай основних творів одного з найбільш яскравих фундаторів шкільництва і педагогічної думки Української Народної Республіки і наступних етапів розвитку освітянської справи в державі.

Не втрачають свого значення епохальні праці Івана Огієнка написані після повалення УНР. Вони пронизані духом відродження Української нації і культури. «Чистота і правильність української мови» (1925), «Складання української мови» у 2 т. (1938), «Українська церква» у 2 т. (1942), «Історія української літературної мови» (1950), «Слово про Ігорів похід: Дослідження» (1949), «Іконоборство» (1954), «Українська церква за час Руїни» (1956), «Кн. Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958), Збірка поезій «Філософія містерій» (1957) та значний ряд інших свого часу відіграли надзвичайно важливу роль у пробудженні діячів школи, педагогіки, освіти і культури від летаргічного сну та застереження української нації від примусового знищення, і які ще потребують всебічного осмислення, вивчення і повернення народові, якому він слугував всю

1) Докладніше див.: Жулинський М. Людина праці і обов'язку // Наука і суспільство, 1990. — № 11, — С. 23.

ли, на будь-якій посаді, куди доля кидала славетного сподвижника українського Відродження.

Але ж І. І. Огієнко до того ж створив «Історію словника української мови», «Словник мови Шевченка», «Словник місцевих слів», «Український стилістичний словник», «Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян» і значний ряд інших оригінальних творів. Певно, зовсім не дарма І. І. Огієнка називали титаном мислі і одержимим у праці.

І. І. Огієнко редагував українські журнали «Рідна мова», «Наша культура» (Варшава), «Віра й культура», «Слово істини» (Канада)

Не можна не нагадати, що саме І. І. Огієнко став автором першого в Україні перекладу «Нового заповіту» (Львів, 1937), книги Біблії, над перекладом якої працював сім років і Британське Біблійне Товариство той переклад визнало найкращим, найточнішим у світовій біблеїстиці.

І. І. Огієнко працював учителем загальноосвітньої школи, приватдоцентом, професором Київського університету по кафедрі історії української мови та літератури; був членом Ради Міністра Освіти УНР, Головою комісії по виробленню нового статуту Вищої школи України та Головою Правописної комісії; ректором Державного університету в Кам'янець-Подільському; Міністром освіти України, Міністром віросповідань, головноуповноваженим Уряду УНР, професором Варшавського університету, доктором філософії університету у Брно (Чехословаччина) тощо.

1940 року професор І. І. Огієнко хіротонізований на архієпископа Холмського і Підляського і прибирає ім'я Іларіона, а через три роки стає Митрополитом.

З 1947 р. І. І. Огієнко проживає в Канаді (Вінніпег) і з 1951 року стає головою Української Православної церкви в Канаді і ревно бореться за збереження і продовження діяльності української автокефальної церкви за межами України, де мешкає кілька мільйонів співвітчизників, що за різних обставин опинилися за її межами.

В Україні життя, літературна, наукова, просвітницька діяльність професора І. І. Огієнка, його невтомна боротьба за духовне відродження нації, навчання, виховання, освіти і національний гарт підрос-

таючого покоління по-справжньому ще не досліджені, а кілька статей лише окреслили тему.¹⁾

Важлива біографічна деталь проливає світло на розвиток педагогічного хисту, інтересів і талану визначного українця: поряд із здобуттям основної освіти (військово-фельдшерська школа, історико-філологічний факультет Київського університету) Іван Огієнко закінчив вищі Педагогічні Курси у Києві (1912). Тому формування педагогічних поглядів І. І. Огієнка відбувалося протягом тривалого часу, значних зусиль їх носія і кропіткої, під час виснажливої; праці.

Найбільш суттєвими в системі педагогічних поглядів І. І. Огієнка слід вважати:

— навчання і виховання підростаючого покоління України як держави мусить здійснюватися українською (державною) мовою;

— система навчально-виховних закладів повинна будуватися на засадах національної школи і педагогіки і працювати на українській мові;

— навчання і освіта для дітей усіх верств населення повинні бути доступними, незалежно від соціального, майнового, расового віросповідального походження та ін.

Ці погляди були і є прогресивними, тому в процесі відбудови національної школи за часів УНР стали основополагаючими, фундаменторськими, на яких зводилось шкільництво і визрівала педагогічна думка в незалежній Україні.

Невтомна праця І. І. Огієнка на ниві розбудови національної школи і науки сьогодні є прикладом служіння рідному народу.

За часів УНР розквів просвітницький талант видатного вченого, публіциста, громадського діяча, першого Президента України Михайла Сергійовича Грушевського (1866 — 1934), який невтомно боровся

---

1) Основні з них: Білан А. Іван Огієнко // Українська культура, 1992. — №1; Жулинський М. Людина праці й обов'язку // Наука і суспільство, 1990. — № 11; Маркушевич А. А. На Батьківщині // Рідна шк., 1993 — № 9, її ж: Джерела духовності // Рідна шк., 1997. — № 1; її ж: Велетень науки // Наука і суспільство, 1993. — № 10; Ляхощкий В. Останні дні Івана Огієнка // Початкова шк., 1997. — № 4; його ж: із педагогічної спадщини І. Огієнка // Початкова шк., 1997. — № 3; його ж: Освітній подвиг Івана Огієнка // Початкова шк., 1997. — №1;

Кирчів Р. внесок Івана Огієнка в українську етнографію і фольклористику // Нар. творчість та етнографія, 1995. — № 4-6; Сохацька Є. Центр Огієнкознавства в Україні // Українське слово, 1997.— 13.03. — С. 12.

те відродження української школи і педагогіки.

Перу вченого належить біля двох тисяч друкованих наукових праць, більшість з яких присвячені історії України. Творчий доробок вченого є невичерпним джерелом для національного відродження українського народу, розбудови Української держави, патріотичного виховання молоді.

В період відбудови національної школи України творча спадщина М. С. Грушевського знову займає провідну роль у відновленні національної самосвідомості учнівської молоді, підвищенні рівня педагогічної культури батьків учнівської молоді, відновленні незамуленних джерел української етнопедагогіки – теоретичні праці визначного гуманіста виходять масовими тиражами.¹⁾

Педагогічні погляди М. С. Грушевського сформувалися в період назрівання національних і пролетарських революційних перетворень і особливо зміцніли в часи створення і існування Української Народної Республіки. Квінтесенцією педагогічних поглядів М. С. Грушевського слід вважати такі переконання визначного вченого-просвітителя:

— школа і освіта здійснюються на засадах традицій національної культури обов'язково рідною мовою;

— національна самосвідомість повинна бути домінуючою у вихованні моральності;

— школа, освіта і педагогічна наука в суверенній і незалежній державі мусять бути незалежними від будь-якого чужинського впливу крім творчого засвоєння кращого досвіду учительських, науково-дослідних та інших гуртів і об'єднань.

Творчість і практична діяльність М. С. Грушевського носили різнобічний характер: вчений-історик, літературознавець, фольклорист, публіцист, письменник. Виявив себе вченим і педагогом, просвітителем свого знедоленого народу.

М. С. Грушевський надавав виключну роль народній школі у духовному житті народу. Він приходить до висновку, що всі наміри чужинців колонізувати Україну починалися із переслідувань і забо-

¹⁾ І. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991; його ж: Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991; його ж: Історія України. — К., 1992; його ж: Як жив український народ. — К., 1992 та ін.

рон української школи, мови, письменства і культури. Так було, коли Українські землі перебували у складі Речі Посполитої, Росії, Австро-Угорщини, Оттоманської імперії. Не змовляючись між собою, уряди цих країн вбачали в українській школі найгрізнішого противника своєї колонізаторської політики. Аби приборкати українську людяність вони закривали народні школи, забороняли викладання українською мовою в усіх навчальних закладах, переслідували національно свідомих вчителів та інших діячів школи.

Вершити цю негідну справу чужоземцям допомагало українське панство. Будучи жадібним до влади, чинів і маєтків, які можна було одержати із рук колонізаторів, воно запопадливо стало на шлях співробітництва з поневолювачами і швидко денационалізувалося, відмовившись від рідної мови, культури, традицій свого народу.

Досліджуючи історію України кінця XVI початку XVII ст., М. С. Грушевський писав, що повна денационалізація українських магнатських і шляхетських родів відбувалося інтенсивно, на протязі одного покоління. Сини непримиренних борців за православну церкву 1590-х років у 1620 — 1630 рр., робить висновок вчений, уже стали ревнісними католиками. Їм чужі національні українські інтереси.

Ще в гіршому становищі опинилося вітчизняне шкільництво за часів панування на українських землях царської Росії. М. С. Грушевський нагадує, як московське духівництво завело цензуру на українські книжки. Цар Петро і його наступники заборонили друкування книжок українською мовою, а в українських школах почали заводити великоруську мову, а згодом і русифікували всю освітянську справу. Політика русифікації призвела до того, що освіта для українських дітей стала малодоступною, незрозумілою, зводилася до зазубрювання, муштри. Вчений пише, що таке учіння «дітям мука, учителеві мука, а науки як кіт наплакав». Русифікована школа, вважає просвітитель, стала засобом відлучення дітей і молоді від школи, що негативно позначилося на стані українського суспільства. Колись, за козацьких часів, країна загальної грамотності перетворилася у страшенну пустку. «Між українським народом грамотних стало удвоє менше ніж між народом великоруським: у деяких губерніях українських між українцями ледве знайдеться один грамотний на десять душ».

Просвітитель висміює єзуїтську політику російських властей, які

виявили слідом за міністром внутрішніх справ Валуєвим про те, що «никакого особливо малоросійського языка не было, нет и быть не может». При цьому свою позицію стверджують тим, що самі українці не хочуть вчити дітей українською мовою. Насправді ж селянин не вагаючись у різних куточках України вимагав аби їхніх дітей вчили українською.

Вчений засуджує суперечки про те, бути українській мові, чи ні. Українська мова є не говіркою, а мовою прадавнього народу і вона має право розвиватися «законно і природньо».

Постійна заборона української мови, зневага до неї з боку премудрих і сильних, кари і муки тих, хто її обстоював, породили у суспільстві думку про вимирання мови, а разом з нею і українського народу. М. С. Грушевський вірить у життєздатність свого народу: «Живе він і жити буде во віки». У помочі йому, на думку просвітителя, буде рідна мова, «викохана любов'ю до свого народу темного і убогого, до своєї Землиці рідної».

Головною умовою існування національної школи М. С. Грушевський вважав навчання рідною мовою. Без такого навчання український народ, на думку вченого, не вийде з темноти, убозства і поневірення. Він схвально оцінює діяльність Ушинського, Корфа, Весселя та інших діячів освіти, які відстоювали право дітей неруських народів навчатися рідною мовою. Вчений засуджує освітню політичну царату, за якою переслідувалася українська школа. Багатьом народам Росії як полякам, латишам, естонцям царський уряд дозволив підкривати різні школи, тільки не українському. Дітям українців належало вчитися на малозрозумілій російській мові і виходити «У життя темними сліпцями, без знання, без освіти. Нехай нидіють у біді й темноті».

У статті «Колишня освіта і теперішня темнота» вчений робить висновок про те, що «всі інші народи, які дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові». Це ним стверджується і на прикладі України, яка в часи Козацької республіки, звільнившись від утисків іноземців, досягла небувалого розвитку освіти. М. С. Грушевський посилається на спогади грека Павла Алепського, який, проїжджаючи Україною, був здивований загальною писменністю українців. Майже в кожному селі була школа, в якій вчилися усі діти: хлопчики і дівчатка, чого не знала на той час Європа. Існували шко-

ли грамоти, братські, козацькі полкові школи, Києво-Могилянська Академія та низка інших навчальних закладів. Їх викладачі не тільки навчали дітей та молодь, а й розвивали українське письменство, науку, мистецтво. «Український народ, пише вчений, як порівняти його до московського, приміром, — був тоді далеко розумніший, освідченіший, проворніший. З України потім ціле століття находила на Московщину мода, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували. Довгий час усі вищі духовні в Московщині були з Українців, бо своїх учених там не було. Довгі часи Московщина жила українською наукою, поки своєї нарешті не розвила, працею та заходами тих же українських вчених».

Цей приклад переконує в тому, що тільки в умовах незалежної України можливе відродження і подальший розвиток національної школи. Проте і в наші дні впровадження української мови навчальний процес школи здійснюється мляво, зустрічає багато перешкод. Ніби передбачаючи таке, М. С. Грушевський закликав наполегливо добиватися того, щоб по школах у нас «учено по-українські: треба про се скрізь і всякому нагадувати, бо інакше школа нічого не pomoже освіті нашій». Це застереження просвітителя сьогодні актуальне як ніколи. Існуючі Закони «Про мову» та «Про освіту» досить непослідовно визначають статус української мови в системі освіти. Тож і не дивно, що українська мова повертається до школи досить повільно.

Піклуючись про навчання рідною мовою, М. С. Грушевський одноразово наполягав на тому, щоб освіта носила національний характер, базувалася на своїй народній українській основі. У рідній школі учні мають прилучатися до надбань духовної культури свого народу, його історії, культури, традицій, звичаїв, побуту тощо. Це значить, що зміст освіти і виховання має відбивати національні особливості українського народу, внаслідок чого в учнів мають формуватися народний світогляд, національна самосвідомість, характер, спосіб мислення, діяльність, народна мораль тощо. Треба щоб навчальними планами і програмами передбачалося вивчення українознавчих дисциплін, кожний шкільний предмет має відбивати здобутки українського народу в галузі науки, техніки, культури, мистецтва, духовних цінностей побутового життя тощо.

Шовіністичну політику російського царизму в галузі освіти в

Україні гідно продовжувала нова імперія — СРСР. У роки комуністичного режиму в Україні малися спроби відродити національну школу, але не досягли успіху, бо сама ідея національної школи суперечила суті імперської держави. Проголошення України незалежною державою викликало до життя відродження національної школи і цієї системи виховання. Це є не якимось другорядним, а першочерговим завданням. М. С. Грушевський підкреслював, що серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути пасербом чужих народів, ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування.

Наполягаючи на тому, щоб освіта базувалася на національній основі, вчений вважав, що українська мова має бути не тільки викладаючою, а й вживаною дітьми в усіх сферах життя. Народ має розмовляти своєю мовою, інакше зароджується почуття своєї неповноцінності, меншовартності.

Борячись за те, щоб дати українцям повну свободу і спроможність розвивати свої писемство, науку, шкільництво, М. С. Грушевський шкликав лють і ненависть у офіційній партократії, яка, користуючись владою, стала безпідставно звинувачувати вченого-патріота в буржуазному націоналізмі.

Насправді ж М. С. Грушевський ніколи не впадав до будь-якого націоналізму, наполягав, щоб в українських школах вивчалася російська мова, а в українських школах Австро-Угорщини-німецька. Наполягав просвітителю і на тому, щоб нарівні з рідною історією, культурою в українській школі вивчалася життя, історія, культурні традиції і інших народів. Проте таке вивчення не повинно ставити рідну мову і культуру до «мужицьких», «нікчемної», другорядної. Школа, на думку М. С. Грушевського, повинна дбати про недопустимість духовної асиміляції, національного нігілізму, що ведуть до втрати молоддю національної свідомості і гідності.

Чи не вперше в історії України М. С. Грушевський став дослідником релігійної думки, простеживши її від християнської доби, через християнізацію України-Русі на українське відродження XVI-XVII ст. аж до релігійних шукань народних мас в XIX ст.¹⁾

Велику увагу приділяє М. С. Грушевський проблемам дидакти-

¹⁾ Див.: Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992.

ки. Всі навчальні предмети школи він ділить на дві групи. Одні предмети мають дати можливість з'ясувати їх роль у житті і пізнати його суть, а інші вчать засобами використання всіх умов життя для свого добробуту. При цьому вчений підкреслює умовний поділ предметів на такі групи, бо часто одні й ті ж предмети служать як першому, так і другому завданню.

Вчений підкреслює важливе значення гуманітарних дисциплін у шкільному навчанні. Вони повинні дати людині «пізнання себе і своїх відносин до заокличного світу, і се пізнання переводять, так би сказати, в проекції часу і просторони, в розрізах вертикальних і горизонтальних, в перспективах сучасного життя і його історії, яка зрештою вживається до помочі скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища — служить підставою його інтерпретації».

З огляду на це М. С. Грушевський підкреслює соціально-виключну виховну роль історії. Аналізуючи стан викладання шкільного курсу історії він відзначає догматизм і застарілі традиції античної історіографії та схоластичного середньовічного літописання. Вчений засуджує подання в школі історії «вибраних народів» та «ефектних, блискучих» епох. Така історія є необ'єктивною, бо вона залишає в тіні окремі народи, країни, які мали величезне конструктивне значення в історії людства. Він наполягає, щоб всі епохи були відповідно оцінені, бо в противному разі буде не історія, а уривки, фрагменти з історії людства.

Історія має служити перемозі й закріпленню ідей й настроїв гуманності і демократизму, а не бути зняряддям людожерного шовінізму, національної виключності й ура-патріотизму.

Першоосновою громадянського виховання М. С. Грушевський вважає історію рідного краю. Наслідком її вивчення має бути культ рідних традицій, рідної сторони, моральних вартостей, виявлених нею — справ попередніх поколінь, котрі своїми жертвами, стражданнями і подвигами, працею мислі і працею рук привели на нинішній щабель життя нинішнє громадянство.

На думку М. С. Грушевського, національно-духовне, інтелектуальне відродження українського народу можливе при умові, коли школа буде діяти на засадах демократизації, гуманізації, пріоритетності загальнолюдських і національних цінностей. За таку народну школу він пропонує боротися громадськості, вчителству. Прикла-

дом цієї боротьби М. С. Грушевський подає общину села Теслугів Дубенського повіту на Волині. Селяни на волосному сході постановили, щоб у їх волості відкрили народну школу з українською мовою. На повітовому з'їзді в Дубні вони ж поновили свої рішення. Селяни прийшли до висновку, що коли їхні діти будуть навчатися рідною мовою, то всяку науку засвоювали б ґрунтовніше, ліпше. У статті «Промовили» М. С. Грушевський подає думку про те, що тільки вимоги громадськості можуть вплинути на уряд щодо перегляду українського шкільництва.

Активну роль у цій справі М. С. Грушевський відводить народному вчителю. Він має різними шляхами наповнювати освіту національним змістом. Вчителям вчений заповідає «горнутися до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами».

Таким чином, теоретична спадщина М. С. Грушевського, його активна практична діяльність на стезі відновлення національної школи, педагогіки, культури і державності в Україні об'єктивно мали прямий вплив на формування, розвиток, становлення і зміцнення системи освіти в УНР, наукових установ і науки, що у свою чергу прямо і опосередковано вплинули на збереження національного духу серед українців континентальної держави і діаспори в різних кутках світу.

Творча спадщина М. С. Грушевського — невід'ємна природна частка світового історіографічного процесу, в якому перемогли позитивістські погляди вченого, спрямовані на соціально-економічне дослідження вітчизняної історії. М. С. Грушевський відмовився від традиційних схем, занурюючись до вивчення базисних явищ феодального суспільства і збагачуючи науку новими документами (першоджерелами).

Обґрунтування вченими історичного значення рідної мови і рідної школи в суспільстві є дороговказом на шляху духовного відродження України, розбудови її національної школи.

Проблемі розбудови української національної школи присвятила своє життя Софія Федорівна Русова (1856 — 1940) — видатний педагог, історик, письменниця, видавець, громадський і політичний діяч України. Її світогляд склався у процесі спілкування з визначними діячами української культури: Старицьким, Лисенком, Чу-

бинським, Драгомановим, Антоновичем, Олександром Русовим та ін.

Народилася С. Русова (дівоче прізвище Ліндфорс) у 1856 р. у с. Олешня на Чернігівщині в аристократичній сім'ї. Її батьки були іноземного походження: батько, Федір Ліндфорс, шведського, а мати, Ганна Жерве, французького. Софія, зростаючи в українському середовищі, серцем і душею прийняла болі України і віддала всі свої сили на визволення її народу з темряви.

Педагогічну діяльність Софія розпочала у 1871 р. П'ятнадцятирічною дівчинкою разом із сестрою Марією організувала перший в Києві український дитячий садок. Про цей період свого життя Софія згадувала: «Коли ж подала моє прохання тодішньому попечителеві шкільної округи Антоновичеві, він з недовір'ям похитав головою. «Ви самі ще дитина... Хто ж вам довірить дітей». Але все ж дав свій дозвіл».

З цього часу і аж до смерті (померла 1940 р. у Празі), вона невтомно і незрадливо працювала на ниві українського шкільництва.

Ким тільки не доводилося працювати Русовій: вихователем дитячого садка, вчителем школи, викладачем і професором на Вищих Жіночих курсах, Фребелівському педінституті в Києві, в Кам'янець-Подільському університеті (лектором педагогіки), професором педагогіки Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі; була членом Української Центральної Ради, Головою департаменту дошкільної та позашкільної освіти в уряді УНР, фундатором жіночого руху в Україні, співробітником багатьох журналів, співзасновником української педагогічної академії тощо.

Але якими б питаннями державної, наукової чи громадської діяльності не займалася С. Ф. Русова, проблеми виховання і освіти української молоді у неї завжди були на першому плані. Дітей вона вважала найдорожчим скарбом і тому постійно піклувалася про зростання майбутнього народу. Аналізуючи стан тодішнього навчання української молоді, гнівно засуджує колоніальну систему освіти, яка калічить розум і душу дітей, кидає їх на розпутьтя. Школа засуджується нею як така, що не відповідає національному духовному складові українського народу, а народ зневірився у такій школі. З цієї причини С. Ф. Русова все своє життя присвятила пошукам

шляхів створення і розбудови української національної школи. Куди б не кидало її життя — працюючи на Чернігівщині, Києві, Кам'янець-Подільському, перебуваючи в еміграції педагог-просвітитель відкривав нові школи, дитячі садки, в яких навчає дітей, допомагає вчителям та вихователям по-новому підійти до виховної справи. Прикладом творчого, мистецького розуміння освітнього процесу, є створені нею український буквар, читанка, географія Європи, географія позаєвропейських країн тощо.

Перу Софії Русової належать фундаментальні праці з педагогіки: «Дошкільне виховання», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Моральні завдання сучасної школи», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Нова школа» та інші.

Багато педагогічних творів С. Ф. Русової ще не опубліковано. Одні лише назви цих праць становлять довжелезний список, серед яких найбільш фундаментальними є «Соціальне виховання, його значення в громадському житті», «Практичні поради до виховання дітей», «Національна школа у різних народів», «Середньовічні університети». Дивна доля дивної жінки, унікального педагога ще не знайшла свого літописця-аналізатора, бо кілька статей про С. Ф. Русову ще не створюють її творчого педагогічного портрета,¹⁾ а ми, її нащадки, «безмежно вдячні цій прекрасній жінці, яка не злякалась в'язниць і утисків, не спинилась на вихованні своїх дітей, а їх було четверо. Зазначимо, що за «українофільську діяльність», як писала сама С. Ф. Русова, її не раз заарештовували. Зокрема, двічі вона сиділа у київській Лук'янівській в'язниці, а також у Катеринославі та Харкові. Ми вдячні їй за ту педагогічну спадщину, що, безумовно, принесє користь працівникам дошкільного виховання, вчителям і широкій педагогічній громадськості»²⁾

Її невтомна педагогічна, наукова та громадська діяльність була спрямована на розробку концепції національної освіти і виховування. Українська національна школа, на думку Русової, має мету україн-

¹⁾ Дацюк Г. Софія. бо мудра // Почат. шк., 1992. — № 1; Проскура О. Софія Русова — талановита дочка України // Почат. шк., 1993. — № 3.

²⁾ Калениченко Н. П., Копиленко Н. Б. Софія Русова // Рідна шк., 1991. — № 12. — С. 71.

ськими засобами виховати розумну працювиту дитину, не відірвану від свого рідного народу, а навпаки — пов'язану з ним пошаною до усього свого, знаннями того, серед чого вона виростає.

З таких дітей Україна справді мала б рідних синів — ширих робітників на ниві народній, творців її майбутньої літописної долі. Отже національна система освіти і виховання має формувати національно свідомих громадян української держави. Ці переконання С. Ф. Русової стали нормою її життя, науковою позицією, мірилом справжньої духовної цінності.

На жаль, і в умовах незалежної суверенної України часто здійснюється безнаціональне виховання, що веде до подальшого духовного занепаду та, за висловом О. Потєбні «спідління нації».

С. Ф. Русова наполягає, щоб виховання розпочиналося з народження дитини. Засобами колискової, забавлянок, народних казок, ігор, пісень, лічилок, загадок тощо має здійснюватися прилучення дітей до національної культури та етнізація особистості. Педагог стверджує: «Нація народжується коло дитячої колиски, лише на рідному ґрунті, серед рідного слова, з пісні здатна вирости національно свідомо дитина». Найдієвішим засобом національного виховання Русова визнає рідне слово. Саме через слово дитина сприймає духовні цінності народу, його світобачення та світосприймання, здійснюється її художньо-образне мислення, засвоюється нею мораль, історичний досвід народу тощо.

У системі національної освіти і виховання Софія Русова надзвичайну увагу приділяла дошкільному вихованню, яке, на її думку, є мостом, що перекидається між школою й родиною. Саме в цей період закладаються цільність особистості, її устремління, нахили. Коли дитячий «ранок», пише С. Ф. Русова, проходить у несприятливих обставинах, дитина виростає слабою, з хисткою волею й небезпечними нахилами.

У своїх працях «Націоналізація дошкільного виховання», «В дитячому садку», «Дошкільне виховання» та інших глибоко розробляє методичку навчання та виховання дітей: досліджує проблеми розвитку мови і мовного навчання, науки чисел, морально-соціального виховання, підготовки педагогічних кадрів (садівництво) тощо.

Не применшуючи роль дошкільного виховання, Русова виключно

шачення у зрощенні дітей надає матері, називаючи її найкращим корманцем, природною вихователькою.

Альтернативи національному вихованню С. Ф. Русова не визнає, вважаючи, що тільки національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти. Вона прагне того, щоб педагог не був скутий догматичними циркулярами, якими визначається зміст освіти та добір методів навчання. Вчитель має бути розкутим і емпатійним у складанні навчальної програми, у використанні форм та методів навчальної діяльності.

Головним завданням педагога С. Ф. Русова бачить розвиток самостійності дитини. Треба «не вчити дитину, не давати їй готове знання, хоч би й саме початкове, а більш усього збудити в дитині її духовні сили, розворушити цікавість, виховати її почуття, — щоб очі дитини вмiли бачити, вуха дослухатися до всього, рученята вмiли паходжуватися й коло олівців, і коло ножиць, і коло глини, й коло шперу».

Категорично засуджує Русова бездумну сувору шкільну дисципліну, виступає за панування у навчальному закладі жвавого настрою, веселості, поваги, уваги і любові до дітей.

С. Ф. Русова переконана в тому, що в рідній школі розкриватимуться всі природні задатки дитини, яка набуватиме гармонійного розвитку. Це можливе при умовах якщо виховання буде індивідуальним, пристосованим до природи дитини; національним, відповідатиме соціально-культурним вимогам життя; буде вільним, незалежним від певних вимог на ґрунті громадської організації.

Рідна, українська школа, на думку С. Ф. Русової, є першою політичною і соціально-педагогічною вимогою кожного народу, який скидає з себе ланцюги гніту, скидає ту кригу байдужості, якою окуто було його серце за часів утисків і пригноблення вільної думки, його національної свідомості. Варто прислухатися до цієї позиції видатного педагога і державного діяча і в наш час, бо не увага з боку держави до розбудови національної школи сьогодні гальмує розвиток самої держави.

У демократичній рідній школі весь зміст освіти і організація навчання мають відповідати національним інтересам, враховувати освітні традиції українського народу, здобутки національної культури, особливості української дитини. Остання, підкреслює С. Ф. Русова, не

дуже експансивна, вона занадто вразлива й часто-густо ховається од інших своїми переживаннями; до неї треба підходити з ласкою, повернути її до себе повагою до її індивідуальності, треба збудити її цікавість, тоді виявиться талановита вдача дитини й озветься її глибока чуливість.

Педагог постійно нагадує вчителям про необхідність врахування індивідуальних особливостей дітей. Образно порівнюючи дітей із кущами в саду, вона підкреслює, що як серед розмаїття кущів не має двох однакових, так і всі діти різняться між собою почуттям, думками, характерами, здібностями. Вчитель та батьки мають знати своїх вихованців різнобічно і розвивати їхні духовні і фізичні сили.

С. Ф. Русова розглядає навчально-виховний процес у його єдності, вважаючи, наприклад, що виховувати моральні якості окремо неможливо. На її думку моральним вихованням має бути пройняте все навчання, все життя.

Провідним методом виховання С. Ф. Русова вважає гідність для наслідування приклад дорослих і всіх тих, з ким спілкується дитина. Через те, вважає вона, треба щоб вихованці у своєму оточенні бачили якнайбільше добра і краси.

Дитина має зростати не пасивним спостерігачем оточуючого, а усвідомлювати свої і чужі вчинки шляхом обмірковування, самоаналізу. Вчитель, батьки повинні використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром, аби виробити в дітях власні судження, давати змогу в різних обставинах життя виявляти свою «мужність, добре серце і правдиве поведження».

С. Ф. Русова рішуче відкидає твердження шовіністів про те, що національне виховання приведе український народ до самоізоляції від європейського і світового культурного процесу. І в наш час, ці ж спекуляції мають місце з боку різного роду псевдоінтернаціоналістів.

Ніби передбачаючи подібне, С. Ф. Русова дає їм обґрунтовану відповідь: «Національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а навпаки — дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдського поступу: воно через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до других народів і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями».

Аналізуючи світовий досвід шкільництва, С. Ф. Русова приходить до висновку, що прогрес мають ті народи, які збудували добре організовану національну школу. За приклад вона ставить народи Німеччини, Англії, Японії, які краще інших вичерпали у своєму вихованні власні глибокі національні скарби і надали вільний розвиток національній психології. У таких державах національне виховання виробляє у дитини, стверджує С. Ф. Русова, не подвійну хистку моральність, а міцну, цільну особу.

Провідне місце у навчанні, фізичному і духовному зростанні дітей С. Ф. Русова надає народному вчителю. Він має бути національно свідомим українцем, що володіє високим рівнем культури, педагогічними надбаннями попередніх поколінь педагогів, скарбами народної педагогіки, здатний творчо використовувати їх на практиці. Просвітитель застерігає вчителів від рутинерства, формалізму, казенної дисципліни. Носій добра і краси, вчитель ніколи не вживає щодо дітей кари або погроз. На переконання педагога любов до дітей — той ґрунт, на якому виховання досягає своїх завдань.

С. Ф. Русову дуже хвилювала політична і соціальна незахищеність українського вчителя. Постійна матеріальна скрута, переслідування, безправність у всіх сферах життя негативно позначаються на його загальнокультурному і професійному рівні. Такий вчитель мало що може зарадити у виховній справі. Суспільство має створити для вчителя такі умови, щоб він не на словах, а на ділі почувався вільним, щасливим, незалежним у правовому й економічному становищі. Тоді він матиме можливість на творчість, демократизм, у своїх діях здійснюватиме людинотворчу місію у суспільстві.

Концепсія національної системи освіти і виховання С. Ф. Русової має надзвичайну актуальність для розбудови української незалежної держави. Нею керуються держава і суспільство у розв'язанні сучасних проблем вдосконалення діяльності системи національної освіти і виховання в Україні.

Заповітом і наказом звучить звернення С. Ф. Русової до сучасного покоління: «...Народ, що не має своєї школи, попасає задніх. Йому замкнено двері до пишного розвитку своїх культурних сил, він засуджений на пригноблене становище, на постійне вживання чужого хліба; живе він не по своїй живій думці, а чужим розумом. Такому народові, який не має своєї школи й не дбає про неї, призначені

економічні злидні й культурна смерть. Ось через що сучасним гаслом усякого свідомого українця мусить бути завдання: рідна школа на Україні».

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки з праці І. І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки»¹⁾. Поміркуйте над прочитаним і дайте відповіді на питання:

1. І. І. Огієнко бачив у рідній мові запоруку єдності і збереження української нації. Чи не втратила значення його думка в умовах незалежної України?

2. Просвітитель рекомендував у кожній школі мати «Гуртки плекання рідної мови», душею якої мусить бути вчитель. Чи має актуальність його пропозиція сьогодні?

3. Висловіть свої міркування про думку І. І. Огієнка «Народ, що не всі його діти навчаються в рідномовних початкових школах, тим самим призначається на недержавність та на національне й культурне низіння».

І. І. Огієнко

Наука про рідномовні обов'язки²⁾.

Рідна мова — це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роль: рідна мова — то сила культури, а культура — сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї рідної мови з найбільшою святістю, з найчуйлішою опікою. Рідна мова глибоко пересякає наше духове життя — приватне й державне. Давно вже стверджено, що тільки рідна мова приносить людині найбільше і найглибше особис-

---

¹⁾ Огієнко І. І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. — Факс. Вид. — К., 1994. — С. 3-5, 11-12, 37-38, 43-44.

²⁾ Уривки.

те щастя, а державі — найсильніші патріотичні характери. Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації — нема державності, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення.

Кожний народ ділиться на багато племен, що говорить більш-менш відмінними говірками чи наріччями. Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенародною, — для цього кожний народ утворює собі особливу соборну літературну мову, спільну й обов'язкову для всіх його племен. Літературна мова — це найцінніше й найважливіше оруддя духової культури та найміцніший цемент єдності нації, а тому всі народи оточують її найпильнішою опікою. У народів державних літературну мову береже й творить не тільки закон, але й ціле живе життя: церква, преса, школа, уряди, театр, кіно, радіо і т. ін.; навпаки, у народу недержавного літературна мова зростає дуже нерівно й дуже поволі, — головне в залежності від національної свідомості й карності його інтелігенції, його церкви, преси.

Племена, об'єднані загальною всенародною свідомістю та однією літературною мовою, складають націю. Нація — це найсильніша всенародна природна організація, що найповніше приносить народові користі політичні й духовні. Свідома нація — звичайно народ державний, і тільки як виняток — недержавний. Найголовніший і найміцніший цемент, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю — то соборна літературна мова. Ось через що народ, що не має соборної літературної мови, звичайно не є закінчена свідомою нацією й щастя бути державним не знає; такий народ і політично не сильний, чому легко попадає в залежність сильнішого сусіда.

Рідна й літературна мова — органи надзвичайно ніжні й чутливі, — навіть найменші недостачі і потрясіння життя приватного чи всенародного помітно відбиваються й на них. Через це кожний народ виробляє собі певну реальну практику, щоб найвірніше забезпечити своїй рідній літературній мові найкращий і найлегший розвиток, щоб не принести їм найменшої шкоди і найкоротшої затримки в їхнім розвою.

IV. Десять найголовніших мовних заповідей світового громадянина.

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

XII. Школа й рідна мова.

1. Рідна школа — то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема.
2. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб усі його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю.
3. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь.
4. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб навчання в його школах провадилось не місцевою, а тільки соборною літературною мовою, бо тільки воно забезпечує народові всі користі від школи.
5. Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери.

6. Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво.

7. Кожна школа мусить закладати серед учнів «Гуртки плекання рідної мови».

8. Кожна школа мусить навчати своїх учнів і рідномовних обо-в'язків.

9. Кожна школа повинна подбати про зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, оминаючи все, що писане не чистою літературною мовою.

10. Кожна школа мусить конче мати підручну бібліотечку для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматиками, словниками, довідковими книжками й мовними журналами.

11. Шкільне діловодство треба вести тільки літературною мовою.

12. Кожна рідна школа на еміграції або на національно загро-женій території, мусить щороку уряджувати «Свято рідної мови».

XIII. Учитель і рідна мова.

1. Кожний учитель — якого б фаху не був він — мусить доско-нало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителеві оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю.

2. Як у школі, так і поза нею, учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення.

3. Учитель, що навчає тільки місцевою мовою, приносить тим велику шкоду єдності свого народу й своєї літературної мови.

4. Кожний учитель, що навчає й мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови.

5. Кожний учитель, особливо з провінціальної школи, мусить кон-че збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

6. Кожний учитель мусить найдокладніше знати Науку про рідно-мовні обов'язки.

7. Учитель рідної мови в школі мусить навчати тільки сучасної соборної літературної мови.

8. Учитель рідної мови в школі мусить конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки.

9. Учитель рідної мови мусить бути душею «Гуртка плекання рідної мови» в його школі. Він же уряджує «Свято рідної мови».

10. Учитель рідної мови мусить пильнувати викликати в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її.

11. Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб і на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів.

3.2. Українська школа в УРСР. Педагогічна діяльність А. С. Макаренка та Г. Г. Ващенко.

Нова влада приділяла особливу увагу розвитку нової школи, яка з перших днів стала класовою школою, що розпалювала неприйнятну ворожнечу між класами (робітниками і буржуа, селянами і куркулями, темною масою і інтелігенцією), навіть носіння капелюха, краватки, застосування макіяжу, парфумів вважалося за прояв буржуазної культури тощо.

Нестримно розпалювався воєвничий атеїзм, непримиренне ставлення до церкви, іномислящих (репресії проти священників, погром церков), заборонялися церковні відправи, обрядності. Стара школа не відповідала завданням нового режиму, вона була зламана. Із неї вилучався традиційний зміст освіти, організаційні форми, принципи її реалізації тощо.

Не вдовольняли нову владу і вчительські кадри, ставилося питання про підготовку нових вчителів, які розглядалися новою владою як засіб ствердження комуністичного порядку із його класовою непримиренністю і насиллям. З перших днів комуністичного режиму стало зрозумілим, що мова йде про вчителя, який має бути провідником політики нового режиму, ідеологом насилля і репресій. Педагогіка і школа визначалися як репресивні, командні структури суспільства.

Про ставлення до вчителя свідчить телеграма В. Примакова ЦК ЛКСМУ, надіслана командиром червоного козацтва у 1920 р., в якій він просив прислати 4 кулемети і 15 учителів.

Український більшовистський уряд у 1918-1920 р. видав багато декретів про народну освіту і школу, які по суті були перекладами декретів РСФСР. І взагалі більшовистський режим в Україні втратив ініціативу і самостійність у вирішенні справ і обмежив свою діяльність перекладами документів, що приймалися в РСФСР, але виділявся шаленною заподадливістю перед Москвою щодо їх виконання.

Такими декретами були:

— Про передачу справи освіти і виховання із духовного відомства у відання Наркомосу;

— Про запровадження у школах нового правопису;

— Про комісії для неповнолітніх;

— Про сумісне навчання в школах учнів обох статей;

— Про організацію робітфаків;

— Про ліквідацію неписьменності та інші.

Ці та інші декрети відіграли певну позитивну роль у залученні дітей до школи, підвищенні рівня грамотності дорослого населення, підготовці молоді до навчання у вищій школі та інше.

У травні 1919 р. Наркомус України затвердив «Положення про єдину трудову школу УРСР», у цілковитій відповідності з «Положенням про єдину трудову школу РСФСР». За цим документом школа проголошується трудовою, основою якої є продуктивна праця учнів. Визначалося, що праця повинна бути тісною, тісно органічно пов'язаною з навчанням, вона має знайомити учнів з різноманітними формами виробництва, аж до найвищих.

Проте, прадавня ідея поєднання навчання з продуктивною працею у практиці радянської школи втілювалося непослідовно і на різних етапах державного будівництва то затухала, то її штучно роздмухували, проводили певні компанії щодо політехнізації освіти, впровадження трудового, професійного навчання без відповідного забезпечення матеріально-технічною базою, підготовки інженерно-педагогічних кадрів тощо.

На перших порах освітня система УРСР мала деякі відмінності у порівнянні з освітньою системою Російської Федерації. Радянська влада спочатку поклала в основу соціального виховання дитячий будинок, а не трудову школу, як в Росії. Дитячий будинок мав стати «мняком» соцвиховання. Їх вихованцями були безпритульні, сироти, бездомні діти. У дитячих будинках перебували діти від 4 до 15

років. Проте з 1920 року встановлюється основним типом семирічна трудова школа.

5 вересня 1925 р. початкове навчання в УРСР проголошується обов'язковим, проте воно не виконується.

На стан школи негативно вплинули голодомори 1921, 1932, 1933 рр. Багато дітей не закінчує початкової школи. Має місце дискримінація українців у навчанні, особливо у вищій школі. У 30-ті роки на 10 тис. населення в Україні припадало студентів:

українців 9,9   росіян 24   євреїв 60,5

Мали місце чистки іншомислячих студентів і виключення студентів «контрреволюційного» напрямку.

Система народної освіти, прийнята Всеукраїнською нарадою у справі освіти і затверджена Наркомосом УРСР 25 березня 1920р., була такою:

- дошкільні заклади (садки, майданчики — 4-8 років);
- єдина трудова школа (8-15 р.) I-IV кл. — школа I концентру, V-VII кл. — школа II концентру.
- професійні школи і технікуми — 15-18 р.;
- вищі навчальні заклади — 18-22 р.

Відкривалися робітфаки, профшколи, дитячі трудові колонії, дитячі містечка.

У 1920 р. було опубліковано перший навчальний план. Ним визначалося 5 навчальних днів, а шостий відводився для екскурсій, змагань, культурного дозвілля. У першій групі навчальні години не розподілялися за предметами. Перша група вважалася продовженням дитячого садка. Тут приділялася увага розвитку мови, навчанню грамоті, лічба, мало місце ознайомлення з природою, діти вчилися малювати, співати тощо. В інших класах навчання велось на предметній основі.

Відкидаючи все традиційне, що було в дореволюційному шкільництві, новий режим вимагав нового пролетарського змісту освіти, який ніс нову комуністичну ідеологію. «Новаторів» не бракувало. Їхніми зусиллями була засуджена класно-урочна система навчання і замість неї на початку 30-х років вводяться нові навчальні плани і програми, що стали на певний час новими системами навчання:

- комплексні програми;
- лабораторно-бригадний метод навчання;
- метод проектів.

Створення школи I ступеня і семирічки як основного типу школи — все це вимагало перебудови шкільних програм. На початку 1923 р. затверджена схема побудови комплексних програм школи першого ступеня. Навчальний матеріал вивчався за трьома розділами: природа, праця, суспільство.

Центром шкільних програм мала стати праця, що поєднувалася з повідомленнями про природу і суспільним життям.

Навчальний матеріал об'єднувався за комплексною темою, що вивчалася як правило, на протязі 2-4 тижнів у зв'язку з сезонними святами і календарем революційних свят тощо. Наприклад, на I році навчання діти вивчали першою темою «Життя дитини до школи влітку», четвертою темою «Жовтнева революція» та ін. навчальні предмети за комплексними програмами були ліквідовані. Основним недоліком цієї програми було порушення систематичності знань, логіки навчальних предметів, в учнів розвивалося всезнайство, поверховість навчання; не забезпечувалося вивчення граматики, основ арифметики та ін.

Програми V-VII кл. будувалися за навчальними предметами. Але на уроках матеріал штучно підганявся під комплексні теми. Це стимулювалося шкільним начальством.

З 1924 р. повсюдно поширився лабораторно-бригадний метод навчання. Учні розбивалися на ланки (бригади) по 3-5 чоловік в кожній, і в певні часи відвідували лабораторії, де самостійно розв'язували навчальні завдання. В кінці місяця викладач вів облік виконання завдань, оцінював учнівські письмові і графічні роботи. Але при такому навчанні був відсутній систематичний виклад вчителем навчального матеріалу, роль вчителя зводилася до консультанта, більшість учнів прикривалися колективною роботою, не виконувалися домашні завдання. Не було систематичності у навчанні. Дозволялося виконувати завдання з певного предмету підряд на протязі декількох тижнів, за рахунок інших галузей знань тощо.

Третьою формою організації навчання був метод проектів, що ґрунтувався на прагматичній педагогіці США. Самі учні мали намічати собі ті чи інші практичні завдання (проекти) і в процесі їх виконання набували знань і умінь. Поширеними темами проектів були такі, як:

«допоможемо ліквідувати неграмотність»;

«допоможемо ліквідувати прорив на фабриці»;

«допоможемо виявити прогульників» тощо.

Проте такі системи навчання були штучно створеними, сліпо запозиченими із-за кордону і не могли задовольнити країну в підготовці кадрів будівників нового суспільства. У зв'язку з цим ЦК ВКП (б) приймає низку постанов, якими засуджує новостворену реформацію (до речі, проведена за ініціативою того ж ЦК ВКП (б) у шкільництві):

«Про початкову і середню школу» — Постанова ЦК ВКП (б) 5 вересня 1931 р.

«Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» — Постанова ЦК ВКП (б) 25 вересня 1932 р.

«Про підручники для початкової і середньої школи» — Постанова ЦК ВКП (б) від 12 лютого 1933 р.

«Про педологічні перекирчення в системі наркомосів» — Постанова ЦК ВКП (б) від 4 липня 1936 р. та інші.

Цими документами засуджується теорія «відмирання школи», згідно якої школа мала стати цехом де подається критика програм 20-х років, засуджується методичне прожекторство: комплексні програми, лабораторно-бригадний метод, метод проектів тощо. У них підкреслюється роль уроку, вказується на необхідність систематичного обліку та оцінки знань. Наркомоси зобов'язувалися розробити нові програми, методологічно витримані підручники, написані із урахуванням віку, розвитку науки і шкільництва.

Постановою про педологічні перекирчення у системі наркомосів розвінчується педологія як наука, яка забороняла діяльність педагогів, і вимагалось переведення основної маси учнів з спеціальних шкіл до нормальних, наголошувалося на необхідність створення марксистсько-ленінської педагогіки та психології.

З цього часу педагогіка стала служанкою в руках влади і намагалася задовольнити ідеологічні вимоги комуністичної партії щодо виховання підростаючих поколінь.

На перших роках існування радянської школи їй були притаманні деякі риси національної школи, що зумовлено процесом українізації та діяльності видатних організаторів освіти в Україні Григорія Гринька, Олександра Шумського, Миколи Скрипника та інших.

Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

(ВУЦВК) у лютому 1920 р. ухвалила постанову про скасування Всеукраїнського ревкому і створила сім наркоматів, у тому числі й Наркомат освіти, комісаром якого був призначений Григорій Федорович Гринько (1890-1938). До функцій Народного комісаріату освіти у ті роки входило керівництво соціальним вихованням, професійною та політехнічною освітою, театрами, бібліотеками, музеями, архівами, видавничими та науковими справами.

Після громадянської війни народна освіта в Україні перебувала в тяжкому стані. Голод, що в 1921 р. охопив південні губернії України, призвів до значного скорочення мережі культосвітніх установ. Замість 21968 закладів з 023688 дітьми в 1921 р., в 1922/1923 рр. їх уже стало 16655 з 1338407 дітьми. Кількість безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт на той час досягла 1,5 млн.¹⁾

Україна у складі СРСР перейшла на госпрозрахунок і в умовах нової економічної політики держава припинила фінансувати шкільні установи. «Якщо у 1921..р. на освіту витрачалося 10,4% державного бюджету, то в кінці 1922 р. — лише 3%. Все це безперечно позначалося на матеріальному становищі вчителів. Нерідко вони голодували. Так, у 1922 р. голодуючі вчителі в м. Катеринославі становили 69%, були випадки голодної смерті, про що свідчать архівні матеріали».²⁾ І так майже повсюдно.

Мізерною була зарплата учителів, яка становила 6,4 крб. на місяць. Ще нижчою була заробітна плата у договірних школах — 4 крб. Саме тому часто відбувалися страйки.

Микола Олексійович Скрипник (1872-1933) народився в Слободі Ясинуватій Бахмутського повіту Катеринославської губернії у родині дрібного залізничного службовця. Вчився він у Барвінківській двокласній сільській школі, а потім в Ізюмському реальному училищі на Харківщині.

Ще з юнацьких років М. Скрипник виявив інтерес до знань. Найбільше полюбилися йому література та історія. Снув героями шевченківської музи. Старанно вивчав Микола мови, захоплювався також фольклором, антропологією, геологією.

При всій зайнятості державними й партійними справами Микола Олексійович знаходив час для науково-дослідницької роботи. З-

¹⁾ Початкова школа, 1990. — № 2. — С. 58

під його пера вийшло у світ понад 700 наукових праць з різних галузей науки й культури.¹⁾

Микола Олексійович Скрипник мав величезний авторитет як теоретик національного питання: керував першою і єдиною на той час у світі науковою інституцією, що вивчала цю проблему, — кафедрою національного питання при Українському інституті марксизму-ленінізму, ректором якого був. Це новий тип ученого-практика, чії праці поєднували публіцистичність викладу з глибоким науковим змістом, були насичені оригінальними думками і концепціями. Загалом він залишив по собі спадщину, яку не вбереш у п'ять томів, — список його робіт, видрукований у 1932 р., перевищує 810 назв.²⁾

Він посідав різні відповідальні посади в уряді України, на початку 1918 року був обраний головою робітничо-селянського уряду України і народним секретарем закордонних справ...

Нарком внутрішніх справ України (1921-1922 рр.), юстиції (1922-1927 рр.), освіти (1927-1933 рр.). Заступник Голови Раднаркому (1933 р.). Член ЦК ВКП (б). Член Політбюро ЦК КП (б). Член Виконкому Комінтерну.

Очоливши наркомат освіти республіки, М. О. Скрипник з головою поринув у освітянські справи. Протягом першої п'ятирічки за його безпосередньої участі на Україні було засновано близько 2,4 тис. нових шкіл, здійснено загальне обов'язкове початкове навчання. У своїй роботі нарком розраховував на всіх, хто був готовий працювати для нової України, України майбутнього. «Тільки шовіністи й наші вороги, — сказав він на з'їзді Робосу, — говорять про українців з крові, а ми говоримо про таких громадян України, що можуть взяти участь у створенні української культури, незалежно від того, якої б у них крові не було. Нам потрібно від них не їхня кров, а їхня культурна праця» (Рад. театр. — 1929. — № 2-3. — С. 12).³⁾

Складна, сповнена протиріч, натура, активний борець за утвердження в Україні національного шкільництва, освіти, торжества педагогічної думки і перемоги — то торжество української культури і

¹⁾ Потапчук В. Революцією покликаний // Молодь України, 1972. — 25.01. — С. 3.

²⁾ Білоконь С. І. Чисті зерна високої правди // Рад. школа, 1989. — № 1. — С. 81.

³⁾ Там само. — С. 82.

рідної мови як державної, М. О. Скрипник був доведений системою до самогубства (1933 р.)

Тяжкою виявилася доля українського шкільництва і педагогічної науки у роки «радянського шкільництва», як фактично винищувалася чи зводилася до того.

У 1923 р. партія більшовиків прийняла рішення про посилення роботи з неросійськими народами щодо залучення їх до соціального будівництва. Вважалося за необхідне розширити участь неросійських народів в управлінні державними справами, економіці, соціальному і культурному житті своїх республік. Для цього передбачалося залучення молоді корінних національностей до освіти, культури тощо. Ця робота проводилася в усіх республіках, на Україні така політика вважалася українізацією.

“Перші заходи українізації мали на меті розширення вживання української мови, особливо у партії та уряду. Необхідність була очевидною, у 1922 р. на одного члена ЦК Компартії України, який постійно користувався українською мовою, припадало семеро тих, хто розмовляв лише російською, в уряді співвідношення було 1:3. У серпні 1923 р., щоб усунути цю диспропорцію, партійні та урядові службовці отримали вказівку пройти спеціально організовані курси української мови. Тим, кому не вдалося успішно закінчити їх, загрожував звільнення. Компанія українізації охопила всі царини життя Радянської України”.¹¹

Особливо відчутною виявила себе українізація у шкільній справі. Станом на 1929 р. з усієї кількості загальноосвітніх шкіл 80% вели заняття українською мовою. У 30% вищих навчальних закладах також викладення здійснювалося українською мовою. На цей період 97% українських дітей вчилися рідною мовою.

Українізація передбачала залучення до навчання і дорослого населення. Так, якщо на час революції в Україні серед міського населення письменники були 40%, то через 10 років — 70%. Серед селян також відбулися відчутні зміни. За відповідний період кількість письменних зросла з 15% до 50%.

6 липня 1927 року була прийнята Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету та Ради Народних комісарів

¹¹ Сублинний Орест. Історія України. — К., 1991. — С. 338.

УРСР “Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові культури”, яка значно вплинула на розширення сфери вживання української мови у навчальних закладах України. Нею зокрема передбачалося:

п. 29. Мережу освітніх установ належить будувати так, щоб людність кожної національності могла мати змогу дістати початкову освіту рідною мовою.

п. 30. Українську мову та українознавства в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей належить викладати як обов'язкову дисципліну.

Пункти 32, 33, 34 і 35 присвячені проблемам впровадження української мови у вищій школі. Зокрема, встановлювалося, що вища школа проводить свою роботу українською мовою. Вступаючи до вузів складають вступний екзамен з української мови.

На посади професорів, викладачів вищих шкільних закладів призначаються лише особи, що можуть проводити викладання українською мовою (п. 35).

Цією ж постановою (п. 72) встановлювалася відповідальність осіб за невиконання правил цього документу. Зокрема, визначалося, що співробітників, що не вживали належних заходів до вивчення української мови, а також тих з них, що виявляють негативне відношення до українізації, керівники відповідних установ і організацій адміністративно звільнюють, не надаючи вихідної допомоги й без попереджень.

Таким чином, українізація освіти повернула до життя національну школу України, в якій молодь опанувала кращими здобутками духовної культури свого народу. Після багатоголіткового переслідування, приниження в українській людності з'явився національний оптимізм. Відомий письменник того часу Борис Антоненко-Давидович вбачав, що у марші мільйонів на шляху до української школи є вогонь великого відродження.

Але відродження не відбулося. Український народ чинив супротив сталінським планам соціалістичної колективізації і індустріалізації. Причинами протидії керівництво партії і держави на чолі з Сталіним вважало нескорений національний дух українців, високий рівень національної свідомості, їх самобутність і несприйняття ними більшовицької ідеології. Народу було винесено вирок. Злочинна ко-

лективізація 1930-1931 рр., голодомор 1932—1933 років, масове вищення української інтелігенції і, у першу чергу діячів освіти, перервали процес українізації. Україна повністю втратила прояви автономії і перейшла на положення окраїнної колоніальної території.

Розпочався шалений наступ на здобутки української культури, освіти, науки. Першим у цьому процесі були дії на ліквідацію національної школи України. Вона була перетворена у засіб геноциду проти українців, головним завданням якої стала русифікація корінного населення, спотворення його національного світогляду, свідомості, характеру, відлучення від традицій, звичаїв, культури свого народу.

Керівництво цим процесом здійснювала ВКП(б) — КПРС, регулярно вносячи корективи до нього. Наводимо деякі етапи боротьби з національною школою в Україні.

1927 рік — на Пленумі ЦК КПУ Л. М. Каганович звинуватив Наркома освіти УРСР Шумського¹⁾ у націоналістичному ухилі при проведенні українізації.

1933 рік — телеграма Сталіна про припинення “Українізації”. Ліквідація в Україні неіснуючого так званого “нового національного ухилу”.

1938 рік — Постанова РНК і ЦК ВКП (б) про обов’язкове вивчення російської мови.

1958 рік — в Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту закріплюється положення про вільний вибір мови навчання, про вивчення за бажанням учнів і батьків, крім російської, іншої мови.

1958 рік — Постанова ЦК КПУ та Верховної Ради України про недоцільність викладення українською мовою у вузах України.

1978 рік — Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення та викладання російської мови та літератури (поділ класів в українських школах на дві групи та підвищення зарплати вчителям російської мови на 15%).

1983 рік — Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови в школах.

1) Шумський О. Я. (1890-1946) гостро критикувався (піддавався глузу) під час ІХ конференції РКП (б), загальнопартійної дискусії напередодні XV з’їзду ВКП (б) в 1927 р. і на XV з’їзді ВКП (б).

1989 рік — Постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову (російську) в СРСР.

Така державна політика призвела до повної русифікації, вилучення з школи національних цінностей, породження у молоді національного нігілізму, зневаги до рідної мови, культури українського народу духовності. Це в свою чергу породило в українців комплекс національної і громадської неповноцінності, ущербності, мавлування перед іншими народами.

У роки радянської дійсності проблемам освіти і виховання значну увагу приділяли талановиті українські педагоги А. С. Макаренко і Г. Г. Ващенко.

Антон Семенович Макаренко (1888 - 1939 рр.) проявив себе ревним будівничим соціалістичної школи, провідником класової нетерпимості, вірнопідданим тоталітарного режиму, проте у своїх творах і діяльності широко використовував надбання народної педагогічної мудрості. Вийшовши з глибини народу, А. Макаренко, тонко підмітив можливості народних виховних засобів і мудро вплетав їх у своїх навчально-виховних заходах, обстоював їх у своїх творах. Особливо вдало використовував скарби народної педагогіки у розв'язанні проблем трудового виховання.

Серцевиною педагогічної діяльності А. С. Макаренко є його досвід щодо органічного поєднання навчання з продуктивною працею. Відомий макаренкознавець М. Д. Ярмаченко відзначає, що у своїй практиці педагог послідовно керувався відомими положеннями основоположників комуністичного вчення про єдність навчання і виховання. 16 років роботи в колонії ім. Горького та комуні ім. Дзержинського привели педагога до висновку “що, труд без освіти, що йде в перед, без політичного й суспільного виховання, що йдуть поперед, що приносить виховної користі, виявляється нейтральним процесом”.

Макаренко прийшов до висновку, що праця без напруження, без громадської й колективної турботи є маловідчутним фактором у справі виховання нових мотивацій поведінки. Така праця швидко й легко стає механічною дією і відбивається на психіці тільки травматично, а не конструктивно. Вона “завершується малим розвитком та презирством до навчання і цілковитою відсутністю планів та перспектив на майбутнє”. Тому мале мотиваційне значення праці по самообслуговуванню, велика втомлюваність, малий інтелектуальний

міст роботи, бідна соціальним змістом реміснича праця самі по собі ще не можуть бути шляхом до комуністичного виховання.

Педагог не уявляв трудового виховання поза залученням вихованців до активної продуктивної праці, поза умовами виробництва. Він був переконаний у тому, що “праця, яка не має на увазі створення цінностей, не є позитивним елементом виховання”.¹⁾ У комуністичній імені Ф. Е. Дзержинського продуктивна праця займала одне з центральних місць у виховній системі. Це дало змогу перейти їй на повний госпрозрахунок і не тільки відмовитись від будь-яких державних дотацій на утримання, але й давати державі щорічно близько 5 мільйонів карбованців прибутку. Педагог тут мав на увазі не лише економічну сторону проблеми. Він переконався, що “тільки у виробничому процесі зростає справжній характер людини, члена виробничого колективу, якраз там людина вчиться відчувати свою відповідальність за деталь, коли треба виконати весь промфінплан”.

А. С. Макаренко вважав, що в соціалістичному суспільстві праця “є не тільки економічною категорією, але й категорією моральною”.

Обов'язковою умовою докорінного поліпшення роботи по вихованню безпритульних дітей педагог передбачав “вжити всіх заходів, щоб дитячі будинки перестали бути споживацькими закладами, а стали закладами трудового радянського соціалістичного виховання, щоб на них не треба було викидати десятки мільйонів карбованців повсім непродуктивно”.²⁾

Основоположним принципом педагогічної системи А. С. Макаренка є принцип виховання у колективі. Колектив розглядався ним як універсальний метод комуністичного виховання, котрий є загальним і єдиним, в той же час дає можливість кожній окремішній особистості розвивати свої здібності, зберігати свою індивідуальність, йти вперед по лініях своїх нахилів. Макаренко розробив і апробував методику колективістського виховання, технологію її втілення.

Думки А. С. Макаренка про головні напрями організації колективу містять у собі різноманітні аспекти діяльності і багатосторонній вплив на особистість вихованця.

¹⁾ Макаренко А. С. Трудове виховання, взаємини, стиль, тон у колективі / У кн.: А. С. Макаренко “Про комуністичне виховання”. — К., Рад. школа, 1978. — С. 88.

²⁾ Ярмаченко М. Д. Життєдайне джерело методики комуністичного виховання / В кн.: А. С. Макаренко “Про комуністичне виховання”. — К., 1978. — С. 15-16.

Так, Макаренко вважав, що:

а) уповноважені колективу повинні добиватися всемірного підвищення його політичного і культурного рівня, регулювати товаристські взаємини, привчати дітей розв'язувати конфлікти без сварок і бійок, рішуче боротися з найменшими спробами насильства старших або більш сильних над молодшими і слабшими;

б) кожний член колективу щоденно повинен проявляти себе в праці, а тому особливим завданням активу є виховання у кожного поваги до праці, до відпочинку і занять інших. Це виховання передбачає не тільки засвоєння правильних уявлень, а й вироблення правильних звичок. Зазначених вимог обов'язково треба додержувати і в процесі шкільних занять;

в) дисципліна завжди виступає як форма суспільного благополуччя людей. Такою вона може бути тільки в тому випадку, якщо будується за системою активізації особистості в найрізноманітніших галузях трудового і громадського життя. Отже, дисциплінованість — результат виховного процесу в цілому, результат насамперед зусиль самого колективу дітей, що проявляються в усіх сферах його життя. Але для того, щоб дисципліна сприймалася як явище моральне і політичне, в кожному колективі дітей слід роз'яснювати її необхідність, забезпечувати додержання доцільного, точного режиму. Покарання, спрямовані на зміцнення дисципліни, повинні головним чином впливати на колектив і мати форму морального осуду;

г) громадська думка — регулятор поведінки учнів. Для радянських людей загальні збори є вищим органом, який відбиває громадську думку колективу. Тому дитячим загальним зборам слід приділити велику увагу. Для формування особистості вони матимуть особливу цінність, коли предметом їх обговорення будуть щоденні справи і перспективні лінії розвитку закладу, які зв'язують вихованців із загальнонародними інтересами;

д) розвиток перспективи закладу в цілому і в кожної дитини, зокрема, слід нерозривно пов'язувати із стилем роботи в колективі. Кожний дитячий заклад повинен мати свій стиль і тон, а нормальний тон може бути тільки один — життєрадісність, спокійна ділова обстановка, що виключає постійну крикливу бурхливість. Мажор, бадьорість колективу забезпечуються злагодженістю й організованістю його, крім того, єдністю, активністю людей і одночасно вмінням

гальмувати себе, коли потрібно. Особливою формою гальмування є ввічливість, яку треба всіляко рекомендувати вихованцям.

Таким чином, у процесі різноманітної діяльності колективу кожний його член розвиває в собі потребу бути уважним до інтересів інших людей, потребу високої моральності, тобто бажання збагачувати духовне життя.¹⁾

Дивовижна, як і у більшості талановитих національних педагогів, чий талант розквіт напередодні виникнення і утвердження Української Народної Республіки, доля одного з творців української виховно-освітньої системи професора Григорія Григоровича Ващенка (1878-1967).

Вітчизняні історики педагогіки у своєму розпорядженні практично не мають достовірних джерел про життя, теоретичну і практичну діяльність колись популярного в Україні педагога, який попертається на батьківщину першими публікаціями віце-президента Координаційного осередку українських громадських центральних установ у Європі (Брюсель) Омеляна Ковалю²⁾ та німецького дослідника творчої спадщини А. С. Макаренка і його сучасників Гьотца Хіллінга (Марбург)³⁾, адже саме в еміграції провів значну частину свого життя Григорій Григорович Ващенко.

Виходячи з цих умов, і доводиться будувати розвідку про життя, теоретичну і педагогічну діяльність професора Г. Г. Ващенка та розкривати її за зарубіжними авторами.

Народився Григорій Ващенко в селі Богданівці на Полтавщині. Батько його походив з козацько-дворянської родини, а мати була колишньою селянкою-кріпачкою. Це стало причиною родинних драм, що й спричинили розлуку з батьками і змусили молодого Григорія самостійно заробляти собі на прожиток, а при тому і вчитися.

Вже з десяти років Григорій Ващенко був відданий до Волинської духовної семінарії, а після неї — до Полтавської духовної семінарії, котру закінчив 1898 року. В тій семінарії панував дух націо-

¹⁾ Ніжинський М. П. Видатний педагог нашого часу / У кн.: А. С. Макаренко. Життя і творчість у документах, фотографіях і ілюстраціях. — К., 1978. — С. 16.

²⁾ Коваль О. (Брюсель, Бельгія) Григорій Ващенко — творець української виховно-освітньої системи // Рідна шк., 1993. — № 3; його ж: Передмова до кн.: Григорій Ващенко. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. — Полтава, 1994

³⁾ Хіллінг Г. (Марбург, Німеччина) "Мазепинець" Ващенко про "Яничара" Макаренка: Взаємини відомих українських педагогів // Рідна шк., 1995. — № 6.

нальної свідомості, а найближчими друзями Григорія були Симон Петлюра, Олександр Шапотієв та інші, в майбутньому визначні українські діячі.¹⁾

1899-1903 — навчання в Московській Богословській Академії, по закінченню якої відмовляється стати священником, присвячує своє життя педагогічній діяльності.

Учителював у Полтавській єпархіальній жіночій школі, потім Кутаїсі (Грузія) викладає в духовній школі та 1911 р. повертається в Україну, навчає дітей у середніх школах Тульчина і Ромнів.

Людина непересічна, різнобічних талантів, залишив вагомий слід і в художній прозі, поезії та драматургії: оповідання "Німий" (1900), поема "Сіндорта" (1902), поетична збірка «Пісня в кайданах» (1907), п'єса «Сліпий» (1909), збірка художніх творів "До ґрунту" (1911) та інші, що у той час викликали схвальний відгук критики і громадськості.

З поваленням російського самодержавства в 1917 р. Григорій Ващенко поринає у національно-громадську роботу і, зокрема, в творення рідного шкільництва. У тому часі з ініціативи товариства "Шкільна освіта", — відзначає Омелян Коваль, — майже по всіх містах України виникають спеціальні учительські курси, і в організуванні тих курсів Г. Ващенко не шкодує сил і знань. Прилуки, Ромни. Хорол — терен його діяльності.²⁾

Повернувшись до Полтави, він працює викладачем учительського інституту і водночас — директором учительської семінарії, яка тоді існувала на так званій Шведській Горі (Могилі).

У 1918 р. в Полтаві створено Український університет, у якому Г. Ващенко стає доцентом-викладачем. 1918-1920 — це роки мужньої боротьби Григорія Григоровича за українську національну культуру і українську школу. За це Г. Ващенко був арештований денікінською владою у 1919 р. і тільки завдяки впливовим особам йому вдалося уникнути смерті. З приходом червоних і з ліквідацією семінарії на Шведській могилі Г. Ващенко перейшов на працю в містечко Білики, де йому вдалося поставити на високому рівні навчання в національному дусі. Однак уже в 1923 р. йому довелося покинути школу в Біликах. До його виховної діяльності почали

¹⁾ Коваль О. Григорій Ващенко — творець української виховно-освітньої системи // Рідна шк., 1993. — № 3. — С. 2.

²⁾ Коваль О. Назв. праця // Там само.

приглядатися партійно-комсомольські органи, і справа опинилася в суді. Скориставшись відстроченням суду, Г. Ващенко тікає до Полтави, чим і врятовує своє життя.¹⁾

1927 р. Г. Ващенко стає професором і керівником (завідуючим) кафедрою педагогіки Полтавського педагогічного інституту. У цей період він пише першу фундаментальну працю, яка багато літ не втрачає своєї актуальності — “Загальні методи навчання”. Через чотири літа 1933 голодоморному році цей твір кваліфіковано як про-ив українського буржуазного націоналізму, “визнано шкідливим, заборонено і вилучено з ужитку”.

Після двох з половиною років безробіття професор Г. Ващенко був змушений залишити Україну й переїхати до Сталінграда, де з вересня 1936 р. одержав роботу в Сталінградському педагогічному інституті. До Полтави він повернувся у 1940 р. і відновив працю керівника аспірантської групи, а також очолив кафедру педагогіки.

На тому посту застала його друга світова війна. Під німецькою окупацією професор Г. Ващенко був редактором української газети в Полтаві. У 1943 р. виїхав до Києва, звідки подався у дальшу еміграцію. У 1945 р. разом з сім'єю опинився в баварській столиці, в Мюнхені. Це місто стало центром українського наукового і політичного життя української еміграції. Професор Г. Ващенко обійняв посаду-професора педагогіки в Українському Вільному Університеті, а в 1950 р. був обраний на пост ректора Богословської академії.²⁾

1946 року за кордоном відновлюється Спілка української молоді (СУМ), хрещеним батьком якої стає професор Г. Г. Ващенко, який співробітничає із Українською Вільною Академією Наук, в Науковому товаристві ім. Тараса Шевченка, в українських емігрантських (зарубіжних) виданнях “Українська трибуна”, “Український самостійник”, “Шлях перемоги”, “Визволительний шлях”.

Будучи глибоко релігійним і толерантним до інших віровизнань, Г. Ващенко рішуче виступав проти тої української преси, що намагалася підсилювати ворожнечу між українцями православними і католиками. Він дотримувався думки, що між цими віровизнаннями не-

¹⁾ Див.: Коваль О. Назв. праця // Там само.

²⁾ Коваль О. Назв. праця // Там само.

має суттєвої різниці, і що обидва мають заслуги перед українським народом у збереженні української народності. Основним завданням цих наших національних церков є забезпечити своїх вірних служителів єдино правильного гасла: “Бог і Україна”, Сенат Богословської Академії присвоїв йому почесне звання доктора “гоноріс кавза”.¹⁾

Г. Г. Ващенко створив ряд праць з історії науки в колишньому СРСР. До таких праць належать “Психологія в СРСР”, “Основні лінії розвитку радянської педагогіки і школи” та інші засвідчили безкомпромісне ставлення професора Г. Г. Ващенка до питань української науки, політики уряду щодо педагогіки і психології.

Г. Г. Ващенко в історії української педагогіки посідає особливе місце як автор досліджень, які у такому об’ємі і з таких позицій ще не розроблялися. Це передусім “Виховний ідеал”, “Система навчання”, “Виховання любові до батьківщини”, “Організаційні форми навчання”, “Виховна роль мистецтва”, “Засади естетичного виховання”, “Тіловиховання як виховання волі і характеру” та інші.

Зарубіжні дослідники життя і творчості професора Г. Г. Ващенка вважають його творцем повного курсу української національної педагогіки, яка відповідає духові рідного народу, випереджаючи час, свідчила про етнопедагогічні невичерпні можливості українців.

У критиці стану освіти в СРСР Г. Ващенко окреслив парадоксальність ідей про безкласовість радянського суспільства і водночас формування нових класів та кастовості, інакше кажучи, поворот до дореволюційного стану. Ващенко в основу системи освіти в самостійній Україні ставить подолання тоталітарного характеру системи освіти. Він рішуче виступав проти методів рефлексології, що були поширені в СРСР, в тому числі і в Україні, у вихованні молоді, вважаючи їх насильством над психічними процесами людини. До того ж у виховній системі України були відсутні національні моменти, — констатує Г. Г. Ващенко, — що призводило до денационалізації, а при тому робився наголос на вихованні інтернаціоналізму в його російському розумінні. Нарешті, освіта в УРСР була позбавлена елементів гуманістичних наук і зводилася до технічно-професійного

¹⁾ Коваль О. Назв. праця // Там само.

характеру, про що дбали школи соціального виховання і професійного спрямування.¹⁾

Така система освіти не могла відповідати потребам українського народу, який століттям плекав духовні вартості, що втілювалися у його культуру, літературу і мистецтво, а також стали основними складниками побуту широких народних мас.

Виходячи з цього, Г. Ващенко будує українську національну систему освіти, головними елементами якої є її ідеалістичне світосприймання, яке виключає більшовизм з його матеріалізмом і атеїзмом; християнська мораль як основа родини і здорового суспільства; високий рівень педагогічних наук, що мають у минулому світі сторінки письменництва княжої доби, "Поучення дітям" Володимира Мономаха, філософські вчення Григорія Сковороди, учнів Могиллянської Академії, твори геніального педагога К. Ушинського й інші;²⁾

Професор Г. Г. Ващенко до системи національного виховання включає родинне (сімейне) виховання як органічну її підсистему надбільшого з позиції етнопедagogіки і етнопсихології, хоча таких термінів не вживав.

Г. Ващенко пропонує прийняти таку структуру для системи освіти у вільній Україні:

1. Переддошкільне і дошкільне виховання: материнський догляд або ясла (до трьох років), дитячий садок (від трьох до шести років).

2. Початкова школа (від шести до 14 років)

3. Середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа (від 14 до 18 років).

4. Висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтв, консерваторія, військова академія (від 18 до 22-23 років).

5. Позашкільна освіта.

6. Науково-дослідні установи: академія наук, академія педагогічних наук³⁾

Уважний аналіз створеної Г. Г. Ващенкою структури системи освіти у вільній Україні свідчить, що вона в цілому, з урахування

¹⁾ Коваль О. Назв. праця // Там само.

²⁾ Коваль О. Там само. — С. 3-4.

³⁾ Коваль О. Назв. праця // Там само. — С. 4.

стану тогочасної відбудови державності, задовольняла б всі потреби державотворення.

Професор Г. Г. Ващенко у своїх працях багато уваги приділяв проблемам виховного ідеалу як меті виховання. В основу виховного ідеалу він поклав загальнолюдські та національні цінності, моральні закони творення добра і боротьби зі злом, за побудову справедливого ладу, виплеканого на любові і красі.

Ці моральні цінності Г. Г. Ващенко виводить з християнської віри і релігії.

Така спільність, за переконаннями Г. Ващенка, веде людину до виконання подвійної високої мети: служіння Богові і своїй нації. При чому служіння Богові професор Г. Ващенко стверджує, як служіння абсолютній Правді, Красі, Справедливості й Любові, і нації, як реальній земній спільності, в якій ці абсолютні вартості мають знайти своє втілення.¹⁾

У підручнику для педагогів, виховників, молоді і батьків "Виховний ідеал" професор Г. Г. Ващенко характеризує різноманітні виховні ідеали, зокрема, глибоко аналізує ідеал більшовицький, ідеал націонал-соціалістичного виховання, показує знак рівності між ними, як породженням тоталітарних систем.

Г. Ващенко отожднює колишній російський і радянський патріотизм по своїй реакційній суті, адже фактично виховувалась любов до імперії (російської царської і радянської більшовицької). Обидва ідеали, що витікають із патріотизму російського та радянського, не мають суттєвої різниці, бо в своїй основі мають великодержавний шовінізм, зрощені на ньому і виплекані ним.

Інакше кажучи, радянський патріотизм передбачав (вимагав) безоглядної вірності (відданості) рішенням комуністичної партії її ЦК, вождів, а це, як довела історія, найчастіше було спрямовано проти власного народу.

Розвінчуючи реакційну суть більшовицького та націонал-соціалістичного ідеалів виховання, Г. Ващенко протипоставляє їм український виховний ідеал.

Зведений ним виховний ідеал українця на двох головних принципах: виховання людини на засадах християнської моралі і на здобутках духовності українського народу. Власне, ці принципи склалися упродовж віків і є традиційними в житті і побуті українського народу.

А традиційними в українському народі є працелюбність, прав-

¹⁾ Там само.

дивність, жертвна любов до України, людяність, широсердність і гостинність, вірність і відданість, оптимістичність, замилювання до краси і мистецької творчості, до музики, співу, танців, вірність в коханні, статева стриманість і здоровий сімейний побут тощо. Ці риси є основою української ментальності.

Український ідеал формувався протягом багатьох віків, поступово накопичуючи нові й нові якості, ніби зводячи своєрідну піраміду, в основному (фундамент) якої покладено риси княжих дружинників, для яких честь і слава України-Русі були чеснотами лицарства, готового на нові подвиги.

“Ці риси були передані в козацьку епоху нашої історії і відновленні в часи визвольних змагань 1917-1920 рр., а в найновішому часі — в героїській боротьбі ОУН-УПА¹⁾ проти двох окупантів України — червоного і коричневого. Ця героїська постава характеризує також засланих борців на більшовицьку каторгу в заполярні холодні простори, де були організовані страйки, незважаючи на жорстокі репресії поліційного управління гулагів.²⁾ Воркута, Колима, Норильськ і Кінгір, де під гусеницями танків було розчавлено 500 українських жінок. Це ті елементи, котрі складаються у виховний ідеал української людини. Коли в нас відтвориться тип княжого дружинника, тип волелюбного козацтва чи новітнього воїна УПА готового до захисту своєї батьківщини і її держави, то майбутнє України буде гідне великої культурної праці”.³⁾

Народно-пісенний здобуток України, її оксамитові багатства, що становлять золотий фонд виховного ідеалу, знав, любив і цінував професор Григорій Григорович Вашенко (1878-1967), вважаючи, що фольклор і художні твори класиків української літератури, мистецтва, що разом узяті, розкривають ідеал людини, власне, ідеал українця від давніх часів княжої доби (нині мусимо говорити про ще давніші в часи епохи. — Автори) до сьогодення.

Професор Г. Г. Вашенко славнозвісний підручник “Виховний ідеал” завершує словами: “Плекаючи свої кращі традиції, борючись за свою самостійну державу, українська молодь разом з тим мусить не тільки плекати загальнолюдські ідеали, а й активно боротись за

¹⁾ Організація українських націоналістів — Українська Повстанська Армія.

²⁾ Гулаг — Головне управління таборів (рос. — лагерей)

³⁾ Коваль О. Назв праця. Там само. — С. 5.

них... Віримо, що ця боротьба закінчиться перемогою Правди і Добра".¹⁾

Педагог-гуманіст мріяв про той час, коли на зміну антинародній системі виховання прийде національна, діяльність якої набуде людино-і державотворчий характер. Метою виховання у вільній Україні має бути благо і щастя Батьківщини. Під благом Батьківщини Г. Г. Ващенко розумів.

1. Державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя.

2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної приналежності, соціального стану і таке інше — в одну спільноту, що пройнята єдиним творчим прагненням і високим патріотизмом.

3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад в суспільстві, в той же час забезпечував особисті права й волю кожного громадянина й сприяв розвитку й прояву його здібностей, спрямованих в бік громадського добра.

4. Справедливий соціальний устрій, при якому зникала б і неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства.

5. Високий рівень народного господарства й справедлива організація його, що забезпечувала б матеріальний добробут всіх громадян, була позбавлена елементів експлуатації.

6. Розквіт духовної культури українського народу, науки, мистецтва, освіти. Піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною в світі.

7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізація в житті вчення Христа.

8. Високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хвороб і виродження.²⁾

Такою хотів бачити Україну її великий патріот Г. Г. Ващенко. Такою вона мусить стати зусиллями молодих поколінь українців, вихованих системою національної освіти і виховання, на розбудову якої віддано і безкорисно працював педагог.

Сучасна педагогічна громадськість і, зокрема учительська молодь,

¹⁾ Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994. — С. 190.

²⁾ Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994. — С. 174 — 175.

наслідуючи заповіти Г. Г. Ващенко, цього відданого Україні вченого, творця вітчизняної виховної системи, вшановує пам'ять звитязця, беручи участь в діяльності Українського Педагогічного товариства ім. Григорія Ващенко¹⁾, вивчає творчий спадок одного з найвизначніших вчених педагогів України, прагне втілити практику відбудови національної школи незалежної держави найсуттєвіше з того, що йому допомагає зводити національну систему виховання і освіти української молоді.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки із праці Г. Г. Ващенко "Виховний ідеал"²⁾.

Дайте відповіді на такі питання:

1. Як Г. Г. Ващенко визначає мету виховання? Що він вкладає у поняття "благо і щастя Батьківщини"? Мотивуйте свої судження.

2. Чому педагог службу Богові і Батьківщині ставить на перше місце? Доведіть правомірність поєднання зусиль школи і церкви у духовному становленні і розвитку молоді?

3. Чи не втратили актуальності поради Г. Г. Ващенко щодо верховенства обов'язків над правами учнів? Доведіть свої судження конкретними прикладами.

Г. Ващенко

Виховний ідеал³⁾

...Коли ми хочемо виховати в українській молоді міцну волю і суцільність характеру, треба перш за все прищепити їм прагнення до високої мети, що об'єднувала б увесь український нарід.

Такою метою є благо і щастя Батьківщини.

Як сказано вище, гаслом, під яким має провадитися виховання української молоді, є:

¹⁾ Текст проекту Статуту Українського Педагогічного товариства ім. Григорія Ващенко обговорено і затверджено учасниками семінару "Відбудова українського шкільництва та системи виховання українського юнацтва", проведеного Конгресом Українських націоналістів 7 серпня 1993 р. в м. Києві.

²⁾ Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994. — С. 174 — 181.

³⁾ Уривки.

Служба Богові й Батьківщині.

Перша абсолютна вартість для молоді є Бог, друга — Батьківщина. Молодь мусить чітко уявляти собі, в чім благо Батьківщини.

Благо Батьківщини є:

1. Державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя.

2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної належності, соціального стану і т. інше — в одну спільноту, що пройнята єдиними творчими прагненнями і високим патріотизмом.

3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад в суспільстві, в той же час забезпечував особисті права й волю кожного громадянина й сприяв розвиткові й прояву його здібностей, спрямованих в бік громадського добра.

4. Справедливий соціальний устрій, при якому зникала б і неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства.

5. Високий рівень народного господарства й справедлива організація його, що забезпечувала б матеріальний добробут всіх громадян, була позбавлена елементів експлуатації.

6. Розквіт духовної культури українського народу: науки, мистецтва, освіти. Піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною в світі.

7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізації в житті вчення Христа.

8. Високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хворіб і виродження.

Що означає служба Богові разом зі службою Батьківщині? Це означає, що добробут Батьківщини має бути заснований на засадах християнства. Так розуміли життя кращі люди Київської Русі, що мужньо боролись з кочівниками. Так розуміли їх запорожці, що своїми грудьми захищали "люди християнський" та клали за нього свої голови в завзятій боротьбі з бісурменами. Так розумів їх Хмельницький і маси українського селянства й козацтва, що під проводом великого Гетьмана повстали проти польського панування. Ця традиційна мета, як ясна зірка на небі, мусить сяяти і перед українською молоддю. Завдання служити Батьківщині мусить бути усвідомлене

як особистий обов'язок перед нею. Отже, чітко уявляючи, чого потребує від нас Батьківщина, кожен має здати собі справу в тім, що він повинен зробити для неї особисто. Серед нашої інтелігенції часто можна зустрінути людей, що добре вміють розмовляти про службу Батьківщині, а на ділі служать лише своїм особистим інтересам. Виходить, що з погляду цих людей, Батьківщині має служити хтось інший, а не вони. Такі настанови суспільство має рішуче засудити. А виховуючи молодь, треба попередити саму можливість утворення таких настанов. Службу Батьківщині треба усвідомлювати не лише як свій особистий обов'язок, а як сенс всього свого життя, без чого не варто жити. Прикладом для кожного українця в цьому мусять бути такі великі постаті, як Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький, Мазепа, а також ті численні невідомі герої, що протягом віків виставляло з-поміж себе українське козацтво, селянство й міщанство: що все своє життя віддали в боротьбі за щастя й добробут України.

Джерелом натхнення в такій героїчній службі Батьківщині може бути лише свідомість обов'язків перед нею, сполучена з палкою любов'ю до неї, до свого народу. А любити свій нарід можна лише при наявності високої національної свідомості. Треба уявляти собі український нарід як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, й відчувати свою єдність з цією спільнотою. Виховати таку свідомість і відповідне до неї почуття не так легко. Протягом віків поляки й москалі викоринювали таку свідомість, і це не могло не дати своїх наслідків. При цьому треба відзначити, що московська політика була значно хитріша, ніж польська, й тому національна свідомість населення Галичини вища, ніж свідомість населення Наддніпрянщини. Але, крім того, треба взяти до уваги й те, що наддніпрянці й галичани протягом віків жили під різними політичними режимами, під різними господарськими і культурними впливами. Звідси різниця у мові, побуті, психології. Особливо це треба сказати про інтелігенцію, яка більше підпадала під вплив чужинців, ніж селянство. Галицький інтелігент своєю мовою, психологією і поведінкою значно більше відрізняється від інтелігента наддніпрянця, ніж, приміром, селянин зі Стрийщини від селянина з Поділля.

А це, безперечно, заважає українцям з різних областей широко й глибоко відчувати себе як єдиний нарід. Доводять це численні спо-

стереження над українцями під час еміграції. Цілком зрозуміло, наскільки шкідливе таке роз'єднання. Не переборюючи цього, не зможемо збудувати України.

Тому, будуючи систему виховання молоді, треба ретельно проаналізувати властивості мови, побуту й психології, характеристичні для українців різних областей. Властивості, запозичені в інших народів, треба виділити в одну групу, властивості, притаманні українському народові — в другу. Так, напр., в мові слід виявити широковживанні польонізми, що засмічують мову галичан, і русизми, що засмічують мову придніпрянців. В поведінці треба виділити, з одного боку, властиве деяким наддніпрянцям нехтування своєю зовнішністю і вульгарності в манерах, що з'явилися внаслідок московських впливів, а з другого боку, занадто велику увагу зовнішності і неприродність у манерах і поведінці, що з'явилися внаслідок польської культури та її впливів. Така аналіза, при умові її ґрунтовності, дасть можливість розглянути відмінні властивості українців різних областей, як другорядні риси, що мають щезнути в найближчому майбутньому.

Крім того, українець мусить здати собі справу в тім, які риси української психіки, навіть властивості їй з давніх-давен, слід розглядати як позитивні, а які негативні. Не все, що виробила у позитивну рису властивий багатьом українцям крайній індивідуалізм, про який ішла мова вище. Треба зробити мужню й тверезу оцінку й інших національних властивостей. Риси позитивні слід культивувати, а негативні — чоборювати. Наявність в українського народу негативних рис не мусить зменшувати любові до нього, тим більше, що інші риси українців становлять їх високо в ряді інших народів.

Виховуючи у молоді любов до свого народу, треба разом з тим виховувати справедливе відношення до інших народів.

Є народи, що протягом довгого часу гнітили українців і не давали їм розвиватись. Є народи, що прикидались нашими друзями, а на ділі експлуатували й нищили нас. Є народи, як, напр., шведи, що допомагали нам у національній боротьбі й співчували нам. Є нарешті, народи, що терплять однакову з нами долю під гнітом якогось іншого народу.

До всіх тих народів відношення українців мусить бути різне. Треба виховувати молодь так, щоб вона могла захищати права свого

народу і здатна була віддати в боротьбі за неї своє життя. Але, виховуючи у молоді патріотизм, здорову національну гордість, свідомість своєї національної гідності, ні в якому разі не можна виховувати в неї безглуздої національної пихи й презирства до інших народів лише на тій підставі, що вони не українці.

Через тяжкі історичні умови наш нарід відстав щодо культурного розвитку передових народів Європи. Щоб досягти їхнього рівня, нам треба багато вчитись у тих народів, а це можливе лише при пошані до них. Крім того, треба пам'ятати, що на теренах України живуть і інші народи. З ними нам доведеться співпрацювати, а це можливо лише при умові справедливого відношення до них, при якому захищаються права українського народу, але разом з тим не порушується законних прав інших народів.

Служба Батьківщині наказує підкоряти свої інтереси потребам українського народу.

Чи означає це зректися особистого щастя й радощів життя? Ні, не означає. В житті людини діє парадоксальний закон: "Хто шукає лише особистого щастя і робить основним правилом свого життя власне це шукання, той ніколи не знаходить щастя". Бо тоді життя людини робиться егоїстичним і дрібничковим, і це ніколи не задовольнить людського духа. Справжні радощі, що охоплюють всю істоту людини і підносять її на височінь, мають тільки ті, що служать великій ідеї. Гоголівський Тарас Бульба в той момент, коли він прив'язаний до горючого дуба, показував козакам шлях до порятунку, — насправді щасливіший від пацюка над мискою вареників. Підкоряючи особисті інтереси інтересам Батьківщини, будучи вірним лицарем її, українець мусить поступатися своїми особистими амбіціями, коли цього вимагають суспільні справи.

Виховання такої риси є одною із найважливіших і найтрудніших завдань української педагогіки. Особисті чвари й амбіції занадто вже багато зробили шкоди Україні. Пора покінчити з ними. Борець за благо Батьківщини має бути твердим, рішучим і настирливим. Ніякі перепони не мають спинити його. В боротьбі з ними має гартуватися воля. Борець має бути мужнім і хоробрим, але разом з тим розсудливим. Ще Аристотель казав, що мужність є добродієм, що посідає середнє місце між лякливістю та безрозсудною одчайдушністю.

Не треба боятись смерті за Батьківщину, але й не треба гратись з нею, не треба ризикувати своїм життям і життям своїх близьких, коли є можливість без цього досягти мети.

На виховання у нашої молоді духа єдності й братерства мусять звернути особливу увагу школа, церква, громадські організації і преса.

Велику роль в цьому має відіграти Церква. Найміцніше об'єднання, що може існувати між людьми, — це об'єднання на ґрунті релігії, себто об'єднання на ґрунті вірувань, моралі, участі в службі Божій, під час якої віруючі переживають спільне релігійне піднесення.

Молодь треба виховувати так, щоб для неї на першому місці стояли обов'язки, а потім уже права; щоб кожна молода людина в першу чергу мала задоволення не з того, що вона посідає в суспільстві те чи інше керівне становище, а з того, що вона чесно виконала свої обов'язки. Таку свідомість слід виховувати в молоді ще з дитинства. Нерозумно роблять ті батьки, що задовольняють всі вимоги і навіть вереди дітей, не накладаючи на них ажні-яких обов'язків. Уже починаючи з 4—5 років, дитина мусить по мірі своїх сил обслуговувати себе і де в чому допомагати старшим. Уже в ці роки слід боротися з дитячим егоїзмом, тактовно виховуючи у неї думку, що крім неї з її потребами існують ще інші люди, що теж мають потреби і права.

Більші вимоги треба ставити до дітей шкільного віку. Вони мусять своїми вимогами найменше обтяжувати дорослих і без шкоди для навчання чим можуть допомагати їм. Зі свого боку школа мусить більше уваги звернути на громадське виховання молоді. Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями із історії нашого народу, не досить патріотичного виховання лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися ретельно виконувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами. Це є передусім обов'язки чергового, до яких треба ставитися серйозніше, ніж до них ставиться сучасна українська школа на еміграції. А головне те, що треба так перебудувати навчально-виховний процес, щоб учні не були пасивним об'єктом його, щоб вони активну участь в ньому брали під керівництвом педагогів. Школа мусить стати для них маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честью якої вони дорожать, яку вони разом з педаго-

гами розбудовують. В першу чергу вони беруть активну участь в навчальному процесі, не тільки тим, що кожний учень зокрема ретельно слухає виклади педагогів і виконує їхні завдання, а і в тому, що кожний учень дбає, щоб уся кляса вчилася добре. Крім того, учні, допомагаючи педагогові, мають дбати про обладнання і добрий стан шкільних кабінетів і лабораторій.

Крім того, учні мусять брати активну участь в організації шкільних екскурсій, доповідей, літературно-мистецьких ранків і вечірок та культурних розваг.

Життя учнів у школі мусять бути найповнішим, задовольняючи, по змозі, всі здорові потреби їх, при чому учні мусять бути не лише споживачами, а й продуцентами.

Але помимо цього, школа мусять застосовувати і спеціальні заходи громадського виховання учнів.

Школу слід розглядати не лише як установу, куди діти приходять на 4—6 годин, щоб тільки чогось навчитись, а як дитячу громаду, що має свої спільні інтереси, своє громадське життя. Вона мусять мати свої органи, що керують цим життям, мусять мати свої збори, загальні і групові. Шкільні громадські організації мусять працювати під тактовним і досвідченим керівництвом педагогів. Керівництво останніх мусять бути спрямоване на те, щоб активну участь в громадському житті школи брали всі учні, щоб у керівних органах школи не було засилля честолюбних учнів, щоби в учнів виховувалася думка, що нема прав без обов'язків і що на першому місці мають стояти обов'язки, а потім уже права. Так в учнів крок за кроком виховуються навички до громадської роботи і риси свідомого громадянина.

3.3. Розвиток українського шкільництва і освіти за умови зміцнення тоталітаризму. Видатний український педагог В. О. Сухомлинський.

Українська школа вступила в 40-і роки ХХ століття приборканим і слухняним інструментом тоталітарного режиму. Переживши беззаконня періоду колективізації, голодомор 1932-33 років, репресії і переслідування інтелігенції, вона більше не змогла протистояти політиці влади і стала слухняним провідником її волі, проповідником політики насцлля.

Школа нестримно розпалювала в юних душах войовничий атеїзм, непримиренне ставлення до церкви, іншомислячих. Вчитель розглядався владою як безсловесний виконавець політики партії щодо ствердження комуністичного порядку з його антигуманістичною сутністю. Така її роль у суспільстві і в повоєнні роки.

До всього цього додалися величезні збитки, які зазнала українська школа в роки німецько-фашистської окупації: зруйновані шкільні приміщення, розграбовані бібліотеки, наукові центри, багато вчителів загинуло на фронтах, у партизанських загонах, антифашистському підпіллі.

Бойовою славою вкрили себе українські учителі, студенти педагогічних інститутів у роки другої світової війни Ф. Лисенко, П. Брайко, П. Козлик, Ю. Бойко, О. Хохолкова, В. Накс, П. Іценко, П. Ярига, В. Онопрейчук, М. Скрипник, Г. Синтяй, та багато інших.¹⁾

Український народ у переважній своїй більшості сприйняв німецько-фашистську навалу як величезне горе, і від малого до старого піднявся на боротьбу, вважаючи, що в результаті такої священної всенародної війни можна буде домогтися і незалежності України. Починають діяти партизанські загони і підпільні антифашистські організації, диверсійні і пропагандистські групи, активізували свою діяльність проводи (первинні утворення) ОУН, загони УПА, в яких немало було учителів, викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл.

У більшості партизанських з'єднань і загонів діяли... партизанські школи для дітей, які змушені були вести життя юних месників. Навіть в жорстоких умовах фашистських концтаборів смерті Освенцім і Бухенвальд діяли підпільні школи, в яких навчалися діти з України, слухали слово Правди про війну. Діяли школи й в катакомбах і штольнях біля Севастополя і Феодосії... Здавалося, де опинявся бодай один освічений українець, там виникали антифашистські гуртки, школи, комітети.

Україна пишається, що серед визначних героїв другої світової війни були її сини і дочки, учителі і вихователі, студенти і школярі.

Німецько-фашистська окупація принесла остаточну руйнацію закладів народної освіти.

¹⁾ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917—1967.— К., 1967 — С. 275.

Один з актів Надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників свідоцтво:

“У Києві 77 шкіл окупанти зайняли під казарми, 9 пристосували під склади і майстерні, в 2 розмістили військові штаби, 8 шкіл виставили під конюшні. При відступі з Києва німецькі варвари знищили багато шкіл. ...27 дитячих садків спалили, 51 зруйнували; зруйнували також 13 дитячих будинків, 4 палаци культури, будинок учителя...”¹⁾

І такі злочини фашистів були в кожному населеному пункті.

Українські вчителі, викладачі вузів, студенти, школярі і їх батьки збирали кошти на воєнні ескадрилі і танкові колони, військові кораблі, збирали коштовності у Фонд Оборони...

Український народ у другій світовій війні дав відважних воїнів-українців, славних нащадків лицарської честі запорозького козацтва тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба, двічі Героїв Радянського Союзу Д. Б. Глінки, О. Г. Молодчого, С. П. Супруна, П. А. Тарана, 2 тисяч Героїв Радянського Союзу. Близько 2,5 мільйона українців нагороджено орденами та медалями. Український народ виховав визначних полководців і флотоводців М. Є. Басистого, А. Л. Гетьмана, А. Г. Головка, А. А. Гречка, Я. М. Федоренка, А. І. Єременка, А. Г. Кравченка, Д. Д. Лелюшенка, К. С. Москаленка та ряду інших.²⁾

Всі вони були вихідцями з України, навчалися у українських учителів і школах...

В роки війни більшість вузів була евакуйована вглиб Радянського Союзу. Так в м. Кзил-Орді (Казахстан) діяв об'єднаний Український Університет (на підставі Київського і Харківського), Одеський університет і педінститут працювали в м. Байрам-Алі (Туркменістан) Криворізький педінститут в м. Магнітогорську й т. п.

І уже 1943—1944 навчального року відновили роботу педагогічні і вчительські інститути, педагогічні училища в Києві, Полтаві, Ніжині, Черкасах, Запоріжжі, Кривому Розі, Херсоні, Донецьку, Миколаєві.

Першочерговим завданням після визволення України від німецько-

¹⁾ О разрушениях и зверствах, нанесенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. — К., 1944. — С. 8.

²⁾ Українська Радянська Соціалістична Республіка. — К., 1965. — С. 159—160.

фашистських загарбників стала відбудова зруйнованих шкіл, будівництво нових, охоплення дітей навчанням. Уже в 1945 році в Україні працювало 27248 шкіл, у яких навчалося понад 5 млн. дітей. Основна увага освітян спрямовувалася на охоплення дітей обов'язковим навчанням та на перехід до обов'язкової семирічної освіти. У 1950/51 навчальному році кількість шкіл збільшилася до 31 055, а число учнів у них — до 6841,9 тис. У семирічних і середніх школах вчилася понад 5842,4 тисяч учнів.¹¹

Надії народу на те, що після перемоги буде послаблення жорстокого сталінського режиму не справдилися. З 1946 року розпочався новий наступ на національну культуру, посилення русифікації. Під виглядом боротьби із буржуазною культурою переслідувалися всі прояви українського патріотизму. Піддалися звинуваченню у націоналізмі поет Володимир Сосюра за вірш "Любіть Україну!", українські літератори за опубліковану "Історію української літератури", історики за перший том "Історії України", композитор К. Данькевич за оперу "Богдан Хмельницький" та багато ін.

Партійні і радянські керівники вважали, що в своїх творах ці та інші представники інтелігенції недостатньо показували позитивний вплив Росії, російської культури на українську і є носіями буржуазно-націоналістичної ідеології тощо. Це був поштових до перегляду змісту освіти і виховання у школі. Жахлива обстановка ідеологічного і фізичного терору сприяла виникненню інстинкту самозбереження та підкори вимогам влади, що штовхало вчителів до відречення від усього українського на користь російського: навчальні програми з усіх дисциплін стали вимагати показу удаваної першості росіян у всіх галузях науки і культури.

В учнів при такому навчанні складалося враження, що всі відкриття зроблені російськими вченими, кращі літератори, митці, полководці, спортсмени тільки росіяни. Рідний же народ та його культура сприймалися, як неповноцінні, що вело до національного нігілізму та яничарства.

Шкільні підручники прославляли Леніна, Сталіна, їхніх соратників, партію, більшовиків, Жовтневу революцію, Червону Армію і інші інститути державної машини. Зміст освіти був приведений у

¹¹ Історія Української РСР. — Т. К., 1967. — С. 585.

відповідність до Ленінського гасла про те, що культура має бути національною за формою, соціалістичною за змістом.

Від національної школи в Україні не залишилося нічого, бо з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили шанувати своїх катів, служити інтересам партії комуністів, любити імперію, а не батьківщину.

Ось з чого починалася українська читанка для учнів другого класу:

“З піснею про Сталіна починаєм день,
Кращих ми не знаємо на світі пісень”.

І то правда, бо звідки ж діткам було їх знати, коли навіть уподобання чогось українського приймалося владою за націоналізм, а людина з такими поглядами вважалася неблагонадійною для влади і перебувала під пильним наглядом НКВС.¹⁾

УРСР, перебуваючи у складі Радянського Союзу, практично була усунута від своєї політики в галузі освіти. Їй залишалось виконувати рішення з'їздів КПРС, постанови Пленумів ЦК, нормативні акти союзного уряду в галузі шкільництва.

У 1958 році українське вчительство розпочало перебудову системи освіти у відповідності до Закону “Про зміцнення зв'язку з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”. У школах вводилися нові навчальні плани і програми, якими визначалися зміст і характер політехнічної освіти в середній школі. Ними передбачалося вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предсетах фізико-математичного і біолого-географічного циклів; навчання ручній праці у початкових класах, праці в навчальних майстернях і на шкільній ділянці в V-VIII класах; вивчення курсу “Основи виробництва” у старших класах; посилення участі школярів у виробничій праці на підприємствах і в сільських господарствах тощо.

Підготовка учнів до виробничої праці стала на деякий час першочерговим завданням школи. Це негативно відбилося на рівні знань, умінь та розумового розвитку учнів. У більшості шкіл не було створено необхідних умов для продуктивної праці і хороші ідеї були споганені у процесі практики.

У школі запанували формалізм і казенщина, нечуваного розміру

¹⁾ Народний Комісаріат внутрішніх справ.

набуло окупації і процентоманія у питаннях якості знань, другорічництва, так званого соціалістичного змагання серед педагогічних колективів тощо. Особливо це посилилося в роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок, коли за рішенням XIV з'їзду КПРС взято курс на забезпечення переходу молоді до загальної середньої освіти.

20 червня 1972 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальної школи", яка відіграла вирішальну роль у деградації українського шкільництва. Будучи заподаним перед союзним начальством, керівні органи народної освіти України зобов'язали підпорядковане їм вчительство забезпечити в республіці обов'язкову середню освіту. Не маючи належної матеріальної навчальної бази, працюючи за застарілими консервативними догматичними програмами, формами та методами навчання безправний вчитель змушений був робити встигаючими і тих, хто не хотів учитися в старших класах. Аттестат про середню освіту втратив свою цінність, серед учнів та педагогів зростає аморальність, пристосуванство.

Досягнення унітарної системи освіти були закріплені в "Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту", прийнятих у 1973 році. Цей документ, як і попередні, зобов'язав школу формувати у молодого покоління марксистсько-ленінський світогляд, виховувати почуття соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму і готовності до захисту соціалістичної Вітчизни.

Законодавство вимагало здійснювати виховання учнів тільки в дусі морального кодексу будівників комунізму. Проголошується забезпечення всебічного гармонійного розвитку — як головного завдання школи тощо. Школа продовжувала залишатися в складі шкільництва СРСР, навчання в якій здійснювалося за антиукраїнськими навчальними планами і програмами на території всієї імперії.

Як видно, серед цих завдань в українській школі не залишилося місця для вільнодумства, все, що не вкладалося в рамки комуністичної ідеології, визнавалося ворожим і неприйнятним. Завданнями не передбачалося формування національної свідомості, любові до рідної землі, батьківщини. Цьому сприяло ієзуїтське положення про мову

навчання, за яким надається право батькам за їх бажанням обирати для своїх дітей мову навчання. Це положення було підсилене у 1978 році постановою ЦК КПРС про вивчення та викладання російської мови та літератури (“Брежнєвський циркуляр”) та постановою того ж ЦК про посилення вивчення російської мови в школах (“Андроповський указ”).

По суті право на вибір мови навчання залишилося, але самого вибору не було, так як повсюдно, і особливо у містах Східної, Центральної та Південної України, українські школи закривалися, діти примусово переводилися на російську мову навчання, а середні спеціальні та вищі навчальні заклади України працювали лише російською мовою.

Розпочався шалений наступ на здобутки української культури, мистецтва, науки. Школа була перетворена у засіб геноциду проти українців, головним завданням якої стала русифікація корінного населення, спотворення його національного світогляду, свідомості характеру, відлучення від традицій, звичаїв, культури свого народу.

Тенденція русифікації української молоді зримо спостерігається на зростанні кількості учнів, що навчалися в російськомовних школах. За п'ятнадцять років з 1965/66 до 1978/79 навчального року це явище характеризується такими даними:

Мова навчання	Кількість шкіл і учнів у них. тис.		
	1965/66	1970/71	1978/79
українська	<u>23674</u> 4485,5	<u>21953</u> 4520,6	<u>17200</u> 3800,0
російська	<u>4703</u> 2465,7	<u>4858</u> 2908,5	<u>4200</u> 2600,0

У доповіді XXXVI Міжнародній конференції ЮНЕСКО з питань освіти за 1974—1976 роки повідомляється, що в “єдиній, трудовій, політехнічній середній загальноосвітній школі” 22613 масових денних загальноосвітніх шкіл (8139 середніх, 9780 восьмирічних і 4694 початкових), в яких навчалася близько 7 млн. учнів. В школах тих діт працювало понад 500 тис. учителів і вихователів. 92,2 відсотків

вчителів IV—X класів і 25,9 відсотків вчителів початкових класів мали вищу освіту.¹⁾

У багатьох обласних містах та великих промислових центрах переважна більшість дітей навчались в російськомовних школах. Таке явище призводило до вилучення українських шкіл взагалі з мережі загальноосвітніх шкіл в обласних центрах, як наприклад у Донецьку, Миколаєві та інших.²⁾

Така державна політика призвела до формування у молоді національного нігілізму, зневаги до рідної мови, культури рідного народу.

Український народ в умовах комуністичної імперії був доведений до поступового зникнення як нація. Однак, всупереч антиукраїнській політиці центру, дякуючи сподвижницькій, самовідданій праці народного вчительства молодь набувала належної загальноосвітньої підготовки, залучалася до громадськокорисної, виробничої та творчої праці, що вплинуло на позитивні якісні зміни соціальної структури суспільства. Так, на початок 1980-81 навчального року в УРСР різними формами навчання було охоплено майже 17 млн. чоловік, або кожний третій; вищу і середню (повну й неповну) освіту мали дві третини всіх робітників; кількість колгоспників з вищою і середньою освітою порівняно з довоєнним часом зросла майже в 9 разів³⁾.

Зросла кількість шкільних новобудов: середні і більшість восьмирічних шкіл перейшли на кабінетну систему навчання, широко використовувалися технічні засоби й активні методи навчання. Творчо працюючі вчителі виробляли в учнів уміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у стрімкому потоці наукової та технічної інформації.

Значного розвитку в Україні набула система професійно-технічної освіти. Вона стала провідною ланкою професійної підготовки кваліфікованих робітників. Якщо в 1970 році в Україні було 892

¹⁾ Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1974—1976 роках: Доповідь XXXVI Міжнародній конференції з питань освіти. — Женева, 1977. — С. 8, 18.

²⁾ Яремчук В. Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: Історія і сучасність. — К., 1993. — С. 44—45.

³⁾ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятих п'ятиріччі. — К., 1981. — С. 7—8.

ПТУ, в яких навчалося 448 тис. учнів, то в 1988 році їх було 1241. У них понад 718 тис. юнаків та дівчат опанували майже тисячою різноманітних професій.

Як вчителі загальноосвітніх шкіл так і педагоги ПТУ зобов'язувалися значно поліпшити навчальний процес, застосовувати лекції, семінари-практикуми, уроки-екскурсії, уроки-диспути, кіно-уроки та ін. Кращими педагогами запроваджувалися форми і методи підготовки робітничих кадрів, які забезпечували б максимальне зближення теоретичного і практичного навчання. Проте загальноосвітня підготовка учнів профтехучилищ залишалася дещо спрощеною у порівнянні з такою ж у загальноосвітній школі. Це в певній мірі ускладнювало вступ випускників ПТУ до вищої школи та навчання в ній.

Різновідомче підпорядкування ПТУ, слаба зацікавленість, а то й повна її відсутність з боку підприємств негативно позначалася на якості підготовки молоді робітничої зміни. Найслабшими ланками залишалися виробнича практика учнів, їх виховання, працевлаштування, житлово-побутові умови тощо. Невирішення цих проблем призвели до різкого падіння моралі серед частини учнів, серед яких зростала злочинність, пияцтво, наркоманія та інші антисуспільні прояви.

Відзначаючи заслуги загальноосвітньої школи, слід констатувати, що в 70—80-х роках радянська школа вичерпала себе, в ній, як у краплині води, відбилися всі негативні явища, що були притаманні хворому суспільству. Формалізм, бюрократизм, паразитизм, пристосуванство, брехня та інші риси періоду “застою” невідомо змінили все те, що було досягненням школи — її дух народності, самодіяльності та творчості тощо.

Повсюдно мала місце некомпетентність у керівництві народною освітою і зокрема школою; у народній освіті розквітло оковамилювання, рапортоманія, недовіра до вчителя та його постійне приниження. Це у свою чергу породило безвідповідальність учителя за наслідки своєї праці, байдужість до виконання наставницької ролі у суспільстві.

У гонитві за дутими показниками — загальним охопленням молоді середньою освітою, високими відсотками успішності, ліквідацією другорічництва, масовим залученням дітей до піонерської та комсомольської організацій — школа розчинила суспільство ліцеї-

рами, пристосуванцями, малоосвіченими бездуховними людьми з аморальними проявами у повсякденному житті.

Рельєфом проступила невідповідність між завданнями школи, покладеними на неї партійними рішеннями та наслідками її діяльності. Надії на те, що в процесі роботи школи над виконанням партійних рішень в галузі освіти помітно поліпшиться якість її вихованців не виправдалися. Значна кількість володарів атестатів про середню освіту виявилися в своїй основі не підготовленими до праці, суспільного та сімейного життя; багато з них поповнювали лави утриманців, наркоманів, алкоголіків тощо, проявляли моральну ущербність.

У гонитві за привидом всебічного гармонійного розвитку особистості українська школа загубила елементарне — виховання людини, трудівника, громадянина своєї вітчизни. Виявилася, що педагогічна наука формально підійшла до визначення змісту всебічного розвитку і крім монографій та дисертаційних досліджень, суть яких зводилася виключно до пережовування цитат класиків марксизму-ленінізму про поєднання у вихованців духовного багатства, моральної чистоти та фізичної досконалості практично нічого не дала вчителіві.

Виявилися недостатніми і зусилля суспільства щодо створення необхідних умов для реалізації ідеї всебічного розвитку особистості. Закріплена в партійних документах, Конституціях СРСР та УРСР, ця ідея не знайшла реального втілення, і замість того, щоб правдиво визнати це, глибоко розібратися із причинами холостих обертів системи народної освіти, створювалася видимість успіхів. У періодичній і молодіжній пресі, по телебаченню і радіо та інших засобах масової інформації у мажорних тонах інформувалася громадськість про досягнення високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості радянської молоді, яка досягла всебічного гармонійного розвитку і таке подібне.

Таким чином, школі були насильно нав'язані керівництвом комуністичної партії нереальна, ілюзорна мета виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості: закріплення цієї мети у партійних документах і зведення її до рівня закону в Конституціях СРСР та УРСР сприяло відходу школи від реального життя і призвела до різкого падіння моралі серед молоді, її деградації.

То ж українська школа доведена до свого останнього рубежу.

Щоб далі існувати, їй потрібна глибока реанімація. За цю справу взялися ті сили, які довели її до такого стану — правляча партія та вся система режиму. У 1984 році був взятий курс на реформу загальноосвітньої і професійної школи.

У післявоєнний час в Україні набувають розвитку середні спеціальні навчальні заклади, в яких готувалися спеціалісти середньої кваліфікації для різних галузей народного господарства, науки та культури. Вони вирішували важливе загальнонародне завдання — завершення загальної середньої освіти та надання можливості молоді раніше залучатися до виробничої праці. В середньому в Україні, серед осіб, щоб одержували середню освіту близько 20% були випускники технікумів, училищ та інших середніх спеціальних навчальних закладів.

Динаміку розвитку середніх спеціальних навчальних закладів та контингенту учнів у них показує таблиця:¹⁾

1950/51	1960/61	1970/71	1980/81	1985/86
584	595	760	727	731
227,7	398,2	797,9	803,1	808,9

Щорічно в середині 80-х років майже чверть мільйона спеціалістів із середньою спеціальною освітою вливалися у народне господарство України. Це швидко привело до знецінення диплома техника, так як більшість випускників працевлаштовувалася робітниками, а не за фахом. При цьому приходилося донавчатися робітничим професіям до рівня випускників профтехучилищ. Престижність навчання у технікумах різко впала, у більшості середніх навчальних закладів промисловості, будівництва, сільського господарства при вступі не було конкурентів, що визначало подальшу якість навчання та підготовки фахівців.

Підготовка висококваліфікованих спеціалістів здійснювалася вищими навчальними закладами. У восьмидесятих-дев'яностих роках в Україні функціонувало 146 вищих шкіл, у яких навчалася

¹⁾ Народное образование и культура в СССР. — М., 1989. — С. 154.

більше 850 тис. студентів. За галузями народного господарства, культури, освіти навчальні заклади розподілялися так:

Всього	Промисловості та будівництва	Транспорту	Сільського господарства	Освіти
146	40	10	17	42
	охорони здоров'я, фізичної культури та спорту мистецтва та кінематографії			
	18		9	

На вищу школу покладалися завдання готувати висококваліфікованих спеціалістів, виконувати науково-дослідні роботи, створювати підручники та навчальні посібники, вести підготовку науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації викладацького складу вищих і середніх навчальних закладів, а також спеціалістів з вищою освітою, які зайняті у відповідних галузях народного господарства тощо. Особлива роль вищої школи у вихованні студентів в дусі високих моральних якостей, комуністичної свідомості, культури, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, готовності до захисту соціалістичної Вітчизни тощо. Розв'язання цих завдань призвело до заідеологізованості навчального процесу, відірваності від життя, догматизму.

За таких складних умов існування українського шкільництва, освіти і педагогічної думки працівники педагогічних вузів доклали певних зусиль до розвитку національної науки.

За 50—70-ті роки видано фундаментальні підручники, навчальні посібники і наукові праці, так би мовити, українського походження.

Так на зміну підручника з педагогіки Б. П. Єсіпова і М. К. Гончарова (переклад з п'ятого виправленого і доповненого російського видання 1951 р.) приходять "Педагогіка", яку розробив професор Одеського педінституту С. Ф. Збіндута; з'являється "Хрестоматія вітчизняної педагогіки" за ред. Проф. Київського педінституту С. А. Литвинова.

Ці роки багаті на фундаментальні методичні праці Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайка "Курс методики викладання української літера-

тури” та “Українська література в середній школі”, П. К. Волинського “Основи теорії літератури”, І. Є. Шиманського “Математичний аналіз” та ряд інших, які об’єктивно стали певною сходинкою до розвитку української науки та часткових методик.

У розробку багатьох аспектів педагогічної науки значний вклад внесли праці психологів, дидактів, методистів А. Алексюка, І. Костюка, І. Єременка, С. Гончаренка, О. Скрипченка, В. Сухомлинського, М. Ярмаченка та ін. Українські вчені по новому розглядають проблеми психології навчання, сутності і ролі принципів та методів навчання у дидактиці, структури уроку, змісту освіти, здійснюють пошуки ефективних шляхів розвитку пізнавальної самостійності учнів у навчанні, досліджують історію вітчизняного шкільництва.

Здійснення реформи школи передбачало удосконалення змісту освіти, методів і засобів навчання та виховання, подальше зміцнення зв’язків школи з життям. З цією метою продовжувався термін навчання. Середня школа стала одинадцятирічною.

Розробляються методики підготовки студентів педагогічних навчальних закладів до роботи з дітьми шестирічного віку, видаються посібники, провідні вузи України проводять експериментальну перевірку навчання і виховання молодших школярів за умов вступу до школи на рік раніше.

Розпочалася підготовка вчителів до роботи з шестилітками та в групах продовженого дня учнів цього віку.

Важливим напрямком розвитку народної освіти визначалося поліпшення справи трудового виховання, навчання і професійної орієнтації учнівської молоді. Оголошувався перехід до обов’язкової професійної освіти молоді. Трудове навчання розглядалося важливим фактором формування особистості та засобом забезпечення народного господарства трудовими ресурсами.

Передбачалося прийняття заходів щодо подальшого зміцнення навчально-матеріальної бази освіти:

- повне задоволення потреб у дошкільних установах;
- створення умов для груп продовженого дня і однозмінних занять навчання 6-літніх дітей;
- створення необхідної бази для трудового навчання, роботи з дітьми і підлітками у позанавчальний час тощо.

В УРСР розгорнулася широка організаторська і масово-політич-

на робота по реалізації шкільної реформи. Повсюдно йшли обговорення нових завдань, складалися заходи щодо їх виконання, проводилися партійні, комсомольські збори, тобто все робилося в душі тогочасних традицій. Міністерство освіти, наприклад, розробило комплексні заходи по реалізації Основних напрямків реформи загальноосвітньої і професійної школи, які склалися з восьми розділів і вміщалися на 50 сторінках. Більшість пунктів цих заходів були декларативними і вимагали забезпечити, переглянути, здійснити, спрямувати тощо. Значна їх частина була переписана з таких же заходів, розроблених на виконання рішень чергових партійних з'їздів. Наприклад, до чого зобов'язував освітян такий пункт, який народився на світ ще в ленінський період створення комуністичної системи:

“Здійснити заходи по загальному розвитку і вдосконаленню соціалістичного змагання організацій та установ системи Міносвіти УРСР, керуючись матеріалами квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання і квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК Компартії України”. Або: “Зосередити увагу педагогічних колективів шкіл на вихованні в школярів непримирності до буржуазної ідеології і моралі, вивченні проблем ідеологічної боротьби, питань міжнародної діяльності КПРС і Радянської держави, посиленні контрпропагандистської роботи. Розглянути питання дальшого вдосконалення форм і методів ідейно-політичного виховання школярів на серпневих конференціях учителів (1984 р.)”.

Цим документом посилювалася репресивна роль держави стосовно працівників школи, зокрема “Посилити контроль за діяльністю класних керівників... Переглянути комплектування, розстановку кадрів класних керівників...”.

Школа продовжувала залишатися центром непримирності до вільнодумства, їй приписувалося посилення войовничості до інших, некомуністичних ідеологій і партій тощо.

Заходами МО передбачалася подальша русифікація української школи, відповідно до вказівок Брежнєва, Андропова. Педагогічні інститути зобов'язувалися розширити підготовку вчителів російської мови, студенти педінститутів, які закінчили українські школи, насильно

мали вивчати "Практичний курс російської мови". Повсюдно збільшувалася мережа російських шкіл за рахунок новобудов та переведення українських в розряд російськомовних. Взагалі в УРСР як до прийняття рішень про проведення реформи, так і після них все робилося, аби не допустити розвитку української школи як національної. Над національним вихованням, як звичайним явищем в усьому світі, в УРСР висів домоклів меч, виховання національного світогляду, національної свідомості, прищеплення молоді національної ідеології не допускалося і вважалося "буржуазним націоналізмом".

Національні надбання школи і педагогіки, все цінне, що було створено попередніми поколіннями повністю було вилученим із практики навчання і виховання молоді. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи закріплювали це безпам'ятство і зречення досвіду вітчизняного шкільництва. Така колонізаторська політика в галузі освіти призвела до духовного виродження народу. Українська мова по всій Україні витіснялася із сфери державного вжитку, науки, культури, вищої і середньої школи. Стало масовим явище зречення рідної мови, у містах молодь соромилася говорити українською, хизувала тим, що "не читает и не понимает по украински". Катастрофічне скорочення рідномовних шкіл прискорювало духовну смерть народу, бо за висловом І. Огієнка "народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво".

Більшість намічених заходів по реалізації реформи залишилися паперовими, не знайшли втілення у вітчизняному шкільництві, мається на увазі, перш за все заформалізованість знань, догматичний характер навчання, його заідеологізованість, невизнання нових технологій тощо. У загальноосвітніх школах продовжували навчатися за єдиними навчальними планами, програмами, підручниками, що погоджувалися з ідеологічними установками, йшло виховання усередненої людини, послухної режиму, нівелювалася її особистість, збіднювалася її культура.

Прориву у галузі освіти не відбулося. Суспільство чекало слушних умов для відродження рідної школи, яка б гарантувала вільний розвиток народу. .

Серйозна криза виникла і в системі вищої та середньої спеціальної освіти. Як зазначалося в "Основних напрямках перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні", випускники інженерно-технічних, сільськогосподарських, економічних вузів в значній частині виявлялися не готовими до створення і використання техніки та технологій нових поколінь, не отримували належних навичок застосування сучасних засобів автоматизації технологічних процесів, проектування і наукових експериментів, управління виробництвом. Вони слабо володіли ефективними методами виявлення і мобілізації резервів виробництва, його інтенсифікації. Випускники вищих медичних вузів через недостатню клінічну підготовку часто не вміли кваліфіковано поставити діагноз і здійснити правильне лікування. Не відповідає вимогам виробництва якість навчання і по інших групах спеціальностей.¹⁾

Причин на таке падіння якості підготовки спеціалістів було чимало. Це і недостатнє асигнування вищої та середньої спеціальної школи, застаріла її матеріальна база, що не відповідала завданням підготовки спеціалістів. Особливо незадовільно забезпечувалися навчальні заклади електронно-обчислювальною та іншою сучасною технікою. Повсюдно не вистачало навчальних приміщень, бібліотек, гуртожитків.

У навчальному процесі переважали догматичні методи навчання, не приділялося належної уваги індивідуальній роботі з майбутніми спеціалістами, здійснювався слабкий зв'язок навчання з виробництвом, мала місце невідповідність між планами підготовки спеціалістів і потребами в кадрах народного господарства, що вело до безгосподарності у використанні спеціалістів.

Серйозно впливали на якість підготовки спеціалістів і низький рівень викладацьких кадрів вузів та технікумів, значна частина яких не володіла достатнім практичним досвідом. Залишався низьким рівень оплати праці педагогічних працівників, стипендіального забезпечення аспірантів, студентів та учнів.

Все це вимагало глибокої перебудови вищої і середньої спеціальної освіти, суть її зводилася до:

1) інтеграції освіти, виробництва та науки;

¹⁾ Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране. — М., 1987. — С. 5.

- 2) підвищення якості підготовки спеціалістів;
- 3) виховання ідейно зрілих, суспільно активних спеціалістів;
- 4) всемірного розвитку вузівської науки;
- 5) поліпшення якісного складу науково-педагогічних і наукових кадрів;
- 6) посилення ролі вищої школи у підвищенні кваліфікації і перепідготовки спеціалістів;
- 7) технічного переоснащення вищої і середньої спеціальної школи;
- 8) удосконалення управління вищою і середньою спеціальною освітою тощо.

Першочерговим завданням в організації навчального процесу проголошувався рішучий відхід від масового, валового навчання до посилення індивідуального підходу, розвитку творчих здібностей майбутніх спеціалістів. В основі навчання мала стати самостійна робота, активні форми і методи навчання студентської та учнівської молоді: семінарські і практичні заняття, дискусії, моделювання виробничих та практичних ситуацій. З метою розвитку аналітичного і творчого мислення мала стати неодмінна участь студентів у наукових дослідженнях, реальних проектних та конструкторсько-технологічних розробках. Надійним засобом всебічної інтенсифікації та підвищення якості навчального процесу проголошувалася комп'ютеризація.

Передбачався перехід навчальних закладів на нові навчальні плани і програми, якими б враховувалися досягнення науки, техніки та культури, вимоги практики.

Переглядалася система довузівської підготовки та добору на навчання.

Планувалися заходи щодо поліпшення добору керівних і науково-педагогічних кадрів, ефективності наукових досліджень, зміцнення матеріально-технічної бази тощо.

Особливе значення приділялося посиленню ідейно-виховних функцій вищої та середньої спеціальної школи. Філософія, соціологія, економічна теорія та інші галузі знань були підмінені псевдонауковим "марксизмом-ленінізмом", який визнавався основою формування наукового світогляду радянського спеціаліста. Викладачі суспільно-політичних дисциплін — історія КПРС, марксистсько-ленінської

філософії, наукового комунізму, марксистсько-ленінської етики та естетики, наукового атеїзму та інших мали особливий статус: вони були номенклатурою партійних органів, мали найнижче навчальне навантаження тощо.

У вузах та технікумах вводився державний екзамен з основ марксизму-ленінізму, збільшувалася кількість годин на проведення семінарських занять, індивідуальну роботу з студентами аби “прищепити потреби і навички систематичного і ґрунтовного вивчення праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів КПРС”. Проголошуючи потребу в підготовці спеціалістів, здатних до творчості і самостійного наукового мислення, організатори реформи вищої школи в той же час насаджували догматизм і схоластичне теоретизування мертвонароджених марксистських постулатів.

У період поглиблення кризових проявів в шкільництві, освіті і розвитку педагогічної думки в Україні створюється значна кількість теоретичних праць, розробок з часткових методик, фундаментальних праць із точних наук, однак які заповідливо цитували основні партійні і державні документи, твори провідних ідеологів Радянського Союзу, засновників марксизму-ленінізму, без чого жоден твір не міг дійти до читача.

Навіть така, здавалося б, далека від політики, дисципліна як історія педагогіки історію школи і освіти, педагогічних ідей Росії подає з позицій великодержавного шовінізму, а розділ школи і педагогіки в Радянському Союзі насичують підрозділами: “Вчення В. І. Леніна про освіту і комуністичне виховання”, “В. І. Ленін — основоположник радянської школи і педагогіки”, “Вчення В. І. Леніна про культурну революцію і роль школи в боротьбі за соціалізм і комунізм” і т. д. інше понад 60 сторінок.¹⁾

Вкраплення суджень про педагогічні погляди Т. Г. Шевченка, О. В. Духновича, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського і Лесі Українки на тлі громкозвучної слави російських діячів школи і освіти не врятовує становища — підручник фактично має вигляд історії російської (і трішечки зарубіжної) педагогіки.

Об’єктивність вимагає акцентувати, що за умов того кризисного часу іншого підручника з історії педагогіки і поготів чекати.

Таке ж кризове становище запанувало і в інших педагогічних та споріднених з ними науках.

¹⁾ Історія педагогіки / За ред. М. С. Гриценка. К., 1973 — С. 303—371.

Намічене ЦК КПРС просто не могло докорінно змінити стан справ у загальноосвітній, професійній школі, вищій та середній спеціальній освіті. Їх реформа носила декларативний характер. Свідченням того є факт залишкового фінансування всієї системи народної освіти і в подальші часи аж до зникнення СРСР з карти світу.

Теоретична, літературно-педагогічна творчість і практична діяльність видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського (1918—1970) увійшла до історії вітчизняної педагогічної думки помітною сторінкою. Його педагогічні, публіцистичні і літературні праці та учительський досвід значно вплинули на практичну діяльність школи, збагатили педагогіку України новими положеннями і думками.

Основні праці В. О. Сухомлинського розпорошені по газетних і журнальних публікаціях, немало їх зібрано і упорядковано в численні тематичні збірки¹⁾ та у тритомному і п'яти томних (українською й російською мовами) виданнях вибраних творів «неутомимого трударя педагогічної ниви».²⁾

Твори В. О. Сухомлинського відомі у виданнях різними мовами народів світу від болгарської до японської³⁾; його спадщина розглядається (вивчається) в провідних університетах і педагогічних інститутах Європи, окремі статті і уривки фундаментальних праць друкуються в педагогічних журналах Польщі, Німеччини, Чехії, Словаччини, Румунії, Австрії, Іспанії, Фінляндії та інших країнах.

Слід відзначити, що педагогічні погляди В. О. Сухомлинського сформувалися в ході і внаслідок натхненної копіткої учительської праці (розпочав викладати рідну мову і літературу у Васильківській потім Зибківській школах Онуфріївського району в 1935 році і скінчив свій шлях 2 вересня 1970 року на посту директора Павлишської середньої школи), творчої діяльності вченого (кандидат

¹⁾ Сухомлинский В. А. Об умственном воспитании / Сост. и автор вступ. статьи М. И. Мухин. — К., 1983; О воспитании / Сост. и автор вступ. очерков С. Соловейчик. — М., 1975; Родина и сердце / Сост. А. И. Сухомлинская, Л. В. Голованов. — М., 1980; Батьківська педагогіка / Підгот. В. Ф. Шморгун. — К., 1978 та ін.

²⁾ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5 т. — К., 1976. — Ті ж вибрані твори рос. мовою. — 1979-1980 та ін.

³⁾ Сухомлинский В. А. Раждането на гражданина. — София, 1974; його ж: Вірте в людину; Павлишська середня школа. — Токіо, 1975 (японською мовою) та ін.

педагогічних наук, 1955 р.), Заслуженого вчителя України, члена-кореспондента кількох педагогічних академій. То ж основні праці відомого і визнаного в світі педагога увібрали в себе і частку його практичної діяльності, в якій, як зворотній зв'язок, апробувалися провідні теоретичні висновки В. О. Сухомлинського як вченого, педагога-експериментатора, учителя-новатора.

В численних педагогічних виданнях більшості країн світу з'являються популярні чи критично-аналітичні статті, розвідки, окремі брошури і навіть книги, присвячені теоретичній спадщині і практичній діяльності визначного педагога, а в Україні складається своєрідна школа сухомлинознавства, що об'єднує авторів праць про Добротворця — Василя Олександровича Сухомлинського.¹⁾

З'явилися і літературно-документальні чи художні твори, в яких розкривається життєвий і творчий шлях В. Сухомлинського²⁾.

Ще за життя В. О. Сухомлинського його творчість педагогічною громадськістю України, Росії і інших республік колишнього Радянського Союзу сприймалася не однозначно. Якщо для більшості вчителів, батьків, керівників органів народної освіти, громадськості праці видатного педагога стали порадиниками і помічниками у розв'язанні актуальних проблем формування, виховання і освіти молоді, то окремі науковці ревізували його погляди, піддаючи їх необ'єктивній критиці.

Були наміри звинуватити педагога у науковій несумлінності, рецептурності його педагогіки, запереченні ролі колективістського виховання, проповідуванні абстрактного добра тощо.

У дев'яності роки посилилася критика творчої спадщини талановитого педагога. У вину В. О. Сухомлинського, зокрема, ставиться його відданість ідеям марксистсько-ленінської педагогіки, догматам комуністичної ідеології. Те, що раніше вважалося заслугою педагога, перетворюється у головне звинувачення.

¹⁾ Бровченко Л. Ф. Насамперед — учитель. — К., 1985; Зязюн І. А., Родчанін Є. Г. Морально-естетичні погляди В. О. Сухомлинського. — К., 1980; Князюк В. Світ маленьких гуліверів. — К., 1976; Настасьєв Г. К., Пашенко Д. І. Невичерпне джерело: В. О. Сухомлинський про дитячу технічну творчість. — К., 1988; Чернецький О. Герой Соціалістичної Праці В. О. Сухомлинський. — Дніпропетровськ: Промінь, 1971 та ін.

²⁾ Цюпа І. Добротворець. Повість. — К., 1971; Драч І. Дума про вчителя (У кн.: Драматичні поеми. — К., 1982. — С. 3-103; та ін.

Дійсно, В. О. Сухомлинський проявив себе ревним будівничим соціалістичної школи, проповідником класової нетерпимості, поборником радянського псевдопатріотизму, вірнопідданим тоталітарного режиму тощо. Але не це є визначальним у його спадщині. Творчо працюючи вчителі розуміли ідеологічні сентенції Сухомлинського, як необхідну данину комуністичній цензурі і вибірково ставилися до його спадщини. В ній провідне місце займає ідея гуманізму, людяності і добротності. Педагог переконливо стверджує, що виховання гуманізму, людяності здійснюється через творення людям добра.

Цій проблемі присвячено більшість робіт педагога. На його думку ідея людяності в першу чергу реалізується через розвиток всіх потенціальних, інтелектуальних і фізіологічних можливостей особистості. Всебічно розвинена особистість втілює у собі повноту і гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, які визначають моральну, ідейну, громадську, розумові, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість. Педагог наголошував, що працюючи над втіленням в практику ідеї всебічного розвитку, ніколи не можна досягнути однакової межі інтелектуального збагачення, пізнання, духовного удосконалення. Ця нерівність визначається природою дитини, її родинним оточенням, соціальним середовищем. З рештою решт цю нерівність відчувають і самі діти, і часто у них, особливо під впливом наслідків навчання, з'являються почуття неповноцінності. Як гуманіст, В. О. Сухомлинський засуджує діяльність учителів, яка приводить дітей до таких висновків. Кожна людина повинна бути щасливою, вважає педагог, і цьому їй має допомогти школа. Духовне життя школи і її вихованців не повинні обмежуватися, вичерпуватися самими успіхами в оволодінні навчальною програмою. Для того, щоб сформувати бажання необхідно, вважав Сухомлинський, навчити школярів азбуці моральної культури.

У праці "Як виховати справжню людину" подається моральний ідеал, який вібрав в себе найкращі риси менталітету українського народу. У ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо. Подаються вони у вигляді правил, законів як 14 Законів Дружби, правил "Десять не можна", "Дев'ять негідних речей" та ін., що складають азбуку моральної культури. В ній розкривається зміст і методика роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов'язку

перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо. На підставі багаторічної практичної роботи в школі автор у цій праці вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкриває суть таких понять як людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, тактовність і т. ін. На конкретних прикладах подається методика утвердження в юних душах почуття совісті, сорому, справедливості, скромності, щедрості, милосердя.

Переконливо викладається і методика найтонших сфер морального життя людини — материнського і батьківського виховання, ставлення до батьків, старших членів родини, померлих.

Найголовнішим, найглибшим і найміцнішим і, надійним каменем педагогічної системи Сухомлинського, є виховання у кожного вихованця поваги до самого себе. Він вважав “що до того часу, поки є самоповага, існує й школа. Коли зникає повага до самого себе — немає школи, немає ні особистості, ні колективу, одухотворених благородними цілями, а є випадкове збіговисько”. На його думку повага до людської гідності і виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості і великого інтелектуалу педагога. Тут не можуть бути ефективними якісь трафаретні, шаблонні, застосовані до всіх учнів і в усіх випадках життя прийоми і методи. Педагог з боєм зауважує, що “на жаль у шкільній практиці ця сфера педагогічної творчості є найбільш недосконалою і саме в цій сфері допускається найбільше грубих помилок”.

Виховання дітей 6-10 років Сухомлинський називав “школою сердечності”. Він радив педагогам і батькам дітей вчити добру, любові, милосердю. Для цього треба, щоб діти постійно бачили гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, вчителів, дорослих. Дитина не повинна вирости байдужою, нечулою, черствою, піклуванні про оточуючий світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомогати їм. У своїх працях педагог переконує, що у процесі творення людям добра виховується у юних людяність, сердечність.

Формуванню тонких сердечних людських взаємин у Павлишинській школі служила вся педагогічна система. Педагог засуджує вседозволеність, розгнузданість поведінки і вчинків, наполягає на культивуванні осмисленої поведінки, яке є правом витонченості

внутрішнього світу школяра. Яким має бути ставлення дітей до інших людей, як їм домогтися моральної виправданості і обґрунтованості своїх вчинків — вчать юне покоління моральні сентенції Сухомлинського, які є не забороною чи дозволом до чогось. Це виплекані педагогом ширі мудрі поради, що ідуть від серця до серця і породжують розумові, моральні, естетичні почуття.

“Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки... Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре”.

“Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром”.

“Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити... Нероба, дармоїд — це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання — твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу”.

“Будь добрим і чуйним до людей. Допмагай слабким і беззахисним, ...товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай та шануй матір і батька, вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею”.

“Не будь байдужий до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадує суспільство”.

Як бачимо, ці та інші мудрі моральні сентенції написані просто, переконливо, вони легко запам'ятовуються, спонукають до роздумів, добротності.

Засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість олюднювати свої вчинки, опановувати духовними цінностями свого народу, розуміти мету і сенс життя.

Одна з проблем ідеї всебічного розвитку особистості є підготовка учнівської молоді до праці. Педагога хвилювало те, що діяльність школи оцінювалася кількістю випускників, які вступили до вищих навчальних закладів. При такому підході до роботи школи в учнів формувалося негативне ставлення до “чорнової” буденної праці хлібороба чи робітника. В. О. Сухомлинський підкреслює, що буденної і якоїсь звеличеної праці не буває. Кожна праця вимагає індивідуальних здібностей, таланту, обдарування, докладання фізичних і духов-

них зусиль. Той, у кого виховане зверхне ставлення до “чорнової” роботи, ніколи не зможе добитися значних успіхів у жодному виді діяльності. Праця, у трактуванні В. О. Сухомлинського, не просто виконання трудових операцій із затратою певної кількості енергії — це елемент духовного життя. Звідси випливає закономірність: чим вищий рівень духовного життя дитини, тим більшу радість приносить праця. У ній розкриваються здібності, обдарування, талант; утверджується почуття людської гідності.

В численних своїх виступах на наукових конференціях і нарадах, на семінарах, педагогічних читаннях і на зустрічах з учительською громадськістю (“Бесіда з марійськими вчителями” — 1967 р.; “Про трудове виховання” — 1969 р.; “Завдання у вихованні дітей” — 1970 р. та ін., що збереглися завдяки запису на плівку) В. О. Сухомлинський пристрасно і переконливо стверджує думку про трудове виховання учнівської молоді як мірило моральності підростаючого покоління і всього суспільства.

У системі Сухомлинського велика роль приділяється природі, як об’єкту пізнання, сфері активної діяльності, відчутнішої частини дитячого життя. Разом з тим В. О. Сухомлинський прийшов до висновку, що природа сама собою не виховує, що виховує тільки активна взаємодія людини з природою. Цей висновок став основним принципом в організації праці учнів Павлишської середньої школи: “Ми прагнемо того, щоб усе життя вихованців було сповнене творіння в світі природи. Ми не уявляємо собі повноцінного виховання без того, щоб кожний наш вихованець за роки навчання в школі не перетворив кілька десятків квадратних метрів мертвої глини, мертвого пустиря в родючу землю!”¹⁾

У Павлишській середній школі збереження і примноження природних багатств стало провідною, головною стороною трудового життя учнівського колективу, власне і кожної особистості. У цій школі “становлення колективу, власне з того й починається, що дітей об’єднує піклування про живу природу. За традицією, яка склалася у школі, колектив першокласників закладає свою маленьку шкільку, доглядає за плодовими деревами, посадженими першого року навчання. З першого року шкільного життя починається й догляд за

¹⁾ Сухомлинський В. О. Школа і природа // Вибр. Тв. У 5 т. — К., 1977 — Т. 5. — С. 549.

полезакисними лісонасадженнями, які відіграють велику роль у малолісних районах Півдня. Уже в 10-11 років діти переживають перше громадське почуття гордості, коли вони бачать цінності, створені їхніми руками: посаджені маленькі саджанці стають гіллястими деревами; плодові дерева й виноград починають плодоносити”.¹⁾

У своїх працях “Павлишська середня школа”, “Школа і природа”, “Природа, праця, світогляд” та ін. В. О. Сухомлинський підкреслює, що в умовах сільської школи можливості взаємодії учнів з природою невичерпні, і головним спрямуванням їхньої діяльності має бути перш за все піклування про збереження родючості ґрунту. Їхня посильна участь у боротьбі з руйнівною стихією є школою громадянства, змужніння та господарництва, що як відзначає педагог, вчить дітей пізнавати ціну праці, землі і хліба.

Гуманізм Сухомлинського особливо яскраво виявився у його ставленні до організації навчання учнів. Розумову працю дітей педагог розглядає як засіб розвитку розумових сил і здібностей, засуджуючи механічне заучування і неусвідомленість знань.

Розв’язання проблеми осмислення і засвоєння знань можливе за умови напруження власних зусиль, досягнення працею успіху, радості розумової праці — цих трьох сходинок на шляху пізнання.

Навчальну діяльність Сухомлинський розглядав необхідною умовою формування духовно багатой особистості. Вона (діяльність) має бути активною і творчою, чому допомагає спеціальна організація розумової праці на уроках і в позакласний час, включення учнів до творчості, пошуково-експедиційної роботи тощо. Перекоаний у необхідності на кожному уроці вольових зусиль і емоційного пробудження розуму дитини, інтелектуального натхнення учнів у пошуковій діяльності, Сухомлинський в той час засуджує псевдонаваторські ідеї щодо ефективності навчання, створення “обстановки постійного розумового напруження” на уроці: “Не втратити на уроці жодної хвилини, жодної миті без активної розумової праці, що може бути нерозумнішим у такій тонкій справі, як виховання людини. Така цілеспрямованість у роботі вчителя просто означає: витиснути з дітей все, що вони можуть дати. Після таких “ефективних” уроків

¹⁾ Сухомлинський В. О. Школа і природа / Там само. — С. 550.

дитина повертається додому стомленою. Вона легко роздратовується і збуджується”.¹⁾

Оригінально розглянуто В. Сухомлинським проблеми організації навчально-виховного процесу з учнями молодшого шкільного віку. За рік до систематичного навчання в школі у Павлиській середній школі взяли на облік 6-річних дітей. Це потрібно було, щоб взнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприймання, мислення і розумової праці. Сухомлинський вважав — перш ніж давати знання, треба навчити дітей думати, сприймати, спостерігати. За цей же час треба добре вивчити індивідуальні особливості здоров'я майбутнього першокласника. Ці завдання педагог успішно вирішував у “Школі радості” — об'єднанні дошкільнят. Заняття під блакитним небом, що здійснювалися як мандрівки в природу — джерело мислення й мови, розвитку думок, почуттів, бажань, поглядів засобами казки, оповідань, подорожі до першоджерел живого слова, у світ праці, створення куточку мрій, турбота про живе і прекрасне — ці та інші знахідки талановитого педагога збагатили арсенал виховних засобів багатьох вчителів і вихователів дошкільних закладів.

У початковій школі педагог домагався того, щоб навчання було частиною багатого духовного життя, яке б сприяло розвитку дитини, збагачувало її розум. Він категорично засуджує навчання, що зводиться до тренування пам'яті, зубріння, механічного заучування і одноманітності.

У 1 класі він взагалі не визнає “чистих” уроків читання, письма, математики тощо. У роботі “Серце віддаю дітям” Василь Олександрович ділиться своїм досвідом: “Як тільки діти починали втомлюватись, я переходив до іншого виду роботи. Могутнім засобом урізноманітнення праці було малювання. Ось я бачу, що читання починає стомлювати дітей. Кажу: “Розгорніть, діти, свої альбоми, намалюємо казку, яку ми читаємо”. Зникають перші ознаки втоми, в дитячих очах — радісні вогники. Одноманітна діяльність змінилася творчістю”.²⁾ Це ж стосується і інших уроків.

Навчання в “зелених класах”, складання книжок-картинок про природу, подорожі у природу, проведення уроків мислення, викори-

¹⁾ Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори в п'яти томах. — Т. 3. — К., 1977. — С. 119.

²⁾ Сухомлинський В. О. Назв. праця. — С. 115.

стання і розв'язування задач із живого задачника, кімната казки, острів чудес, куточок краси, використання в духовному житті пісні, книжки, проведення свят Матері, троянд, польових квітів, праця в Саду Матері, написання дітьми оповідань, казок. Ці та інші нестандартні форми роботи сприяють розумовому розвитку дітей, засвоєнню духовних цінностей свого народу.

Все життя і діяльність початкових класів і молодших школярів вдома і школі мусить будуватися, як вважав Василь Олександрович Сухомлинський, з урахуванням народних традицій трудового, родинно-сімейного, морально-етичного та духовного виховання.

Особливу увагу звертає педагог-гуманіст на специфіку роботи з дітьми із зниженою здатністю до навчання. З такими дітьми треба працювати тонко, делікатно, з індивідуальним підходом. Ці діти не повинні відчувати своєї неповноцінності. Таких учнів Сухомлинський вважає найтендітнішими, найніжнішими квітами в безмежно різноманітному квітнику людства. Адже не їх вина в тому, що вони прийшли до школи кволими, слабкими, з недостатньо розвиненою здатністю до розумової праці. Шляхом досліджень фізичного і розумового розвитку невстигаючих і відстаючих дітей у Павлівській школі Сухомлинський прийшов до висновку, що у 85 відсотків невстигаючих і відстаючих головна причина відставання, незнання, незадовільної роботи на уроках і дома, другорічництво, поганий стан здоров'я. Отже, таким дітям пропонується особливий режим навчальної роботи, який підкріплюється заходами по зміцненню організму. Сухомлинський дає поради вчителям не захоплюватися модними прийомами так званого "ефективного", "оптимістичного", "комплексного", "прискореного" навчання тощо, "в основі яких лежить погляд на голову дитини як на електронний механізм, здатний без кінця засвоювати і засвоювати. Дитина — жива істота, її мозок — найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо і обережно".¹⁾ Діти з ослабленим здоров'ям найбільше піддаються дидактогенії — шкільним неврозам. Постійні різкі стрибки на уроках — збудження і гальмування, несправедливе ставлення вчителів чи батьків до навчальної роботи учня прискорюють психічні розлади. Особливо негативно впливає на організм дитини несправедлива оцінка вчителя: "важко уявити щось інше, що більше спотворює душу дитини, ніж емоційна товстошкірість, породжена несправедливістю.

¹⁾ Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа // Вибрані твори в п'яти томах. — Т. 4. — К., 1977. — С. 127.

Відчуваючи байдуже ставлення до себе, дитина втрачає чутливість до добра і зла. Вона не може зрозуміти, що в людях, які її оточують, добро і що зло. В її серці поселяються підозра, зневіра в людей, а це — найголовніше джерело озлобленості”.¹⁾ На підставі багаторічного досвіду Сухомлинський робить висновок, що оцінка найгостріший інструмент. Він дає поради вчителям цього використання оцінки: оцінка має відбивати радість успіху у навчанні; вона ставиться тільки за позитивні результати; оцінювання знань проводити варто не за одним, а декількома видами роботи учня тощо.

Висока гуманістична позиція В. О. Сухомлинського проявилася і в його ставленні до сім'ї. Він вважав, що гармонійний, всебічний розвиток можливий лише за умови, коли школа і сім'я будуть діяти односпайно і стануть одностайними у спільній роботі. У багатьох своїх творах педагог показує, як розвиток особистості залежить від культури батька й матері, як пізнаються людські стосунки і суспільне оточення на прикладі батьків.

У зв'язку з тим, що не всі батьки готові виконувати свої батьківські обов'язки, педагог рекомендує створити “батьківські школи”. У практиці такої школи, створеній при Павлівській середній школі на Кіровоградщині, діяло сім груп, до яких входили батьки за такими ознаками: батьки-молодожони, батьки дітей дошкільнят; батьки учнів I-II класів; III-IV класів; V- VIII класів; VIII-XI класів та батьки, діти яких мали відхилення у розумовому і фізичному розвитку. Заняття в “Батьківській школі” проходилося регулярно, двічі на місяць. До роботи з батьками залучалися керівники школи, вчителі, лікарі; практикувалися виступи батьків з досвіду сімейного виховання.

Сухомлинський високо цинив роль Батька і Матері, старших в сім'ї, стверджуючи: “Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати, точніше, яка гармонія любові і волі в її духовному світі”; “...батько народжує і виражає, продовжує, розвиває себе в своєму синові й доньці, впливаючи своє духовне начало з духовним началом матері”. Така висока оцінка місії матері і батька співпадає із народно-педагогічними уявленнями про роль батьків. Розвиваючи культ жінки-Матері, започаткований у вітчизняній педагогіці Т. Г. Шевченком, Сухомлинський на практиці розробляє систему роботи з утвердженням цього культу в духовному житті дітей.

¹⁾ Сухомлинський В. О. Серце відаю дітям // Вибрані твори в п'яти томах. — Т. 3. — К., 1977. — С. 167.

Успіхам у практичній педагогічній і творчій науково-педагогічній діяльності Сухомлинському сприяло глибоке знання народної педагогіки. Вийшовши з глибин народу, він усвідомив можливості народної педагогічної мудрості у навчанні і вихованні учнівства. У багатьох своїх творах педагог радив учителям, батькам брати в користування усе цінне створене народною педагогікою і створювати умови правильного виховання дітей, які століттями діяли в українських родинах. В. О. Сухомлинський широко використовував казки, оповіді, приказки і прислів'я, пісні, народні традиції і обряди у повсякденній вчительській роботі, у своїх творах показував їх доцільність у духовному зростанні учнівської молоді. Так у праці "Серце віддаю дітям" він надає казці таку роль: "Діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена у яскравих образах. Казка — благородне і нічим не замінне джерело виховання любові до вітчизни. Патріотична ідея казки — в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліттями, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона — творіння народу". Така ж висока оцінка у вихованні дітей дається народній пісні, традиціям тощо.

В багатій спадщині В. О. Сухомлинського окремо слід відзначити педагогічні казки для дітей, які окремими виданнями обнародовані уже після смерті автора.¹⁾

Педагогічні казки В. О. Сухомлинського — дивосвіт малят, розкритий очима мудрого наставника, який не повчає дітей, не спонукає чи заохочує їх, а просто йде поруч дітлахів, інколи ніби ще й десь за молодшими школярами, радіючи разом з ними кожному новому відкриттю.

Педагогічні казки В. О. Сухомлинського нібито опосередковано, непомітно зовні, але активно і ефективно виховують у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку найкращі людські почуття щирості і любові до всього прекрасного, формують перші навички людяності у взаєминах між юними особистостями.

У центрі уваги видатного педагога є діяльність вчителя, його проблеми, багатогранна діяльність, культура спілкування з дітьми, педаго-

¹⁾ Сухомлинський В. О. Гаряча квітка: Оповідання та казки. — К., 1978; його ж: Куди поспішали мурашки. — К., 1981; його ж: Казки школи під голубим небом: Казки, притчі, оповідання // Упоряд. О. В. Сухомлинська. — К., 1991 та ін.

гічної майстерності, духовності, підготовки вчителів у навчальних закладах тощо. “Сто порад вчителів” — праця, яка має стати постійним порадником вчителя, як і інші його визначні твори, що мають пізнавальне значення для освітніх працівників, педагогічної громадськості.

Розглядаючи діяльність учителя, В. О. Сухомлинський вважав, що джерелом його творчої індивідуальності є книга, особиста бібліотека. Її призначення полягає в тому, щоб вводити вихованців у світ книги. Педагог називає бібліотеку найважливішою складовою частиною своєї педагогічної системи. У бібліотеці Сухомлинського був золотий фонд світової культури: художні твори найвидатніших письменників усіх народів, література про людей і людство; з мистецтва, з різних галузей природничих знань і математики, фізики, хімії, біології, геології, мінералогії, астрономії, медицини. Окремо у бібліотеці були представлені книги про мови народів світу, посібники для самостійного вивчення мов, словники, книги з іноземними мовами тощо.

Сухомлинський радить вчителю мати свою особисту бібліотеку аби можна було повсякденно користуватися книгами, читати й перечитувати їх, щоб уводити в світ книг своїх вихованців. У статті “Моя педагогічна система” він пише: “Я не уявляю собі скільки-небудь сильного впливу на своїх вихованців, якби кожен з них поступово не був уведений у цей чудовий світ — світ книги”.

У творчій спадщині Сухомлинського розглядаються проблеми змісту освіти, мотивів пізнавальної діяльності, методики навчання дітей, контролю і керівництва навчально-виховним процесом, підготовки вчителя та багато інших. Хоч вони і не є новими в українській педагогіці, проте педагог бачив у них нові проблеми та підходи до їх вирішення, що є прикладом творчого підходу до теорії і практики виховання.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте розшифрований з магнітного запису виступ Василя Олександровича Сухомлинського “Царство праці: Про трудове виховання школярів”¹ і дайте відповіді на такі питання:

---

¹ Сухомлинський В. О. Царство праці: про трудове виховання школярів. — Магнітний запис, 1969. — розшифровується і публікується вперше.

1. Як видатний український педагог ставився до трудового виховання учнівської молоді? Чому саме виховання у дитини почуття обов'язку В. О. Сухомлинський вважав основною трудовою і морального виховання? Мотивуйте свої судження.

2. Які складові частини трудового виховання визначив В. О. Сухомлинський? Ви згодні з усіма чи ні? Які складовості, на вашу думку, є головними?

3. Чому думки Василя Олександровича Сухомлинського про трудове виховання не втратили значення і в наш час? Доведіть свої міркування на конкретних прикладах.

В. О. Сухомлинський

Царство праці:

Про трудове виховання школярів

Школа мусить бути царством праці. В школі повинна панувати цікава, вдумлива, потрібна людині і суспільству праця. Праця, яка підносила б людину, виховувала людину, розвивала людину. І разом з тим, служила засобом прилучення людини до активної участі у будівництві комунізму.

Ми прагнемо у своїй практичній роботі до того, щоб колектив спільно весь час щось створював, щоб кожне покоління школярів, яке залишає школу, могло сказати: «Оце ми почали і ми закінчили».

Щоб можна було в школі сказати: «Ось матеріальні результати роботи, початої двадцять, тридцять років тому, ось, скажемо, дерева, посаджені 30, 40, 50 років тому». Це здається з першого погляду дрібниця, але це зробити не так легко, інколи це є, коли школа має свої традиції, коли в школі тріпотно зберігається усе те, що збережено, тоді учень перебуває в атмосфері праці, творення. Він не може бути неробою, бо він відчуватиме себе серед трудівників білою вороною, і це як раз створює атмосферу нетерпимості до безділля, до нероби.

Ще одною складовою частиною трудового виховання у широкому значенні є, на мою думку, виховання у дитини почуття обов'язку. Любов до праці треба виховувати з того часу, як дитина почала мислити, пізнавати світ і розуміти себе, як частину природи. З того

часу й треба починати виховання у людини любові до праці, через виховання почуття обов'язку. Це створює деяку загрозу відриву духовного, інтелектуального, морального життя цих 16-18 річних від колективної праці. Вони перестають бути трудівниками, коли не має в школі справжнього трудового виховання.

Проте ми замислюємося, що ми маємо справу з громадянами, маємо справу з майбутніми батьками, матерями, маємо справу з дітьми своїх батьків, своїх матерів. І перед нами стоїть завдання виховання батьків, виховання і молоді до майбутнього батьківства і материнства, до того, щоб вони були справжніми людьми.

Передусім, це теж надзвичайно важлива частина трудового виховання. Найголовніше прищеплення почуття обов'язку перед батьками, перед старшими, перед Батьківщиною, перед суспільством своїм.

Дуже важливою складовою частиною виховання є взаємозв'язок навчання і праці, щоб у процесі навчання дитина відчувала себе трудівником. Проблема трудового навчання перетворюється в пусту балаканину, якщо учні на уроках не працюють, якщо не розвиваються їх розумові здібності, якщо людина працює не в повну міру своїх сил і можливостей, а працює як-небудь. А давайте мисленно глянемо на своїх вихованців 9-10 класів. Скільки їх є таких, які роками сидять за партами і працюють на одну десяту своїх можливостей, а то інколи й зовсім не працюють. І це є, по суті, спустошення людини.

Важливою складовою частиною трудового виховання є те, щоб праця була не просто нормою трудового навантаження. Не просто напруженням, не повністю, а любов'ю, щоб у праці була любов, щоб справді людина з малих років захопилася тим, що вона робить, і щоб фізична праця увійшла у духовне життя людини. Щоб людині справді хотілося працювати. Це виховання хотіння, бажання працювати. На мою думку, це найголовніше у трудовому вихованні. Тут великого значення ми надаємо тому, щоб фізична праця була засобом досягнення замислу, дослідження, думки. Тут червоною ниткою проходить ідея високої культури праці. Не просто праці, а висока культура праці.

Важливою складовою частиною трудового виховання є трудові відносини між учнями. Ми домагаємось того, щоб з малих років кожен майбутній громадянин докладав сил до блага інших людей,

щоб робив щось для інших людей, щоб не переважали в ньому потреби свої, особисті, щоб він вбачав мету праці не в особистому тільки блазі, а в тому, щоб принести якусь радість колективу, людям, і коли це об'єднує колектив, тоді людина починає бачити саму себе на фоні колективного життя, і відчуває себе громадянином.

Важливою складовою частиною системи трудового виховання є також виховання у малих дітей любові до техніки. І досвід показує, якщо людина з малих років полюбила техніку, полюбила машини, стає людиною високої культури праці... І кожен учень четвертого класу вміє управляти в нас двигуном внутрішнього згорання. Для вправ є маленькі мотоцикли, маленькі механізми за допомогою яких діти вчаться їздити; це захоплює дітей, це виховує в них інтереси до техніки. Щоб у людини, у її душі, у серці посіла ця ідея праці... Ми повинні так виховувати людину, щоб цю ідею нашу нам не можна було вирвати з юного серця, не розірвавши самого серця. На мою думку, ці слова мусять бути для нас дороговказом у трудовому вихованні учнів.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5800 S. UNIVERSITY AVENUE
CHICAGO, ILL. 60637

ЗМІСТ

Попереднє слово	3
РОЗДІЛ 1. КРИЗЬ ТЕМРЯВУ НОЧІ	5
1.1. Освіта в Україні після втрати нею незалежності	5
Завдання для самостійного студентського пошуку за статтею П. І. Мазура “Шлях на Голгофу”	21
1.2. Освітній рух Шевченківської доби. Просвітницька діяльність і педагогічні ідеї Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша	24
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривками статті А. Граба “Духовна скарбниця”	49
1.3. Ідея гуманізму в творчості українських народних педагогів О. В. Духновича та К. Ушинського	52
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривками “Рідного слова” К. Д. Ушинського	66
РОЗДІЛ 2. КРИЗЬ ІМПЕРСЬКІ УТИСКИ	
2.1. Громадсько-педагогічний рух та освітні реформи	70
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті Л. Ф. Киян і О. І. Киян “Київські недільні школи”	76
2.2. Педагогічна творчість М. П. Драгоманова і Б. Д. Грінченка	83
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривками статті М. П. Муравицької “Апостол правди і науки: Концепція національної освіти М. П. Драгоманова”	98
2.3. Школа і педагогіка кінця ХІХ ст. — початку ХХ ст.	102
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті І. Лісової “Про народні читання в Україні наприкінці ХІХ—початку ХХ ст.”	127
РОЗДІЛ 3. КРИЗЬ НОВУ ДОБУ.	
3.1. Національна школа й педагогіка в Українській Народній Республіці. Просвітницька діяльність І. І. Огієнка, М. С. Грушевського, С. Ф. Русової	134
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком з праці І. І. Огієнка “Наука про рідномовні обов’язки	156
3.2. Українська школа в УРСР. Педагогічна діяльність А. С. Макаренка та Г. Г. Ващенко	160
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривками з праці Г. Г. Ващенко “Виховний ідеал”	181
3.3. Розвиток українського шкільництва і освіти за умови зміцнення тоталітаризму. Видатний український педагог В. О. Сухомлинський	187
Завдання для самостійного студентського пошуку за текстом виступу Василя Олександровича Сухомлинського “Царство праці: Про трудове виховання школярів”	216

Олександр Опанасович Любар.
Дмитро Тимофійович Федоренко.

Історія педагогічної думки і освіти в Україні. —
Частина п'ята: В борні.

Навчальний посібник для студентів педагогічних
навчальних закладів.

Історія педагогічної думки і освіти в Україні.

Здано до набору 2.07.99 р. Підписано до друку 5.10.99 р.

Формат 60x84 1/16. Папір писальний. Друк офсетний.

Умовл. друк. арк. 13,02. Зам. 2783.

Криворізька міська друкарня.

324200, м. Кривий Ріг, ДСП-3, пр. Металургів, 28.